

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**«АНІ МИРУ, АНІ ВІЙНИ»: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ
ПОВЕРНЕННЯ ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ
ДОНЕЦЬКОЇ ТА ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ**

За загальною редакцією К. В. Балабанова

Маріуполь

МДУ

2021

*Затверджено до друку Вченою радою історичного факультету
Маріупольського державного університету
(протокол № 4 від 21 грудня 2021 р.)*

Рецензенти:

Луцишин Г. І., д.політ.н., професор, завідувач кафедри політології та міжнародних відносин Національного університету «Львівська політехніка»;

Касьянова М. М., д.політ.н., доцент, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету імені Василя Стуса;

Фесенко М. В., д.політ.н., провідний науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Авторський колектив:

д.політ.н. К. В. Балабанов (гол. ред.), к.політ.н., М. В. Трофименко, д.політ.н. Н. П. Пашина, д.і.н. І. М. Грідіна, к.політ.н. М. В. Булик, к.політ.н. О. Л. Гільченко, к.політ.н. С. П. Пахоменко, к.політ.н. А. В. Трофименко.

«Ані миру, ані війни»: сучасний стан та перспективи повернення тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей / За заг. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь : МДУ, 2021. 272 с.

У монографії комплексно досліджено історичні, суспільно-політичні, соціокультурні чинники, що впливали на формування цивілізаційного зламу на Південному Сході України та визначення шляхів і перспектив її подолання та включення даного регіону у процес формування української політичної нації як частини європейського цивілізаційного простору. розглянуто еволюцію нормативно-правового забезпечення функціонування АТО та ООС, вперше проаналізовано гуманітарні та інформаційні аспекти суспільно-політичної кризи на Південному Сході України.

ЗМІСТ

Передмова.....	5
Розділ 1. «Сірі зони» війни на сході України.....	13
1.1. Теоретичні та термінологічні відтінки «сірого» війни на Сході України.....	13
1.2. Зона буття: «ані війни, ані миру».....	23
1.3. Зона умовчання «ані правди, ані брехні».....	30
Розділ 2. Забезпечення державного суверенітету України в умовах російської гібридної агресії: правовий вимір.....	48
2.1. Державна політика із протидії російській інформаційній агресії в Україні.....	49
2.2. Колабораціонізм в Україні в умовах російсько-української війни: проблема правового визначення.....	52
2.3. Інституційне забезпечення державної політики України з питань тимчасово окупованих територій.....	69
2.4. Вплив громадськості на законотворчий процес з проблеми деокупацію Донбасу.....	82
2.5. Державна політика деокупації та реінтеграції: досвід Хорватії для України.....	99
Розділ 3. Загальнодержавна ідентичність та сталий розвиток як фактори реінтеграції та безпечного розвитку посткофліктних територій.....	112
3.1. Макрополітична ідентичність як фактор політичної безпеки і стабільного розвитку у багатоскладових суспільствах.....	112
3.2. Роль громадянської ідентичності в процесі консолідації і демократизації суспільства.....	125
3.3. Державницька ідентичність як ресурс стабільного розвитку.....	132

3.4. Інфраструктурне забезпечення сталого розвитку постконфліктних територій (на прикладі Луганської області).....	139
--	-----

Розділ 4. Вплив зовнішніх акторів на внутрішньополітичні процеси та конфлікт на сході України.....166

4.1. Проблема трансформації сучасного геополітичного коду України в контексті впливу зовнішніх факторів.....	166
--	-----

4.2. Політика ЄС щодо Росії в контексті російсько-української гібридної війни.....	179
--	-----

4.3. Діяльність УВКБ ООН із захисту прав біженців в Україні.....	184
--	-----

Розділ 5. «Розділена пам'ять»: конфлікт історичних наративів як проблема інтеграції. Досвід Латвії для України.....196

5.1. Сек'юритизація пам'яті: теоретичні рамки для вивчення латвійського кейсу.....	198
--	-----

5.2. Рефлексії Латвії на російську гібридну агресію в Україні: кейс політики пам'яті.....	224
---	-----

5.3. Між історією та пропагандою: Латвія у російських історичних наративах.....	238
---	-----

Розділ 6. Гуманітарний фронт.....254

6.1. Окупація освітою: російська пропаганда в «системі середньої загальної освіти» на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областях.....	254
---	-----

6.2. Деокупація освітою: про роботу освітнього центра «Донбас-Україна» при Маріупольському державному університеті.....	259
---	-----

Післямова.....	267
-----------------------	------------

ПЕРЕДМОВА

«... часто усе це виглядає як марна справа. Ви збираєте людей, працюєте над проектами, досліджуєте настрої у суспільстві, і ось рік минає за роком, а розв'язання конфлікту виглядає таким далеким і примарним, як ніколи раніше. А на іншій стороні люди продовжують жити своїм життям. І знову трохи тиску тут і там, підготування аналітики, публікація різних ідей у формі звітів, а результатів досі нема. Але насправді кожна з цих дій – це цеглинка у будівництві чогось нового, що приносить користь. Ідеї зі звітів потрапляють на столи політиків, і кожен крок має значення, змінюючи ситуацію. Ось той самий урок з балканської історії, який може стати в нагоді для України. Конфлікти як такі можуть і не мати рішення, але з ними можна працювати, покращувати життя людей, мінімізувати прояви ненависті, підвищувати ступінь розуміння. І одного дня, аж раптом зірки все ж зійдуться правильним чином, все може змінитися кардинально, а люди вже будуть готові, бо не будуть один одному зовсім чужими».

Тім Джуда, британський журналіст, автор книги «In War Time: Stories from Ukraine»

Гібридна агресія Російської Федерації проти України з гарячою складовою війни на Донбасі, тимчасово окупованими територіями Донецької та Луганської області є визначальним деструктивним чинником внутрішньої та зовнішньополітичної реальності нашої країни, глобальної системи міжнародної безпеки. Ведення війни гібридними засобами, заперечення РФ своєї участі у розв'язанні та скоєнні збройної агресії вкрай ускладнює процес офіційного міжнародно-правового визнання злочинів

путінського керівництва, розв'язання найтривалішого збройного конфлікту сучасності в центрі Європи.

Наявність тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської області використовується РФ як інструмент дестабілізації, тиску, шантажу, має великий вірусний потенціал розповзання. Стан «ані війни, ані миру» створює особливі умови існування, в яких боротьба за виживання викривлює закони, норми та цінності, які екстраполюються на геополітичний вимір війни «сірої зони».

Особливістю дій Росії стосовно України (а у гіршій перспективі й Центральної Європи) є створення великої «сірої зони» конфлікту в геополітичному вимірі через поступове зростання замаскованої агресії – «сірої війни». Реалії буття територіальної «сірої зони» цієї війни (про які мова піде нижче), що є своєрідною нейтральною смугою між сторонами бойових дій, за спостереженнями авторів своїми сутнісними характеристиками – стан «ані війни, ані миру», відмова від формальних законів, особлива етика та система цінностей на користь існування обмеженого права у боротьбі за виживання, - екстраполюються на геополітичний вимір конфлікту «сірої зони».

Війна на Сході України, яка фактично йде на кордоні цивілізаційного розлому, має багато відтінків «сірого» – реальних та умовних, що мають великий вірусний потенціал як з боку суб'єкта, так і з боку об'єкта (або потенційних об'єктів) агресії. Небезпека розповзання реальної та уявної «сірої зони» війни, а відтак ускладнення його розв'язання, змушує досліджувати її сутнісні характеристики, ґрунтуючись як на певних положеннях концепції конфлікту «сірої зони», так і на безпосередніх спостереженнях та аналізі подій, явищ та процесів, що відбуваються у реальній «сірій зоні» війни на Сході України та умовній – далеко за її межами.

Ураховуючи гібридність російської агресії, застосування ворогом інформаційно-пропагандистської зброї, формування державної політики із

відновлення територіальної цілісності, забезпечення державного суверенітету носить системний, комплексний, багатовекторний характер, включає в себе різні напрямки. Разом з тим, наразі є достатньо підстав очікувати, що найбільш імовірним варіантом російсько-українських відносин на найближчу перспективу залишиться стан «ні масштабної війни, ні повноцінного миру».

Сьогодні загальний стан безпекового середовища (характер, актуальність викликів і загроз), так і тенденції залишилися практично незмінними, порівняно з попередніми роками. «Прості рішення» Президенти В. Зеленського («припинити стріляти, почати діалог тощо») наштовхнулася на об'єктивні реалії. Незмінними залишилися агресивні наміри Росії, як і позиції, спроможності та воля партнерів України.

У березні 2020 року Україна опинилась в стані карантину, внаслідок Пандемії Covid-19. Такий стан значно вплинув на всі внутрішньополітичні процеси, включно із можливостями деокупації та відновлення тимчасово окупованих територій. Вже майже два роки окупаційні війська блокують вільне пересування людей через лінію розмежування. Це створює справжню соціально-гуманітарну кризу, змушуючи людей виїжджати та повертатись через неконтрольовану ділянку кордону з РФ. На невідконтрольованих територіях особливо гостро постає питання з розповсюдженням Covid-19, адже люди не мають доступу до вакцинації сертифікованими міжнародними вакцинами. Російське керівництво використовує блокування КПВВ як ще один з інструментів відокремити загарбані території від України, каналізуючи «соціальний та правовий захист» виключно по російським каналам, зокрема видачей російських паспортів.

У липні 2020 року за результатами зустрічі Тристоронньої контактної групи, було прийнято рішення про запровадження повного та всеосяжного припинення вогню на лінії розмежування з 27 липня. Проте, бойовики все одно періодично відкривають вогонь по українських позиціях. У лютому

2021 керівництво України визнало, що де-факто перемир'ю прийшов кінець. У березні 2021 року Росія не підтримала пропозицію української делегації в ТКГ поновити режим припинення вогню на Донбасі з 1 квітня 2021 року. У цей же час Росія починає стягувати війська на кордоні з Україною, у квітні 2021 року Пентагон заявив, що військове нарощування Росії поблизу України стало більшим, ніж у 2014 році.

Отже, тимчасово окуповані території Донецької та Луганської областей перетворились на випробувальний полігон РФ з розповсюдження «сірої зони». За таких умов Москва, перманентно шантажуючи Україну невиконанням Мінських домовленостей у власній вигідній їх інтерпретації, апелюванням до міжнародної спільноти про нібито невиконання Україною політичних зобов'язань, підтримує «сіру війну» у напівактивній фазі.

Разом з тим розроблення єдиної системної деокупаційної стратегії в рамках гібридної агресії РФ є пріоритетним напрямком як практичної, так і теоретико-дослідницької діяльності усіх зацікавлених у відновленні державного суверенітету України інституцій.

У серпні 2021 року Кабмін схвалив Стратегію економічного розвитку Донецької і Луганської областей на період до 2030 року. До розробки Стратегії були залучені усі можливі стейкхолдери – громади, бізнес, органи самоврядування, наукові установи, а також міжнародні партнери. «Ми пропонуємо якісно новий підхід до розвитку територій, що постраждали від війни. Спочатку йдеться про підконтрольні уряду території. Але після деокупації заходи Стратегії можуть бути масштабовані й на інші райони Донеччини і Луганщини. Досягти цієї мети ми пропонуємо шляхом забезпечення сприятливих умов для інвесторів, які створять робочі місця і наповнять бюджети, аби уздовж лінії дотику створити «пояс успішності», – заявив экс віце-прем'єр з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, а зараз Міністр оборони Олексій Резніков.

Пропоноване колективне дослідження має за мету визначити найважливіші чинники, які впливають на можливості / складнощі повернення тимчасово окупованих територій та відновлення державного суверенітету України.

Масштабна трансформація та оновлення правового поля України, спричинені російською агресією та окупацією окремих територій України, призвели не тільки до зазначених змін в українському законодавстві, але й до переформатування системи державних органів, створення нових інституцій, завданнями яких стало оперативне вирішення принципово нових для держави проблем, пов'язаних з проведенням заходів з відновлення територіальної цілісності (АТО та ООС), забезпечення реалізації прав нових категорій громадян, що виникли в результаті тимчасової окупації, зокрема учасників АТО/ООС і внутрішньо переміщених осіб (ВПО).

Дослідження еволюції органів влади, на яких покладено завдання відновлення державного суверенітету та реінтеграції звільнених від окупації територій, представляє значний науковий інтерес, дозволяє встановити ступінь їх ефективності на сучасному етапі, необхідні кроки з подальшого вдосконалення їх діяльності. Крім того, аналіз правових засад роботи новостворених органів державної влади дає можливість встановити тенденції та особливості не тільки діяльності держави з відновлення державного суверенітету, а й в загалі трансформації системи державного управління, оновлення принципів його реалізац

Одним з найбільш дискусійних питань у сфері повернення тимчасово окупованих територій, що уже багато років залишається на порядку денному, виступає необхідність заборони колабораціонізму на законодавчому рівні, розробки чіткого механізму відповідальності громадян за перехід на сторону агресора та свідому співпрацю з окупаційною владою.

Дискусійність правового визначення колабораціонізму пов'язана з тим, що в умовах російської агресії, людських жертв та необхідності

відновлення державного суверенітету держава має нормативно визначити це явище та встановити справедливе покарання, але, з іншого боку, загроза покарання за співпрацю з ворогом на тимчасово окупованих територіях перешкоджає деокупації та реінтеграції

Окупація АР Крим та окремих районів Донецької та Луганської областей внаслідок російської агресії обумовили необхідність пошуку найбільш ефективних інструментів відновлення державного суверенітету на цих територіях. Це обумовлює актуальність дослідження закордонного досвіду з відновлення територіальної цілісності держави, а також реінтеграції повернутих територій. Особливо цікавим є досвід тих держав, що повернувши окуповані території, демонструють значні досягнення в розвитку демократії, успішне реформування політичної системи та державного управління, інтенсивний соціально-економічний розвиток, до яких належить і Хорватія

Реінтеграція тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях ставлять перед українською державою та суспільством цілу низку складних завдань, які стосуються не лише політичної та правової основи цього процесу, а й проблем, пов'язаних із консолідацією українських регіонів на основі спільних цілей та цінностей, консенсусу та компромісу з багатьох гострих для українського суспільства питань. Найважливішими умовами стабільного розвитку та політичної безпеки України в цьому контексті є політика ідентичності, спрямована на формування загальнодержавної української ідентичності у громадян різних регіонів України, зокрема, що знаходяться на тимчасово окупованих територіях, визначення механізмів та інструментів створення позитивного іміджу української держави у суспільній свідомості.

Інфраструктура є невід'ємною складовою господарського комплексу країни та регіону, яка забезпечує створення загальних умов для сталого розвитку та функціонуванням всіх сфер життєдіяльності на будь-якому етапі за всіма видами економічної діяльності. Інфраструктура, що як

економічна категорія відображає відносини з приводу виробництва, надання та споживання послуг, у своєму розвитку дуже вразлива до негативного впливу макросередовища. Одним з таких чинників для України є міжнародний збройний конфлікт з Російською Федерацією, який почався у 2014 році через агресію з боку Росії. Його наслідками стала не тільки загибель людей та тимчасова окупація частини територій Луганської і Донецької областей, пошкодження та знищення майна, вимушену міграцію населення, втрати бізнесу та бюджетних надходжень, тощо.

Найбільшим випробуванням на тимчасово окупованих територіях піддається система цінностей у їх співвідношенні із європейськими та світовими демократичними цінностями, які у 2014 році обрали громадяни України. Встановлення ступеня руйнації та девальвації ціннісних орієнтацій населення окупованих територій, що цілеспрямовано здійснюється країною-агресором, дозволить виробити рекомендації щодо стратегії та тактики деокупації свідомості, адже без повернення громадян немає сенсу відвойовувати території.

Розробка шляхів повернення та принципів переосвоєння тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей неможлива без урахування тієї соціокультурної і ідентичної реальності яка складається тут в умовах окупації. Під цією реальністю розуміємо комплекс тих патернів, які сформувалися під впливом російської і місцевої колаборантської пропаганди і почасти базуються на ґрунті специфіки регіонального історичного розвитку. Серед них – антиукраїнські настрої і позиції, «руська» або «донбаська» ідентичність і імперсько-радянська модель колективної пам'яті. Інформаційно – когнітивна атака як частина гібридної війни привела до ментального розриву населення окупованих регіонів з Україною тому найважливіші завдання реінтеграції повинні полягати у площині гуманітарного, ідентичнісного простору.

Одним з найуспішніших, на наш погляд, проектів втілення механізму отримання української освіти молоддю з тимчасово окупованих територій стали створені за ініціативою МОН України освітні центри «Донбас-Україна», які розпочали свою роботу під час вступної кампанії 2016 р. на базі переміщених ЗВО та розташованих на підконтрольній українській владі території Донецької та Луганської областей. Для 68% опитаних у 2021 р. студентів з тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей мотивацією здобувати освіту в Україні є більші перспективи на гідне життя, високі шанси на працевлаштування та можливість продовжити навчання за кордоном.

РОЗДІЛ 1.

«СІРІ ЗОНИ» ВІЙНИ НА СХОДІ УКРАЇНИ

1.1. Теоретичні та термінологічні відтінки «сірого» війни на Сході України

Україна вже восьмий рік поспіль перебуває в стані неоголошеною війни з Російською Федерацією та рік у рік залишається атакованою по усіх напрямках. Так само атакованою по усіх напрямках є й євроатлантична спільнота. Західний світ, зокрема європейський, розгубивши свої «м'язи» за довгі часи мирного та ситого життя, опинився не готовим до нахабного руйнування системи колективної безпеки, що трималась з самого закінчення Другої світової війни та ревізіоністських намагань Росії розповсюдити свій контроль далеко за межі країн пострадянського простору.

Популярність концепції «Кінця історії» Ф. Фукуями та зникнення, як здавалось, ідеологічної альтернативи ліберальній демократії призвели до того, що Захід перестав турбуватися про ціннісні орієнтири та увійшов до зони комфорту, яку відома українська письменниця Оксана Забужко образно назвала «безвідповідальністю ситих»¹.

Але про уявність такого комфорту добре усвідомлювали країни Центральної та Східної Європи, маючи під боком сусіда, в «некомфортних обіймах» якого їм «пощастило» побувати після Другої світової війни. Саме тому вони так прагнули опинитися під Євроатлантичною парасолькою. Як ніхто інший, ці держави усвідомлюють небезпеку втягнення до одного з так званих конфліктів «сірої зони», що створюються Росією та вважаються

¹ Оксана Забужко: Не спи, моя рідна земля... URL: <https://www.dw.com/uk/a-48084178?fbclid=IwAR0mTLVD-vYsWeNDTe7k80BSGExVVAqNfj10keGlvESYE0D-ZGBdLSsKVrM> (дата звернення: 15.09.2021).

відносно новим явищем у практиці та теорії міжнародних відносин². Саме тому країни Центральної Європи є найактивнішими лобістами національних інтересів України, яка тримає оборону на кордонах розповзання конфлікту «сірої зони».

Ведення війни гібридними засобами дало можливість російському керівництву не тільки загарбати частину суверенної території іншої держави, окупувати один з найстратегічніших її регіонів, але й створити навколо України «сіру зону» умовчання, інформаційних маніпуляцій, що поширюються не лише на населення країни агресора, але й на міжнародну спільноту. Знадобилися майже два роки висловлень «глибокого занепокоєння» та наявності політичної волі у конкретних європейських урядів, доки не стало зрозумілим – безкарність агресора зробила його ще більш нахабним, а нав'язливий хворобливий стан кремлівських керманічів перетворив їх на «глобальних шахідів»³.

Війна на Сході України, яка фактично йде на кордоні цивілізаційного розлому, має багато відтінків «сірого» – реальних та умовних, що мають великий вірусний потенціал як з боку суб'єкта, так і з боку об'єкта (або потенційних об'єктів) агресії. Небезпека розповзання реальної та уявної «сірої зони» війни, а відтак ускладнення його розв'язання, змушує досліджувати її сутнісні характеристики, ґрунтуючись як на певних положеннях концепції конфлікту «сірої зони», так і на безпосередніх спостереженнях та аналізі подій, явищ та процесів, що відбуваються у реальній «сірій зоні» війни на Сході України та умовній – далеко за її межами.

² Matisek J. W. Shades of Gray Deterrence: Issues of Fighting in the Gray Zone. *Journal of Strategic Security* 2010. No 3. PP. 1—26 ; Mazar M. J. Mastering the Gray Zone: Understanding a Changing Era of Conflict. *Strategic studies institute And U.S. army war college press united states army war college press*. 2015. December. P. 2 ; Brands H. Paradoxes of the Gray Zone. URL: <https://www.fpri.org/article/2016/02/paradoxes-gray-zone> (дата звернення: 15.09.2021) ; Elkus A. 50 Shades of Gray: why the Gray Wars Concept Lacks Strategic Sense. *War on the Rocks. Texas National Security Review*. 2015. 15 December. URL: <https://warontherocks.com/2015/12/50-shades-of-gray-why-the-gray-wars-concept-lacks-strategic-sense> (дата звернення: 15.09.2021).

³ Південний Схід України в умовах суспільно-політичної кризи : моногр. / за ред. К. В. Балабанова. Маріуполь : МДУ, 2018. 375 с.

Логіка дослідження вимагає з'ясування доцільності представлення війни на Сході України в концептах явища конфлікту «сірої зони», окресленню адекватного застосування підходів, термінів та дефініцій.

Стан існування так званої реальної сірої зони – зони буття «ані війни, ані миру» представлений характеристиками умовами життя населення, окреслені та обґрунтовані реальні та умовні кордони «сірої зони». Розглядаючи сіру зону в контексті об'єктно-суб'єктної дихотомії (припущення про надання їй окремої «волі» та «алгоритму дій»), застосовано прийом екстраполяції щодо загроз «розповзання» конкретно визначених кордонів «сірої зони», створеної воєнними діями, до реальних та умовних регіональних масштабів, що матимуть значні геополітичні наслідки.

У дослідженні піднімається проблема «вірусності» зони умовчання навколо війни на Сході України, особливостям її творення державою-агресором та державою-об'єктом агресії.

Слід зауважити, що дослідження здійснювалося фактично у реальному часі відповідно до стрімких змін політичної ситуації та й взагалі об'єктивної реальності, яка інколи такою навіть не уявлялась. Факти нагромаджуються по такій експоненті, що зафіксовані та інтерпретовані ще вчора, сьогодні вони постають у зовсім іншому контексті у світлі нових подій. Тому автори окрім досягнення поставлених цілей та завдань, висувають нові запитання та порушують проблеми, які здатні стати новим специфічним знанням.

Традиційні війни, які велись в епоху Карла фон Клаузевіца, з оголошенням війни до початку самої війни, з конкретними сторонами конфлікту, чіткою лінією фронту та традиційним озброєнням образно можна розглядати в контрастних біло-чорних кольорах, визначених та зрозумілих. Але, як зазначають автори статті, присвяченій нетрадиційним війнам сучасності, умови 2014 року суттєво відрізняються від подій Другої світової. Відрізняються й інструменти, за допомогою яких ведеться

сучасна нетрадиційна війна⁴. На думку багатьох сучасних аналітиків, зокрема, американських, сьогодні слід відійти від традиційного бачення війни, адже варто «адаптуватися до «світу термінових повідомлень та передачі даних, ненасильницького спротиву, кібернетичних та економічних війн та маніпулювання міжнародним правом для підриву національного суверенітет. В нашу епоху нетрадиційна війна, скоріш за все, прийматиме форму руху громадянського спротиву, яким, можливо маніпулює іноземна держава, яка прагне спровокувати насильницьку відповідь уряду, щоб зруйнувати легітимність цього уряду в очах міжнародного співтовариства»⁵. Така нетрадиційна війна отримала в дослідженнях та експертних оцінках багато назв: проксі-війна, гібридна війна, конфлікт «сірої зони» тощо. Сірій – це колір невизначеності, у сірих сутінках людський зор бачить набагато гірше, навіть за темряву, у сірому розчиняється реальність, губляться сенси. Тому, на нашу думку, одним з найвлучніших визначень, яке характеризує війну РФ проти України є «сіра війна». У дослідженнях застосовується термін конфлікт «сірої зони», яким охоплюють більш-менш агресивні стратегії дій так званих «ревізіоністських» держав, зокрема Китаю, Росії, Ірану⁶. Конфлікт «сірої зони» кваліфікується як форма конфлікту, діяльність, яка носить примусовий та агресивний характер, але свідомо залишається нижче порога звичайного воєнного конфлікту та відкритої міждержавної війни; ініціатор конфлікту намагається залишитися за червоною лінією ескалації, намагаючись запобігти, прямого, звичайного конфлікту; політичні цілі завдяки інтегрованим кампаніям досягаються поступово, не дивлячись на

⁴ Votel, J. L., Cleveland Ch. T., Connett Ch.T., Irwin W. Unconventional Warfare in the Gray Zone. URL: <https://ndupress.ndu.edu/JFQ/Joint-Force-Quarterly-80/Article/643108/unconventional-warfare-in-the-gray-zone> (дата звернення: 15.09.2021).

⁵ Votel, J. L., Cleveland Ch. T., Connett Ch.T., Irwin W. Unconventional Warfare in the Gray Zone. URL: <https://ndupress.ndu.edu/JFQ/Joint-Force-Quarterly-80/Article/643108/unconventional-warfare-in-the-gray-zone> (дата звернення: 15.09.2021).

⁶ Mazar M. J. Mastering the Gray Zone: Understanding a Changing Era of Conflict. *Strategic studies institute And U.s. army war college press united states army war college press*. 2015. December. P. 2.

тактичні результати у конкретний проміжок часу⁷. Хел Брендс зазначає, що деякі аналітики визначають конфлікт сірої зони, як нове явище, яке буде характеризувати майбутню міжнародну систему та створювати виклики її безпеці⁸, а інші стверджують, що ця концепція надзвичайно перебільшена. Так, Адам Елкус вважає, що концепція «сірих війн» позбавлена стратегічного сенсу, адже війни сірої зони представляють собою мікс двох відомих ідей у військовій стратегії та політиці: обмежені війни та вимушеність⁹. Але, на наш погляд, слід погодитись з думкою д-ра Майкла Мазара: не дивлячись на те, що багато інструментів і методів конфлікту «сірої зони» вже використовувались, вони поновили свою актуальність у нових вимірах, зокрема і у зв'язку з агресивними діями Росії в Східній Європі¹⁰. Д-р Філіп Ф. Карбер також вважає, що мало хто на Заході приділяв уваги доктринальному повороту Росії в бік «війни нового покоління» аж до її прояву в Україні, помилково її недооцінюючи, плутаючи з власними конструктами «війни четвертого покоління», «нелінійної війни» або «гібридної війни»¹¹.

У цьому контексті варто згадати так звану «доктрину Герасімова», яка викликала спори у зарубіжній та вітчизняній експертній літературі. Вважається, що «перша стратегія Герасімова», заклала підвалини гібридної війни, визначила стратегічно-агресивну поведінку Росії стосовно близьких та далеких сусідів: гібридні інтервенції, інформаційні кампанії, медіа-віруси, втручання у вибори і спроби створити осередки хаосу там, де

⁷ Mazar M. J. Mastering the Gray Zone: Understanding a Changing Era of Conflict. *Strategic studies institute And U.s. army war college press united states army war college press*. 2015. December. P. 55 ; Brands H. Paradoxes of the Gray Zone. URL: <https://www.fpri.org/article/2016/02/paradoxes-gray-zone> (дата звернення: 15.09.2021).

⁸ Brands H. Paradoxes of the Gray Zone. URL: <https://www.fpri.org/article/2016/02/paradoxes-gray-zone> (дата звернення: 15.09.2021).

⁹ Elkus A. 50 Shades of Gray: why the Gray Wars Concept Lacks Strategic Sense. *War on the Rocks. Texas National Security Review*. 2015. 15 December. URL: <https://warontherocks.com/2015/12/50-shades-of-gray-why-the-gray-wars-concept-lacks-strategic-sense> (дата звернення: 15.09.2021).

¹⁰ Mazar M. J. Mastering the Gray Zone: Understanding a Changing Era of Conflict. *Strategic studies institute And U.s. army war college press united states army war college press*. 2015. December. P. 55.

¹¹ Karber Ph. A. "Lessons Learned" from the Russo-Ukrainian War. URL: <https://prodev2go.files.wordpress.com/2015/10/rus-ukr-lessons-draft.pdf> (дата звернення: 15.09.2021).

нещодавно були стабільні інституції¹². Політолог Марк Галеотті спеціально для Foreign Policy висловив власну експертну думку про доктрину Герасімова, адже у свій час саме він запропонував цей термін, не уявляючи, що його «розтягнуть на кліше»: «Є одна маленька проблема. Доктрини Герасімова не існує. І чим більше ми запевняємо себе, що вона існує і працює, тим довше ми неправильно розуміємо іншу, але реальну проблему, яка загрожує нам з боку Росії»¹³. На думку Марка Галеотті, реальною проблемою є саме відсутність єдиної російської доктрини, і саме тому діяльність Кремля небезпечна, адже не має чіткої програми. Є масштабна політична мета – відволікти, розподілити і деморалізувати, отже дії РФ не вписуються в єдину концепцію, а іноді навіть суперечать один одній. Разом з тим Галеотті застерігає Захід від оцінювання дій Кремля у традиційних воєнних термінах. За його словами, гібридна війна в розумінні його керманців розподіляється на дві частини. Перша – це підривна діяльність, тобто усе, що відбувається на Донбасі: підрив довіри до місцевого управлінського апарату, розпалювання місцевого повстання та блокування стратегічних комунікацій тощо, яку західні експерти помилково вважають активною фазою війни, але сам Галеотті вважає лише прелюдією. А от на другу частину – фазу відкритої війни, Росія навряд чи відважиться. Галеотті вважає, що такий варіант неймовірний, адже Москва намагається використати демократичні інститути НАТО проти нього ж, демонструючи недоліки західної демократії¹⁴. Майже цілком погоджуючись з політологом, автори зазначають, що і Галеотті, і західні експертні в цілому не зовсім точні у визначеннях: це дійсно підривна діяльність, але Росії не проти Донбасу, а проти усієї України, а на

¹² Трегубов В. Новая доктрина агрессии РФ (или нет). URL: https://petrimazepa.com/novaya_doktrina_agressii_rf_ili_net?fbclid=IwAR06ad1GkkoVkJZSA0rT55JCpQDnf_gHkavOсMW1ej-skN401pHI4lCnqqQ (дата звернення: 15.09.2021).

¹³ Galeotti M. I'm Sorry for Creating the 'Gerasimov Doctrine. Foreign Policy, 2018. 5 March. URL: <https://foreignpolicy.com/2018/03/05/im-sorry-for-creating-the-gerasimov-doctrine/> (дата звернення: 15.09.2021).

¹⁴ Galeotti M. I'm Sorry for Creating the 'Gerasimov Doctrine. Foreign Policy, 2018. 5 March. URL: <https://foreignpolicy.com/2018/03/05/im-sorry-for-creating-the-gerasimov-doctrine/> (дата звернення: 15.09.2021).

українському Донбасі ця підривна діяльність відбувається саме воєнними засобами, тому й варто кваліфікувати її у воєнних термінах, але ж специфічних – «сіра війна». До речі, другий виступ Герасімова, який кваліфікують, як «другу частину» доктрини, вітчизняні експерти вважають блефом¹⁵.

Отже, цілком відповідаючи своїй назві, конфлікт «сірої зони» недвозначний та невизначений за своєю природою, але цілком реальний, відрізняється новою тактикою: від кібератак, пропаганди і політичних війн, економічного примусу і саботажу до спонсорування озброєних бойовиків-посередників і повзучого військового експансіонізму, які, у свою чергу вбираються «сутінками» дезінформації та брехні, щоб позбавитися відповідальності за скоєне¹⁶. Особливістю дій Росії стосовно України (а у гіршій перспективі й Центральної Європи) є створення великої «сірої зони» конфлікту в геополітичному вимірі через поступове зростання замаскованої агресії – «сірої війни». Реалії буття територіальної «сірої зони» цієї війни (про які мова піде нижче), що є своєрідною нейтральною смугою між сторонами бойових дій, за спостереженнями авторів своїми сутнісними характеристиками – стан «ані війни, ані миру», відмова від формальних законів, особлива етика та система цінностей на користь існування обмеженого права у боротьбі за виживання, - екстраполуються на геополітичний вимір конфлікту «сірої зони». У «сутінках» «сірої зони» політичний та соціально-економічний вплив здійснюється не стільки формальними, скільки переважно, неформальними акторами – військовими, «стихійними (дикими)» бізнесовими колами, контрабандистами, гуманітарщиками тощо, - і саме вони перетворюються на найбільш впливовий та важливий чинник виживання, запускаючи механізм дії «стокгольмського синдрому», коли населення готове

¹⁵ Трегубов В. Новая доктрина агрессии РФ (или нет). URL: https://petrimazepa.com/novaya_doktrina_agressii_rf_ili_net?fbclid=IwAR06ad1GkhoVkJZSA0rT55JCpQDnf_gHkavOсMW1ej-skN401pHI4lCnqqqQ (дата звернення: 15.09.2021).

¹⁶ Brands H. Paradoxes of the Gray Zone. URL: <https://www.fpri.org/article/2016/02/paradoxes-gray-zone> (дата звернення: 15.09.2021).

виправдовувати дії усіх, від кого залежить їх буття. Саме в такий спосіб, «сірими» засобами Росія намагається розмивати міжнародні структури безпеки, апелюючи не до формальних норм міжнародного права а до вигаданих історичних, перетворюючи на об'єкт розкольніцьких та підривних маніпуляцій російськомовне населення в Україні та країнах Балтії, насаджуючи в європейській спільноті націонал-популістські проекти, не гребуючи втручанням у вибори, прямими підкупам та фізичними усуненнями. За аналогією відомого фантастичного твору братів Стругацьких «Пікнік на узбіччі», де аномальна зона змінює людей та їх звичні правила життя, так і Росія намагається створити сірі зони – «пікніки на узбіччі», з яких російські дипломати, розвідники, військові-сталкери таскають керівництву Кремля «політичні каштани», підтримуючи конфлікт «сірої зони» у постійній фазі активності, просуваючись дрібними кроками до результатів, які майже досягнуті в Україні.

Отже, метою Росії є створення та розповсюдження «сірих зон» на певні території, які, на кшталт тимчасово окупованих на Сході України, не виступають метою відторгнення на відміну від Криму, і навіть контролю за допомогою третіх сил. «Сіра зона» перетворюється на інструмент шантажу, дестабілізації держави, в межах якої вона і створюється, а відтак гальмується процес включення її в світові структури колективної безпеки, вона виштовхується на узбіччя світових процесів, перетворюючись на жертву квазіімперським інтересів та ревізіоністських амбіцій.

Оперуючи поняттям конфлікту «сірої зони», вважаємо за доцільне розмежовувати особливості агресії Росії проти України, застосовуючи в даному конкретному випадку дефініцію «сіра війна», та її дії щодо створення конфлікту «сірої зони» в інших регіонах світу, зокрема Центральній та Східній Європі. Д-р Майкл Мазар вважає, що конфлікт «сірої зони» не можна розуміти як війну, адже він не пов'язаний у якості основного підходу з насильством чи кровопролиттям, не націлений на чітко визначені бої, немає чіткого поля битви. За його думкою конфлікт

сірої зони включає в себе цілісне застосування мозаїки з цивільних та військових інструментів, за виключенням бойових дій, для досягнення поступового прогресу в досягненні політичних цілей¹⁷. Стосовно, наприклад, тиску Китаю на морські кордони і союзників США та партнерів у Східній Азії, такий підхід є цілком виправданий. Стосовно ж дій Росії проти України, які характеризуються повномасштабною військовою агресією, доцільно використовувати терміни «війна» та дотичні йому. До того ж, терміни «агресія» та «тимчасово окуповані території» закріплені у національному законодавстві, зокрема, Законі України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях»¹⁸. На думку авторів, у не розмежуванні понять конфлікт «сірої зони» та «сіра війна» криється певний виклик міжнародному порядку. Держави, втягнуті до конфлікту «сірої зони», технічно не перебувають «у стані війни», тому розв'язання та захист багатьох міжнародних угод, що стосуються воєнного часу, від Статуту ООН до Женевських конвенцій, не застосовуються до контекстів сірої зони¹⁹. Отже, конфлікт «сірої зони» є небезпечним з точки зору його ідентифікації в межах міжнародного правового поля. А звідси усі наслідки цього конфлікту/війни для України: біженці (які в Україні не мають статусу біженців на кшталт сирійських, а мають статус внутрішньо переміщених осіб), військовополонені, яких Росія, що їх утримує, такими не вважає, матеріальні збитки, жертви, які важко вкласти в норми міжнародного права. Адже, наслідки є – а війни нібито і нема. Розрив причинно-наслідкових зв'язків приводить до не спрацювання норм

¹⁷ Mazar M. J. Mastering the Gray Zone: Understanding a Changing Era of Conflict. *Strategic studies institute And U.s. army war college press united states army war college press*. 2015. December. P. 55.

¹⁸ Закон України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях». Документ 2268-VIII, чинний, поточна редакція – Прийняття від 18.01.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19> (дата звернення: 15.09.2021) ; Постанова Верховної Ради України «Про визнання окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей тимчасово окупованими територіями» Документ 254-VIII, чинний, поточна редакція – Прийняття від 17.03.2015. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254-19> (дата звернення: 15.09.2021).

¹⁹ Mazar M. J. Mastering the Gray Zone: Understanding a Changing Era of Conflict. *Strategic studies institute And U.s. army war college press united states army war college press*. 2015. December. P. 55.

міжнародного права. Отже, «сіра зона» – це можливість існування за рахунок жонглювання правилами. Так живе сьогоднішня Росія, адже це єдине спасіння її політичної еліти – ручне управління та жонглювання правилами, такий (не)порядок вона намагається нав'язати решті світу.

В Україні Росія створює певну модель «сірої зони», яка може експортуватися в будь-який інший регіон, але заздалегідь пристосована до місцевих умов. Це твердження не є чимось новим в експертній думці, але візьмемо на себе сміливість припустити, що реально існуюча «сіра зона» війни на Сході України (включаючи й окуповані території) може служити таким собі дослідним полігоном для опробування механізмів та інструментів продукування керованого хаоса замість норм та правил, замість державних інституцій, покликаних захищати національні інтереси – суверенітет, фізичну безпеку кордонів, внутрішню стабільність тощо. Немає таємниці, що Росія, випробує у гарячій війні проти України своє озброєння, псевдовакцину, наприклад, так може обкатуватися і модель сірої зони. Але, якщо погодитись з В. Трегубовим²⁰, що підривна діяльність – це не прелюдія до війни, а сама війна, адже серйозні озброєння Заходу є стримуючим чинником, то для експорту «сірої зони» стримуючих чинників Росія не бачить. Адже вона атакує на площадках, які істотно виходять за межі «правил» та «норм». «Хаос як рішення», визначає таку стратегію В. Трегубов: «Щоб послабити ворога РФ б'є по його інститутам»²¹. І вже зараз за аналогічною моделлю РФ працює в Європі, фінансуючи одночасно ультраправих і ультралівих, не цікавлячись кінцевим результатом, головне створити внутрішній роздрай, хаос, довести суспільство до істерики жовтих жилетів, створювати перманентні міграційні кризи, посварити регіони з центром, а ЄС з США. Організувати «сіру зону». Головна небезпека в цьому, що такі дії Кремля не намагаються

²⁰ Трегубов В. Новая доктрина агрессии РФ (или нет). URL: https://petrimazepa.com/novaya_doktrina_agressii_rf_ili_net?fbclid=IwAR06ad1GkhoVkJZSA0rT55JCpQDnf_gHkavOсMW1ej-skN401pH4lCnqqQ (дата звернення: 15.09.2021).

²¹ Трегубов В. Настоящая цель Кремля. URL: https://petrimazepa.com/nastoyaschaya_cel_kremlya (дата звернення: 15.09.2021).

зупинити. Гравець, що мухлює, завжди виграє у того, хто грає за правилами. І нехай потім цей «мухльож» викриється, але результат досягнуто. У документах ООН створення конфлікту «сірої зони» не кваліфікується як агресія, як не передбачено відповідальність за окупацію суверенної території іншої держави «неіснуючими» воєнними силами «їхтамнетів», створення на окупованій території квазі «народних республік», окупацію інформаційного простору України²²

1.2. Зона буття: «ані війни, ані миру»

«Здесь живут люди». Подібні вивіски на дверях квартир та воротах домів можна часто зустріти у прифронтових районах Донбасу. Напис з одного боку інформативний, а з іншого досить показовий для ситуації в «сірій зоні»: не стріляйте, не грабуйте, не вдирайтесь – тут живуть люди. Це одна з характерних прикмет «сірої зони» - надія на морально-людські якості «сталкерів», що «утримують» зони: комбатантів, контрабандистів, мародерів тощо.

Колишній командувач Операції об'єднаних сил (ООС) генерал-лейтенант С. Наєв вважав поняття «сіра зона», що утворилась в результаті воєнних дій на Сході України, неприйнятним, адже його не закріплено в жодному документі, а само воно вигадане ЗМІ²³. Зрозуміло, що за своїм статусом генерал викладав офіційну точку зору, але реалії, на жаль, не завжди піддаються вербальним командам військових. «Сіру зону», як і її кордони слід сприймати двояко²⁴. Буквально - це територія між крайніми блокпостами, яка не контролюється ані українськими, ані російськими військами. Фактично, вона вкладається у невелику смугу «нейтрального»

²² Горбулін В. «Ценности общества» и «гибридный мир»: кризис модели защиты. *Зеркало недели*. 2017. 25 июня. URL: https://zn.ua/internal/cennosti-obschestva-i-gibridnyy-mir-krizis-modeli-zaschity-252420_.html (дата звернення: 27.03.2021).

²³ Шрамович В., Шудря А. Сергій Наєв: поняття «сірої зони» на Донбасі немає, це запровадили ЗМІ. Інтерв'ю. *Аратта*. 2018. 30 жовтня. URL: http://www.aratta-ukraine.com/text_ua.php?id=4009 (Дата звернення: 27.03.2021).

²⁴ Кравченко В. «Сірі зони» АТО: кинуті території. URL: <http://www.polukr.net/uk/blog/2015/12/siri-zoni-ato-kinuti-teritori/> (дата звернення: 27.03.2021).

простору, який у деяких місцях звужується до кількох сот метрів. Переважно, це сільська територія з невеликими поселеннями, які опинилися на так званій «нульовці» – лінії воєнного протистояння. Кількість населення, що залишилося тут, важко визначити. За приблизними підрахунками воно може становити кілька десятків тисяч осіб. За офіційними даними Управління Верховного Комісара у справах біженців ООН, з 400 тис. осіб, що проживають вздовж лінії розмежування, 60% - це люди похилого віку старше 60. З них 70% - жінки, а 8%, або 16 тис осіб, - люди прикуті до ліжок ²⁵. Тобто це переважно люди, які не стільки не бажають, скільки не мають можливості залишити місце проживання. Є й невелика група молоді та населення середнього віку, які вирішили залишитися попри обстріли та відсутність безпечних умов проживання, переважно зі своїми старими рідними та близькими. Щільність проживання населення у «нейтральній» зоні не є однаковою і залежить від наближеності до великих міст та самого типу місцевості. Так, у Приазов'ї та правому березі Сіверського Дінця, де переважають сільські поселення, кількість населення відносно невелика. У свою чергу, густонаселені до війни передмістя Донецька та Горлівки, які слугують лінією розмежування, попри воєнні дії й досі зберігають високий рівень заселення. Це, у свою чергу, провокує збільшення втрат серед мирного населення.

Зовсім кинутими та занедбаними стають ті села та населені пункти, де вже нема де жити, а рівень небезпеки найбільш високий: колись елітне дачне поселення Пески на північній окраїні Донецька, або курортне Широкіне на півдні. Без місцевої влади живуть близько 400 осіб населених пунктів Водяне, Опитне і Спартак. Є багато й інших «сірих» селищ, з яких виїхали не усі. В основному залишаються старики, які виживають за рахунок власного господарства, що є далеко не небезпечною справою,

²⁵ ООН: більше половини населення «сірої зони» на Донбасі – люди похилого віку. *Укрінформ*. 2018. 14 грудня. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/2601250-oon-bilse-polovini-naselenna-siroi-zoni-na-donbasi-ludi-pohilogo-viku.html> (дата звернення: 27.03.2021).

адже поля, де можна випасати домашній скот – заміновані. До речі, на восьмий рік збройного конфлікту Україна є однією з найбільш постраждалих від мін країн у світі (!). Переважна більшість бойових дій відбувається поблизу населених пунктів, у результаті чого експертами з розмінування на території Донецької та Луганської областей нанесено на карту понад 15 млн. квадратних метрів замінованих земель. При цьому повний ступінь забруднення ще не відомий, і процес обстеження ще продовжується. Міни наразі одна з найнебезпечніших загроз на Сході України: за офіційною статистикою у період з травня 2014 р. по березень 2018 р. від мін та вибухонебезпечних залишків війни тільки на підконтрольній Україні території Донбасу загинуло близько 355 цивільних осіб, 1456 отримали поранення²⁶.

Якщо сприймати «сіру зону» як територію, яка не знаходиться під контролем України, але й не є фактично та формально тимчасово загарбаною за прикладом Криму, то її обриси визначаються указом Президента України № 32/2019 від 7 лютого 2019 р.²⁷. Так, у Донецькій області до її складу входять серед іншого Бойківський, Новоазовський, Старобешівський, Шахтарський, частина Бахмутського, Волноваського, Мар'їнського, Ясинуватського районів, міста Донецьк, Горлівка, Макіївка, Шахтарськ, Торез тощо. У Луганській області – Антрацитівський, Довжанський, Лутугинський, Перевальський, Слов'яносербський, Сорокинський, частина Новоайдарського, Попаснянського, Станично-Луганського районів, міста Луганськ, Алчевськ, Антрацит, Кадіївка, Ровеньки тощо. На початок 2017 р. на цій території проживало 3823 тис. осіб з тенденцією до зменшення²⁸.

²⁶ Від початку збройної агресії РФ на сході України через вибухи на мінах і вибухонебезпечних залишках війни постраждали 833 цивільні особи. *Інтерфакс-Україна*. 2019. 3 квітня. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/578195.html> (дата звернення: 27.03.2021).

²⁷ Указ президента України №32/2019 «Про межі та перелік районів, міст, селищ і сіл, частин їх територій, тимчасово окупованих у Донецькій та Луганській областях» URL: <https://www.president.gov.ua/documents/322019-26050> (дата звернення: 27.03.2021).

²⁸ Демографія ОРДЛО. URL: <http://www.dsnews.ua/static/longread/donbas-ukr/demographiya-ordlo.html> (дата звернення: 27.03.2021).

Але й є і третє визначення «сірої зони» – менш територіально окреслене, але однозначно ширше за перше та друге. Це формально вільна від окупації територія, але населення якої опинилося внаслідок війни в невизначеній ситуації, пов'язаній з відсутністю будь-яких перспектив подальшого розвитку. Воно потерпає від відсутності уваги з боку центральної влади, безробіття, корупції тощо. Ця територія включає до себе райони та населені пункти, що прилягають до лінії розмежування і контролюються українською армією. Однак життя в них фактично не змінилося після «Революції гідності», влада залишилася в руках колишніх «регіональних» еліт, які у 2014 р. підтримували «руський мир», однак не були покарані через глибоку кризу української правничої системи. Налагоджений побут мешканців, переважно пов'язаний з промисловістю та сільським господарством був порушений воєнними діями, традиційна орієнтація на обласні центри зникла, але не виникло нових, які могли б дати економічний імпульс у розвитку даних територій. До війни більша частина населення Донецької та Луганської областей була задіяна у великій промисловості, що належала великим фінансово-промисловим групам, насамперед, SCM Рината Ахметова. Серед сільського населення переважали наймані працівники латифундистських господарств з тим же підпорядкуванням, а фермери склали невеликий відсоток. До того ж це фермерство, переважно, знаходилося на низькому технологічному рівні. Серед міського населення виокремлювався прошарок інтелігенції, яка на пряму залежала від фінансування з боку місцевих та центральних органів влади. Все це породжувало соціально-політичну ситуацію, що характеризувалася відносинами патерналізму-клієнтизму між владою і власниками підприємств з одного боку та найманими працівниками – з іншого. Тривалий час це дозволяло регіональним елітам не лише контролювати український Схід, але й формувати загальнонаціональні владні структури. Події 2014 р. показали нездатність як влади, так і великих бізнесменів контролювати «клієнтів», протистояння між

противниками та прибічниками сепаратистських ідей вийшли за межі політичних протиріч. Воно стало проявом своєрідної «класової» помсти люмпен-пролетаріату та люмпен-інтелігенції місцевим можновладцям або просто більш вдалим співвітчизникам, чим і скористався Кремль, створивши та утримуючи за допомогою збройних формувань Російської Федерації самопроголошені органи, які узурпували виконання владних функцій на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської області, а поруч – територія з «сірою владою», формально контрольована Україною. За роки війни у «сірій зоні» якісно нова владна еліта не сформувалася, залишилися або представники старої, або утворився кадровий вакуум, який заповнюється завдяки дії «Закону про військово-цивільні адміністрації»²⁹. Війна змінила й заняття мешканців «сірої зони». Беручи до уваги промислово-розруху, високий рівень мінування землі сільськогосподарського призначення та руйнування логістики населення змушене шукати нові шляхи виживання. Зокрема, відбулося повернення до натурального присадибного господарства, яке забезпечує первинні потреби більшої частини населення «сірої зони» не лише в її вузькому «нейтральному» розумінні, але й широкому, як на окупованих територіях, так і тих, що контролюються українським урядом.

Заходи з блокади окупованих територій спровокували розквіт негативних практик виживання: контрабанди, незаконної торгівлі, транспортних перевезень, торгівлі «чергою» на блокпостах тощо. Частина місцевого населення перетворилася на провідників через лінію розмежування, забезпечуючи неофіційне економічне сполучення між вільними та окупованими територіями.

Оцінюючи в цілому ситуацію у відносинах Києва та Москви, слід зазначити, що нині немає вагомих підстав говорити про мінімізацію російсько-українського конфлікту. Росія продовжує воєнну, політичну,

²⁹ Закон України Про військово-цивільні адміністрації. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/141-19> (дата звернення: 27.03.2021).

економічну, енергетичну, інформаційну агресію проти України. Тривають бойові дії низької інтенсивності на Донбасі, зусилля міжнародної дипломатії щодо зупинення війни на Сході України залишаються безрезультатними. Відсутність реального прогресу у врегулюванні російсько-українського конфлікту залишається найбільшою загрозою для безпеки країни та, насамперед, для мільйонів громадян, які проживають на окупованих територіях і в безпосередній близькості до зони конфлікту³⁰.

У березні 2020 року Україна опинилась в стані карантину, внаслідок епідемії коронавірусу Covid-19. Такий стан значно вплинув на всі внутрішньополітичні процеси, включно із конфліктом на Сході України. До запровадження карантинних обмежень, у 2019 році в середньому за місяць через п'ять офіційних пунктів пропуску відбувалося більше 1 млн загальних перетинів. Пандемія призвела до тимчасового закриття пунктів пропуску. З 10 листопада 2020 р. українська сторона запустила роботу окремих КПВВ, проте з боку окупаційних адміністрацій тимчасово окупованих окремих районів Донецької та Луганської областей, пункти в'їзду-виїзду досі залишаються закритими. Нині на лінії розмежування функціонують лише два КПВВ - по одному у Луганській та Донецькій областях, щоб перетнути лінію розмежування треба мати так званий «дозвіл» від окупаційних адміністрацій. Це створює справжню соціально-гуманітарну кризу, змушуючи людей виїжджати та повертатись через неконтрольовану ділянку кордону з РФ. Цей шлях - нелегальний, адже автобуси перетинають українсько-російський кордон на ділянці, яку контролює окупаційна адміністрація. На непідконтрольних територіях особливо гостро постає питання з розповсюдженням Covid-19, адже люди не мають доступу до вакцинації сертифікованими міжнародними вакцинами, а окупаційні адміністрації змушують людей робити щеплення російським «Спутником-лайт».

³⁰ УКРАЇНА 2019 – 2020: ШИРОКІ МОЖЛИВОСТІ, СУПЕРЕЧЛИВІ РЕЗУЛЬТАТИ (аналітичні оцінки). URL: https://razumkov.org.ua/uploads/other/2020-PIDSUMKI-UKR_ENG.pdf (дата звернення: 27.03.2021).

Таким чином, оцінюючи соціально-економічне становище населення, що постійно проживає у «нейтральній» зоні, ми змушені констатувати втрату більшої частини соціальних гарантій, якими воно користувалося раніше. Відсутність органів влади, розірваність економічних, логістичних зв'язків призвели до втрати й податкового контролю. У кращому випадку це населення отримує вкрай обмежену за умов Пандемії можливість виїзду до найближчих районних центрів завдяки військовим або представникам гуманітарних організацій, у гіршому – залишається напризволяще. При цьому, «сірі зони» на Донбасі зберігають значний внутрішній та зовнішній конфліктний потенціал, адже їх кордони є динамічними з обох боків, а місцеві жителі не знають, по якій бік вони опиняться завтра – український, чи «республіканський».

У головах населення «сірої зони» війна запустила синдром пасивності. Люди звикають до обмежених умов буття, обмежених безпеки, здоров'я, права, не бачать свого майбутнього, звикли до думки що воно від них не залежить, а отже нема сенсу щось змінювати. Життя за принципом «від гуманітарки до гуманітарки» створює «сіру зону» в стратегії виживання, яку, що найгірше, переймають діти.

У такий спосіб матеріально-уявна «сіра зона» у певний момент починає набувати не лише об'єктивних характеристик, але й отримує своєрідну суб'єктивну волю, з плином часу за деякими якісними параметрами перетворюється з наслідку на причину. Місцеві жителі чорно жартують, що війна за повернення окупованого Донбасу будуть точитися на блокпостах – українських та окупантів, за їх збереження.

(Не)порядок «сірої зони», ручне управління та формування своєрідних над- та під- правових практик, що губляться у її «сутінках», мають величезний потенціал вірусності для всієї України. Найяскравіше це проявляється у поступовому нехтуванні традиційними законами та нормами, відчуттям цінності життя та майна. Постійне перебування у зоні, де існує загроза життю, знецінює його, створює нові правила, спрямовані

на забезпечення власних потреб будь-яким шляхом, виштовхує зі свідомості ціннісні орієнтири, розмивається ідентичність тощо. Свідомісний вакуум легко заповнюється популістським змістом, дезорієнтоване та виснажене станом невизначеності «ані війни, ані миру» населення нездатне до волевиявлення, патерналістська модель замикає коло. Саме подібна модель є невоєнним інструментом РФ у розповсюдженні конфлікту «сірої зони» далеко за її реальними кордонами.

1.3. Зона умовчання «ані правди, ані брехні»

Інформаційна складова «сірої війни» РФ проти України є мабуть наймасштабнішою в новітній історії за часом та задіяними ресурсами, про що свідчить й величезна кількість вітчизняних та зарубіжних наукових досліджень з проблеми (В. Горбулін, П. Гай-Ніжник, Г. Почепцов, О. Стяжкіна, А. Бадер, В. Горбань, В. Гулай, С. Джердж, М. Зубарева, Ю. Залізник³¹, М. Снеговая³², колективні дослідження/результати тематичних дослідницьких проєктів³³). Розглядаються інформаційні кампанії РФ як на території України, так і всередині своєї країни, окреслюються їх учасники та інструменти, систематизуються

³¹ Zaliznyak Y. Information security and Russian aggression: Ukraine–EU–NATO hybrid response to hybrid war. *Yearbook of the Institute of East-Central Europe*. 2016. Vol. 14. No. 2. PP. 23—42.

³² Snegovaya M. Putin's Information Warfare in Ukraine. Soviet Origins of Russia's hybrid warfare. United States of America by the Institute for the Study of War. Washington, 2015. 28 p. URL: <http://www.understandingwar.org/sites/default/files/Russian%20Report%201%20Putin's%20Information%20Warfare%20in%20Ukraine-%20Soviet%20Origins%20of%20Russias%20Hybrid%20Warfare.pdf> (дата звернення: 16.11.2020).

³³ Müür M. K., Mölder H., Sazonov V., Pruulmann-Vengerfeldt P. Russian Information Operations Against the Ukrainian State and Defence Forces: April-December 2014 in Online News. *Journal on Baltic Security*. 2016. Vol 2. Issue 1. PP. 28—71. URL: https://www.researchgate.net/publication/313259170_Russian_Information_Operations_Against_the_Ukrainian_State_and_Defence_Forces_April-December_2014_in_Online_News (дата звернення: 16.11.2020) ; Russian Information Campaign Against the Ukrainian State and Defence Force. *Centre for European and North Atlantic Affairs (CENAA)*. Tartu, 2016. 130 p. URL: https://www.researchgate.net/publication/314755402_Russian_Information_Campaign_against_the_Ukrainian_State_and_Defence_Forces (дата звернення: 16.11.2020) ; The Crisis in Ukraine and Information Operations of the Russian Federation / V. Sazonov, A. Saumets, H. Mölder (eds.). *Estonian Journal of Military Studies*. Tartu, 2016. 247 p. URL: https://www.academia.edu/39070399/Sazonov_Vladimir_Saumets_Andres_M%C3%B6lder_Holger_2016_eds_The_Crisis_in_Ukraine_and_Information_Operations_of_the_Russian_Federation_Tartu (дата звернення: 16.11.2020).

інформаційно-психологічні та пропагандистські методи, визначаються підходи до контрпропагандистської діяльності та рівень їхньої ефективності. Разом з тим, нас цікавить інституційний аналіз саме пропагандистської складової інформаційної війни на тимчасово окупованих територіях, визначення основних методів та засобів пропагандистської діяльності РФ та окупаційних адміністрацій.

Створення та утримання на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей квазідержавних інституцій у вигляді так званих «ДНР/ЛНР», супроводжується колосальною інформаційно-пропагандистською підтримкою.

Автори дослідницького проекту, присвяченого інформаційній кампанії проти України, цілком справедливо зауважують, що в останнє десятиріччя дезінформація стала одним з основних інструментів російської пропаганди під час конфліктів. З самого початку агресії 2014 р. російське керівництво сформулювало і за допомогою російського державного істеблішменту, дипломатичної служби, підконтрольних ЗМІ представило у внутрішньому і світовому політичному дискурсі «Донбаську міфологему», яка нібито «пояснює» в цілому ситуацію в Україні, причини виникнення конфлікту на Сході країни, його характер і позицію РФ³⁴. Така російська інтерпретація подій на Донбасі загалом зводиться до наступного.

Російське керівництво висунуло тезу про державний заколот в Україні. За інтерпретацією Кремля в Україні в 2014 р. за допомогою Заходу відбувся антиконституційний переворот і до влади прийшов нелегітимний уряд - «бандерівці», «військова хунта», «фашисти», «злочинці»³⁵. Як зауважує М. Снеговая, заплутати ворога – це ключ до

³⁴ Russian Information Campaign Against the Ukrainian State and Defence Force / VI. Sazonov, M. K. Müür, H. Mölder (ed.). *Centre for European and North Atlantic Affairs (CENAA)*. Tartu, 2016. P. 50.

³⁵ Russian Information Campaign Against the Ukrainian State and Defence Force / VI. Sazonov, M. K. Müür, H. Mölder (ed.). *Centre for European and North Atlantic Affairs (CENAA)*. Tartu, 2016. P. 49—51; Snegovaya M. Putin's Information Warfare in Ukraine. Soviet Origins of Russia's hybrid warfare. *United States of America by the Institute for the Study of War*. Washington, 2015. P. 18.

концепції інформаційної війни Росії. За такою логікою Кремль не визнає свою присутність в Україні³⁶.

З цього випливає що, головною складовою російської «Донбаської міфологеми» є теза про «громадянський конфлікт». Зокрема йдеться про те, що «русофобська кийвська влада» проводить «каральну операцію» проти повстанців Донбасу – мирних «колишніх шахтарів і трактористів»³⁷. Усі пропагандистські інтерпретації Кремля утримуються на основоположному міфі, який цинічно настирливо нав'язується на усіх рівнях – міжнародному, внутрішньоросійському, українському, окупованому, – про непричетність Росії до війни на Сході України. Якщо «війна», то «громадянська» та «братовбивча», якщо «конфлікт», то «внутрішній», якщо «криза», то не у стосунках між Україною та РФ, а «на Україні» (ще одна пропагандистська лексема), «українська» чи «внутрішньоукраїнська»³⁸. Вкорінена окупаційною владою в суспільну свідомість ідеологія «протистояння агресивному кийвському режиму» є також інструментом масової мілітаризації суспільно-політичного життя на тимчасово окупованих територіях, що фактично стало місцевим відлунням загальноросійської ідеології «обложеної фортеці».

«Донбаської міфологема» є складовою ще одного маніпулятивного конструкту Кремля. Російською пропагандою активно просувалася штучна теза про те, що Донбас історично не є українською територією, це так звана «Новоросія». В такий спосіб було сконструйовано псевдоісторичний і ідеологічно-виправдовуваний мотив «повернення споконвічно російських земель». Ідея «Новоросії» відразу була поширена російською пропагандою, увійшла до офіційного, публічного дискурсу, стала політико-ідеологічною мотивацією подальших дій Кремля. Паралельно

³⁶ Snegovaya M. Putin's Information Warfare in Ukraine. Soviet Origins of Russia's hybrid warfare. *United States of America by the Institute for the Study of War*. Washington, 2015. P. 11.

³⁷ Путин – В ополчении воюют трактористы и шахтеры. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=pEhYmqmRkH8> (дата звернення: 16.11.2020).

³⁸ Набок С. Альтернативна реальність кремлівської пропаганди: конфлікт «на Україні» в російському політичному, медійному й науковому дискурсі. *Інтерпретації російсько-українського конфлікту в західних наукових і експертно-аналітичних працях* / За ред. В. Кулика. К. : ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 294.

було розгорнуто організаційно-інформаційне забезпечення проекту – створені ТВ-канал «Новоросія», «республіканська» однойменна газета, однойменні інформаційні портали, інформагенція, політичний рух тощо. І хоч проект «Новоросія» зазнав краху в його практичному втіленні, його ідеологічне оформлення залишається важливою пропагандистською складовою російської влади.

«Донбаська міфологема» та проект «Новоросія» (його теперішнє віртуальне втілення у ЗМІ, символіці, політичному дискурсі, фольклорі) стали пропагандистськими інструментами, за допомогою яких здійснюється цілеспрямована та координована політика ментального поглинання, відчуження і відторгнення тимчасово окупованих територій від України шляхом жорсткої політико-ідеологічної, соціально-економічної, гуманітарної їх прив'язки до Росії за формального невизнання «незалежності та суверенності» цих республік та фактичної непотрібності їх в складі суб'єктів федерації. Відчуження є інструментом і складовою гібридної війни РФ проти України. Загалом йдеться про переорієнтацію суспільної свідомості, докорінне змінення соціокультурного середовища, що передбачає, з одного боку, вкорінення і поширення проросійських настроїв, ідеології «русского мира», з іншого – духовне, гуманітарне відторгнення від України, формування негативного ставлення до київської влади як такої. Саме на це зорієнтована діяльність створеної на тимчасово окупованих територіях системи ЗМІ, яка по суті є місцевим ретранслятором російських державних медіахолдингів.

Ідеологічне забезпечення збройної агресії РФ на Донбасі розгорталося в рамках доктрини «русского мира». Публічна сфера заповнена російським контентом, символікою, «сенсами» та мемами «русского мира». Базовою ідеологічною тезою є «боротьба з українським фашизмом за незалежність Донбасу, інтеграція до Росії». Водночас у Донецьку та Луганську намагалися проводити ідеологічну мобілізацію на основі регіональної, «донбаської» ідентичності. Комунікація з населенням

окупованих територій відбувається за допомогою радянських традицій і символів. Лідери окупаційної адміністрації апелюють до робітничого класу (шахтарі) та військових («ополченці»), експлуатують тематику «Великої Вітчизняної війни», партизанських рухів, «молодогвардійців», екстраполюючи її на сучасні події – «захисту батьківщини від фашистів».

З метою створення та підтримання квазідержавного симулякра створено штучну атрибутику «незалежності та державності» «ДНР-ЛНР»³⁹, яка систематично популяризується у серед молоді; діють «республіканські» профспілки, творчі спілки – «творческий союз художников», «союз театральных деятелей», союз писателей», «союз журналистов» тощо.

На тимчасово окупованих територіях сформована своя (русифікована) система «патріотичного» виховання молоді за російськими методиками, що оспівує подвиги так званих «ополченців»⁴⁰. Школярам нав'язується ідея неможливості подальшого співіснування з Україною, зокрема через «активізацію українського терору». Також розгорнута мережа «таборів патріотичного виховання», молодь активно залучається до численних науково-культурних, гуманітарних обмінів делегаціями з регіонами РФ, до політико-ідеологічних заходів у Росії⁴¹.

Зі зміною керівництва так званої «ЛНР» та загибеллю О. Захарченка, з'явилися нові ідеологічні елементи. Керівники окупаційних адміністрацій Д. Пушилін та Л. Пасічник більше схожі на типових чиновників, місцем їх роботи є кабінети, а не бойові позиції, тому на публіці вони використовують цивільний імідж. Дещо змінилась і риторика «ватажків»: частіше лунають тези про необхідність розвитку економіки «республік», боротьби з корупцією, забезпечення дотримання соціальних стандартів

³⁹ Описание «герба», «флага», «гимна» «ЛНР». *Официальный сайт главы Луганской народной республики*. URL: <https://glava-lnr.info/struktura/luganskaya-narodnaya-respublika/gosudarstvennaya-simvolika> (дата звернення: 16.11.2020).

⁴⁰ В ДНР официально зарегистрировали первый в республике творческий союз. *Российская газета*. 2019. 17 декабря. URL: <https://rg.ru/2019/12/17/v-dnr-oficialno-zaregistrirovali-pervyj-v-respublike-tvorcheskij-soiuz.html> (дата звернення: 16.11.2020).

⁴¹ Лозовий В. Гуманітарна політика квазідержавних утворень «ДНР» та «ЛНР». *Освіта, наука та культура на Поділлі*. 2017. Т. 24. С. 226.

тощо. Помітною є дедалі більша синхронізація із російським порядком денним та копіювання типових російських форматів спілкування з населенням. Підтвердженням цього є організація «прямих ліній» Д. Пушиліна з жителями Донеччини⁴² та відкриття відремонтованої дороги в Луганській області, під час якого Л.Пасічник проїхався по ній, кермуючи КраЗом (як В.Путін на відкритті Керченського мосту)⁴³.

Ці нові елементи не заміщують, а доповнюють «радянський» пропагандистський дискурс. Останній залишається важливою складовою забезпечення лояльності населення. В узагальненому вигляді окупаційна ідеологія містить три складові. По-перше, апеляцію до регіональної ідентичності «Донбасу», як особливого регіону не лише в Україні, але й на усьому пострадянському просторі. Однак при цьому акцентується увага на його непорушних зв'язках з Росією. По-друге, «пролетарсько-шахтарський» дискурс, який експлуатує гасла про «соціальну справедливість» та міфи про «гарне радянське життя у єдиній родині народів». Відповідно, розвал СРСР і утворення незалежної України трактуються як «історичне непорозуміння», а місцевий «сепаратизм» подається як «історична закономірність і справедливість». По-третє, мілітаристську радянську риторику, яка активно використовується й для обробки суспільної свідомості в самій Росії – насамперед, перемога у «Великій Вітчизняній війні». Крім того, в «республіках» до цього додаються елементи «славної новейшей истории» – «боротьби за незалежність ДНР та ЛНР»⁴⁴.

На тимчасово окупованих територіях активно працюють фінансовані російською державою організації, на кшталт Фонду «Русский мир», який влаштовує лекції, семінари, наукові конференції на базі «кабинетов Русского мира», обладнаних ще до воєнних дій при українських

⁴² Прямая линия с Денисом Пушилиним. URL: <https://xn--80aafc4b.xn--p1acf> (дата звернення: 16.11.2020).

⁴³ Пасечник за рулем КраЗа открыл Чернухинский путепровод, соединяющий ЛНР и ДНР. *Луганский информационный центр*. URL: <http://lug-info.com/news/one/pasechnik-za-rulem-kraza-otkryl-chernukhinskiiputeprovod-soedinyayuschii-lnr-i-dnr-foto-39607> (дата звернення: 16.11.2020).

⁴⁴ Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання. К.: «Центр Разумкова», 2019. 144 с. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Donbas.pdf (дата звернення: 16.11.2020).

університетах чи бібліотеках. Як правило, такі заходи присвячені російській літературі, мові, історії⁴⁵.

Ідеологічна обробка населення базується на централізованій системі управління інформаційним простором. Головну роль у її побудові відіграє РФ з метою легітимізації окупаційної політики російської влади, створенні ілюзії самостійності рішень і дій окупаційної адміністрації. Для контролю інформаційного простору у складі «рад міністрів» у 2014 р. були створені так звані «Министерство информации ДНР» та «Министерство связи и массовых коммуникаций ЛНР». Зокрема ці структури курирують роботу підконтрольних ЗМІ; відповідають за інформаційний порядок денний всередині «республік»; генерують потрібні інформаційні приводи; визначають для ЗМІ акценти у висвітленні тих чи інших тем; наповнюють «офіційні» ресурси; забезпечують інформаційну присутність лідерів окупаційних адміністрацій; виконують функції прес-служби (акредитація іноземних і українських ЗМІ, організація процесу передачі інформації, спроби контролю висвітлення подій з боку незалежних ЗМІ). Крім цього, «міністерства» координують роботу місцевих адміністрацій в інформаційній сфері, що дозволяє оперативно поширювати потрібні пропагандистські тези⁴⁶.

Одним з потужних засобів пропаганди є розгалужена система ЗМІ. На тимчасово окупованій території Донецької області діють 9 телеканалів, 4 радіостанції, виходить 17 «республіканських» та місцевих газет. На тимчасово окупованій території Луганської області діють «Государственная телерадиокомпания ЛНР», «Луганский информационный центр», «Молодежное информационное агентство «Исток»», газети «Республика», «XXI век» «Жизнь Луганска», які знаходяться під безпосереднім контролем відповідних «міністерств»

⁴⁵ Фонд «Русский мир» оказывает поддержку школам Донецка и Луганска. *Информационный портал фонда «Русский мир»*. URL: <https://russkiymir.ru/media/video/search-videos/192001> (дата звернення: 16.11.2020).

⁴⁶ Війна на Донбасі: реалії і перспективи врегулювання. К.: «Центр Разумкова», 2019. 144 с. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Donbas.pdf (дата звернення: 16.11.2020).

(«Министерство информации ДНР», «Министерство информации, печати и массовой коммуникации ЛНР»).

У мережі Інтернет інформаційний вплив на тимчасово окупованих територіях Донецької області здійснюється через ресурси органів окупаційної влади: сайт «ДНР», сайт «Совета министров» і окремих «министерств», сайт «Народного совета», сайт «глави республики». Крім того, окупаційна адміністрація контролює «Донецькое агентство новостей» (ДАН), яке працює як інформагентство, прес-центр і ресурс «офіційної інформації». Утім, варто зауважити, що в інтернеті одним з основних джерел інформації для жителів підконтрольної «ДНР» території є в першу чергу соціальні мережі, зокрема, пабліки в російській мережі ВКонтакте (наприклад, «Типичный Донецк» – 435 тис. учасників, «Донецк LIVE» – 78 тис. учасників). Під егідою «ДТРК ЛНР» луганська окупаційна адміністрація об'єднала низку місцевих комунальних газет, найбільші з яких – «Республика» і «XXI век» – визнані «офіційними друкованими органами ЛНР»⁴⁷. Контент підконтрольних окупаційним адміністраціям ЗМІ береться переважно з російських державних інформагентств та медіа. А той, що виробляється на місці, доволі типовий: зазвичай це вихвалення окупаційної влади, розповіді про її досягнення та дії, що нібито сприяють покращенню життя місцевого населення, на цьому тлі - критика української влади, яка створила неймовірно важкі соціально-політичні умови життя для свого населення тощо. Фактично відтворено радянську кальку протиставлення «у нас усе гарно», у «них усе погано».

У цілому пропаганда, яка здійснюється на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областях, є складовою інформаційної (яка у свою чергу є потужною складовою «гібридної») війни Росії проти України і має яскраво виражений антиукраїнський характер. Мета ментального відчуження населення тимчасово окупованих територій від

⁴⁷ Кандрик М., Шмидова А. Пропаганда Донецкой и Луганской народных республик в киберпространстве. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*. 2017. Vol. II. PP. 142—143.

України досягається різноманітними засобами: мілітаризація свідомості, плекання радянсько-донбаської ідентичності, нав'язування історичних міфів, творення квазідержаного атрибутивного симулякру тощо. Тотальний контроль над інформаційними ресурсами та засобами комунікації надає необмежені можливості для окупаційної адміністрації щодо реалізації пропагандистських впливів, а тривалість у часі надзвичайно ускладнює завдання контрпропаганди.

Разом з тим, авторів цікавить не тільки, та мабуть не стільки інформаційна складова «сірої війни» РФ проти України, нас більше цікавить «сіра зона» умовчання цієї війни. Адже в інформаційній війни важлива не тільки «гучна» складова – «що говориться». Не менш важливим є те, про що мовчать – зона умовчання. «Сіра зона» конфлікту не може існувати без зони умовчання, і навпаки. Умовчання, з одного боку, умова її існування, а з іншого – продукування «сірості». Зона умовчання стосується не тільки держави-агресора, яка в «сірій війні» намагається залишитися в «сутінках», приховуючи фізичну участь «іхтамнетів» за створеними, підпорядкованими, озброєними, керованими та фінансованими групами найманців. Вірусність зони умовчання країни-агресора полягає у втягування до її орбіти, примусі грати на своєму полі країну - об'єкт агресії. За висловом Jahara W. Matisek, «сірий» агресор веде таку війну, в якій він здатний краще контролювати інформаційні нарративи, зашкоджуючи об'єкту агресії повною мірою застосовувати ресурси «жорсткої» та «м'якої сили»⁴⁸.

Створення та розповсюдження «сірої зони» умовчання є важливою складовою «сірої війни» РФ проти України. Як і з реальною «сірою зоною» головна мета її творення – невизначеність, в цьому випадку – інформативно-дискурсивна.

⁴⁸ Matisek J. W. Shades of Gray Deterrence: Issues of Fighting in the Gray Zone. *Journal of Strategic Security*. 2017. № 3. PP. 1—26.

Інформативна невизначеність полягає в системному та наполегливому, а швидше наглому, запереченні РФ скоєння факту агресії проти України. Міжнародній спільноті вона подається у вигляді внутрішньодержавного збройного конфлікту сепаратистського штибу. Громадян Росії Кремль запевнив, що в Україні відбувається спровокована націоналістичною хунтою громадянська війна, від якої потерпають російськомовні браття, їх треба захищати у кращих традиціях «руського мира». Для населення тимчасово окупованих територій цілком успішно нав'язується версія «Україна сама на себе напала», а ми допоможемо з цим розібратися. Для громадян України в той чи інший спосіб вкидається інформативний мікс із вищеперелічених версій. Інформативна невизначеність підкріплюється формуванням певного дискурсу, а точніше системним вилученням з нього дефініцій «агресія», «вторгнення» «окупація».

Слід визнати, що створення Росією в міжнародному інформативно-дискурсивному полі «сірої зони» невизначеності навколо її агресії проти України співпадало з бажаннями європейських політичних кіл в цій невизначеності перебувати. Лише Естонія, Литва, Латвія, Польща однозначно висловились з приводу визначення акту агресії, адже безпосередньо відчували загрозу для себе. Реакцію решти політикуму можна умовно окреслити висловом Президента Франції: «Якщо з'ясується, що російські військові присутні на українській землі, це буде нестерпно і неприйнятно...»⁴⁹. Потрібно було більше трьох років війни, тисячі загиблих та поранених, півтора мільйони умовних біженців (у вітчизняному та міжнародному дискурсі – внутрішньо переміщених осіб, адже коли вони бігли від війни, її ще війною не назвали), масштабні руйнування, щоб міжнародна спільнота в особі міжнародних організацій визнали причетність агресора до агресії. Разом з тим, Рада Європи та її

⁴⁹ Реакція міжнародного співтовариства на агресію РФ проти України. *Міністерство закордонних справ України*. 2014. 29 серпня. URL: <http://mfa.gov.ua/ua/press-center/news/27225-reakcija-mizhnarodnogo-spivtovaristva-na-agresiju-rf-proti-ukrajini> (дата звернення: 27.03.2021).

Парламентська Асамблея (ПАРЄ), які висловились з цього приводу більш-менш однозначно, виконують дипломатичні функції, будучи майданчиком для обговорення, а відтак мають досить обмежені можливості кардинально вплинути на врегулювання конфлікту на Сході України. І навпаки. Міжнародний Суд ООН, найавторитетніша інстанція щодо практичного застосування механізмів у визначенні відповідальності за порушення міжнародного права, діє найобережнішим чином. Тобто дієвість прямо пропорційна відповідальності і навпаки. Інерція політики «глибокого занепокоєння» попри санкції та гучні заяви цілком влаштовує РФ, адже невизначеність є запорукою тому, що на восьмий рік війни Бюро по демократичним інститутам та правам людини ОБСЄ і надалі буде цензурувати висловлювання євродепутатів, а розв'язану Росією війну проти України вперто називати «конфліктом на Сході»⁵⁰. А скандально відома російська тележурналістка О. Скабеева раз у раз на своєму ток-шоу втокмачувати: неважливо, що Україна заявляє про присутність російських військових, неважливо, що Україна надає при цьому якісь докази. Головне, що їх офіційно не фіксує моніторингова місія.

Вилучаючи дефініції «агресія» та «окупація» з внутрішньодержавного інформативного дискурсу, В. Путін перш за все опікувався проблемою «вантажа-200» з Донбасу. Було заборонено публікувати втрати солдат у мирний час, а Раду солдатських матерів було проголошено іноземними агентами. На початку березня 2019 р. Путін підписав прийняті Держдумою зміни до закону «Про статус військовослужбовців», в якому не тільки заборонив російським солдатам повідомляти ЗМІ та в мережі інтернет розміщувати інформацію про себе й інших військовослужбовців ЗС РФ, про звільнених у запас, членів їхніх сімей, діяльність органів військового управління, але й вилучив на час

⁵⁰ Далецька Ю. Європа звинуватила ОБСЄ у викривленні ролі Росії у війні на Донбасі. *Український інтерес*. 2019. 5 квітня. URL: <https://uain.press/news/evropa-zvynuvatyla-obsye-u-vykrivlenni-roli-rosiyi-u-vijni-na-donbasi-1020726> (дата звернення: 27.03.2021).

проходження служби електронні гаджети, які дають змогу зберігати і поширювати в інтернеті аудіо-, фото-, відеоматеріали, дані геолокації⁵¹.

Керівник Співки комітетів солдатських матерів Росії Валентина Мельнікова із сумом визнає: «Якщо друга Чечня (друга російсько-чеченська війна) у нас була інформаційно-«герметичною», то війна в Україні з точки зору Росії закрита цілком і повністю. І росіяни спокійно з цією актуальністю змирились»⁵². Але ж суб'єкт, який старанно приховує сліди злочину, цілком усвідомлює що це злочин, а сам він винен. Ховати і ховатися – означає, що ти робиш щось заборонене.

Створення зони умовчання на тимчасово окупованих територіях та реальній «сірій зоні» дається РФ набагато легше. Створивши відповідні умови буття для населення, російська влада позбавила його можливості критично сприймати в ситуації «ані війни, ані миру» інформативний дискурс під загальним гаслом «Україна напала сама на себе, а ви – жертви». Критично оцінювати інформацію – це великі ресурсні затрати, розумові, але затрати. Коли ж у людини увесь життєвий ресурс йде на боротьбу за виживання в «сірій зоні», на «думати» решти сил вже не вистачає. Населення просто блоками споживає запропоновану йому інформацію. За словами Р. Шеклі, в інформаційній війні програє той, хто говорить правду, адже він обмежений тільки правдою. Брехун може говорити, що завгодно.

Як вже було зазначено вище, зона умовчання небезпечна своєю вірусністю. Однією із зон умовчання України, яка є найуразливішою в її стратегії стосовно тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської області, є доля окупованого населення. У Законі України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету

⁵¹ Федеральный закон «О внесении изменений в статьи 7 и 28/5 Федерального закона о статусе военнослужащих». URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201903060013?index=0&rangeSize=1> (дата звернення: 27.03.2021).

⁵² Братушак О. «Їх тут немає». Військові втрати Росії на Донбасі. Ч 1. *Українська правда*. 2017. 27 квітня. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2017/04/27/7142461/> (дата звернення: 27.03.2021).

України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» (від 18 січня 2018 р., № 2268-VIII) (до речі, це єдиний поки що правовий документ, в якому задекларовано мету звільнення тимчасово окупованих територій, і це також стосується продукування зони замовчування), не йдеться мова про захист державного суверенітету від дій колаборантів, і навпаки, окупованого населення від можливого ефекту «суда лінча» під час визволення. Власне кажучи, самі поняття «колаборація» та «колаборанти» в офіційному вітчизняному дискурсі знаходяться в зоні умовчання. І це попри те, що у Верховній Раді зареєстровано три законопроекти, присвячені цій найважливішій проблемі в політиці України щодо Донбасу. Замовчування цієї проблеми в інформаційному та правовому полі вже призвело до кадрової політики «посіпак»: особи в місцевих органах влади, які недвозначно підтримували «руський мир» словом та справою, у своїй більшості не були піддані люстрації, не понесли покарання за зазіхання на суверенітет України, та й досі перебувають на керівних посадах в органах влади, зокрема «сірої зони». Це створює як реальну небезпеку у вигляді «п'ятої колони», так і викликає природне незадоволення в суспільстві, підриваючи авторитет владних інститутів. РФ, зі свого, боку успішно використовує вже опробовану під час Другої світової війни політику нацистської окупаційної влади – залякування визволенням. Тільки-но здійснюється черговий «лягушачий стрибок» ЗСУ у «сіру зону», або піднімається питання про миротворчі сили на дипломатичному фронті, з боку РФ одразу «прилітає» нагадування про «правий сектор», який буде різати місцеве населення під час визволення. Заспокоєння В. Путіна про недопущення «різанини на Донбасі» свідомо розраховане на зворотно пропорційний ефект⁵³. І таких прикладів можна наводити багато. Росія раз за разом витягує на світ

⁵³ Россия не допустит в Донбассе повторения событий в Сребренице, заявил Путин. *РИА новости*. 2017. 20 октября.

викривлену правду – «пост правду», і Україна стає заручником своєї зони умовчання – пенсіонери, внутрішньо-переміщені особи, військові потрапляють на гачок пропаганди і шукають винних в українській владі, суспільстві тощо.

Отже, зона умовчання в «сірій війни» є ледве не небезпечнішою, за зону «говоріння». Якщо на будь яку пропаганду можна відповісти контрпропагандою, то методи розповсюдження зони умовчання дієвіші. Згідно з концептом антропоморфного переносу - суспільству, суспільним інститутам, як і людині, вигідно заплющувати очі на неприємні та неприйнятні для нього ситуації (якщо я цього не побачу, значить цього не існує), тим більше, якщо його до цього грамотно підштовхувати. Європі, яка сама потерпає від накладених на Росію санкцій, вигідно, щоб «конфлікт» на Сході України не мав статусу міждержавного, принаймні цілком помітні зусилля запхнути його в середину української політики. Пересічні російські громадяни, налякані зйомками жахів війни на Донбасі вже неіснуючою Лайф Ньюз, перманентними картинками життя «бесчинствующей» української хунти, готові затягувати пояси, бо «хочете, щоб і у вас так було»? Втомлені від війни мешканці «сірої зони» готові на будь-яке та від будь-кого рішення, тільки «щоб не стріляли». Населення тимчасово окупованих територій також готові на все, але при цьому ще бояться – НАТО, «правого сектору», СБУ, ФСБ тощо. Українська влада сором'язливо відводить очі від проблем переселенців, пенсіонерів, колаборантів, соціально-економічного відновлення окупованих територій, їхньої політичної, культурної, освітньої перебудови, неіснуючої стратегії звільнення окупованих територій, адже визнавати свої невирішені проблеми важче, ніж їх не помічати. «Сіра зона» умовчання та брехні успішно розповзається, перетворюючись на потужний інструмент «сірої війни».

Автори взяли на себе сміливість замість традиційних висновків запропонувати власне бачення можливих варіантів протистояння в «сірій війні», виходячи не тільки з аналізу воєнної, політичної та соціально-економічної ситуації але й залучаючи тривалий досвід перебування і на тимчасово окупованій території, і в «сірій зоні».

Сутність конфлікту «сірої зони», а в нашому випадку «сірої війни» - це війна не за правилами, війна «нишком» (рус. – исподтишка), коли мало того, що той, хто її розв'язав, не визнає себе ініціатором, але й ще намагається скинути провину за війну на іншого – в даному випадку – на українське керівництво.

Конфлікт «сірої зони» - в нашому випадку «сіра війна», є дуже небезпечним з точки зору його ідентифікації в межах міжнародного правового поля. А звідси усі наслідки цього конфлікту/війни – біженці (які в Україні не мають статус біженців на кшталт сірійських, а мають статус внутрішньо переміщених осіб), військовополонені, матеріальні збитки, жертви важко вкласти в норми міжнародного права. Адже, наслідки є – а війни нібито і нема. Розрив причинно-наслідкових зв'язків приводить до неспрацювання норм міжнародного права. Отже, «сіра зона» – це можливість існування за рахунок жонглювання правилами. Так живе сьогоднішня Росія, адже це єдине спасіння її політичної еліти – ручне управління та жонглювання правилами, такий (не)порядок вона хоче нав'язати решті світу. Адже тепер це вже не питання гарно жити, а питання життя та смерті. На жаль проблема виживання Росії (її політичної еліти) стало зворотно пропорційною проблемою виживання ліберальної демократії.

Виходячи з вищесказаного, автори, насамперед, пропонують чітко розмежовувати тлумачення «сірої зони». За умов постійного тиску української армії на російські війська відбувається поступове звуження «сірої зони» у вузькому розумінні, дистанція між позиціями вже на сьогодні становить від кількох десятків до кількох сотень метрів, часто

сторони контролюють сусідні вулиці в одному населеному пункті. Таким чином, відбувається поступовий перехід до позиційної війни з чітко визначеним фронтом. Отже, реальна «сіра зона» схлопнеться сама собою.

Якщо брати до уваги розуміння «сірої зони» як окупованої території, то не слід на наш погляд, обманювати себе гаслом пріоритету дипломатії над військовими методами. Навіть за умов повернення окупованих територій під контроль України дипломатичним шляхом, необхідна фіксація процедури «звільнення», «перемоги» та «вигнання» російського окупаційного контингенту. В іншому випадку, це буде формальне «втюхивання» зруйнованого та виснаженого війною регіону, політичну та фінансову відповідальність за який буде нести Україна. Лише після відновлення військового контролю (на перехідний період – миротворчого контингенту) над цими територіями можливі політичні, соціально-економічні, освітні та інші перетворення.

Найважчим є лікування проблем «сірої зони» в широкому розумінні, тієї, що включає в себе й вільні від агресора території, які прилягають до лінії розмежування. Тут узагалі неможливо застосування воєнного рішення. На перше місце виходять цивільні методи, які передбачають надання перспективи цим занедбаним територіям, формування позитивного бачення майбутнього, яке б нівелювало втрати від воєнних дій. На жаль, не приходитьсь при цьому сподіватися на широкомасштабну підтримку як серед місцевого населення, так місцевих владних еліт через тотальну недовіру до дій центру. Відродити цю довіру можливо лише через дієвий та тривалий у часі процес трансформації суспільства «сірої зони», який зачепив би не лише звільнені території, але й Україну в цілому. Фактично, це має бути програма «внутрішньої інтеграції», яка б вискристалізувала українську національну ідентичність. Тут перемога повинна бути зафіксована у головах.

Серед заходів, які мають бути здійснені, автори вважають за потрібне зосередити увагу на трансформації спадкового типу

промисловості від орієнтації з олігархічного типу на користь легального та напівлегального малого та середнього бізнесу, який за умов занепаду промисловості регіону є зараз однією з можливостей вижити на окупованих територіях та в «сірій зоні» і може стати соціальною базою переосвоєння Донбасу. Поступове згорання широкомасштабного залучення людських ресурсів до видобутку вугілля та металургійного виробництва допоможе запобігти долі Детройту. Орієнтиром має стати створення малих та середніх підприємств у містах Донбасу, які не перетворювались на заручників окремих бізнесменів, місцеві громади. Нерозвиненість за умов війни сфери послуг дає перспективу подальшого стрімкого розвитку у разі сприятливого законодавчого, фіскального та інвестиційного клімату. Водночас пріоритетне місце у політиці переосвоєння Донбасу має відігравати освітня та культурна політика, яка має закріпити військові успіхи. Вчителі повинні виграти цю війну.

Іншими словами, «сіру зону» слід виводити із сутінок, а Донбас розмалювати різними кольорами.

У міжнародному вимірі конфлікт «сірої зони» («сірої війни» у нашому випадку) може тільки тоді бути розв'язаним ефективно, коли країна-агресор та країна, проти якої було здійснено агресію не будуть виноситися за скобки міжнародного права. Вихід із неправової «сірої зони» позбавляє цей конфлікт сенсу, унеможлиблює спекулювання на його заморожуванні. Точку в такому конфлікті винен ставити Нюрнберг 2.0.

І наостанок про можливість застосування «сірих методів» у перемозі в «сірій війні». Боротьба України проти агресора з «відкритим забралом» не виключає застосуванням таких інструментів боротьби проти агресора, які застосовує сам агресор. Докори у неправомірності застосування подібних дій є цілком блюзницькими: Україна, захищаючи свій суверенітет, дає відсіч агресору на своїй державній території, на яку цій суверенітет і розповсюджується. Отже, застосування арсеналу «сірих методів» протидії агресору – від військової розвідки, диверсійних,

інформаційних операцій на тимчасово окупованих територіях до ліквідації в країні російського інформаційного простору – заборона російських телеканалів, соцмереж, російського шоубізу, бойкот громадськістю російських товарів тощо є цілком адекватними відповідями на відповідні загрози.

РОЗДІЛ 2.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ УКРАЇНИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ ГІБРИДНОЇ АГРЕСІЇ: ПРАВОВИЙ ВИМІР

Порушення державного суверенітету України внаслідок російської гібридної агресії призвели до значних трансформацій у політичній системі країни. Протягом сьома років війни відбулося масштабне оновлення системи законодавства держави, встановлено нормативно-правові засади відновлення державного суверенітету, визначено політико-правовий статус нових для України категорій громадян – учасників антитерористичної операції та/або Операції Об'єднаних сил, а також внутрішньо переміщених осіб.

При цьому, ураховуючи гібридність російської агресії, застосування ворогом інформаційно-пропагандистської зброї, формування державної політики із відновлення територіальної цілісності, забезпечення державного суверенітету носить системний, комплексний, багатовекторний характер, включає в себе різні напрямки. Цей розділ дослідження присвячений таким з них, як правовий вимір протидії російській інформаційній агресії, проблема правового визначення колабораціонізму в Україні в контексті російсько-української війни, інституційне забезпечення державної політики України з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій. Крім того, представлено аналіз досвіду Хорватії з деокупації та реінтеграції території самопроголошеної Республіки Сербська Країна, можливості його використання в українських реаліях.

2.1. Державна політика із протидії російській інформаційній агресії в Україні

Інформаційний та пропагандистський вплив є однією з ключових складових гібридної агресії Російської Федерації на Південному Сході України. РФ ефективно використовує пропагандистські «меседжи», розроблені з урахування стереотипів масової свідомості окремих цільових аудиторій, успішно працюють російські медіа і з міжнародною аудиторією, що призводить до дискредитації іміджу України в її очах. Україна виявилась не підготовленою до інформаційної війни, розв'язаної агресором, розвиток пропагандистської сфери якого значно переважає, українські нормативно-правові засади забезпечення інформаційної безпеки та ведення інформаційної війни виявилися вкрай недостатніми. Інформаційні операції та пропагандистські кампанії з боку держави-агресора, що розгортаються на глобальному, регіональному та місцевому рівнях, обумовили необхідність оперативного вироблення ефективних механізмів протидії інформаційній агресії.

За визначенням професора Ліпкана В.А. інформаційна агресія – це «вид інформаційного протиборства, який полягає у вчиненні незаконних дій однієї зі сторін в інформаційній сфері, спрямованих на нанесення супротивнику конкретної, відчутної шкоди в окремих сферах його діяльності шляхом обмеженого і локального за своїми масштабами застосування інформаційного впливу»⁵⁴. Інформаційна агресія спрямована на здійснення маніпулювання громадською думкою для створення політичної напруги та недовіри до владних структур в цільовій державі, провокування зіткнень на соціальному, етнічному, мовному, релігійному та іншому ґрунті, зниження обороноздатності шляхом підриву морального духу населення, формування негативного ставлення до культури та дискредитація або викривлення історичних фактів, створення негативного

⁵⁴ Ліпкан В. Сучасний зміст інформаційних операцій проти України. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2011. Випуск 102 (Частина I). С. 34—43. URL: [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/apmv_2011_102\(1\)_7.pdf](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/apmv_2011_102(1)_7.pdf) (дата звернення: 11.09.2021).

іміджу супротивника в очах світової спільноти, перешкоджання впливу медіа супротивника на його населення тощо⁵⁵. Інформаційна агресія має низку притаманних їй ознак, серед яких інтенсивність застосування відкритих та прихованих акцій, багатовекторність, несистемність (одночасне здійснення інформаційних атак (одиначних проявів агресії) із застосуванням різноманітної інформаційної зброї в декількох напрямках).

На сучасному етапі відсутні міжнародні норми, які визначають дії держави як інформаційну агресію, це робить складним завдання встановлення шкоди, нанесеної в ході її реалізації, та вимагання компенсації за її нанесення в судовому порядку. Окремі держави самостійно на рівні національного законодавства визначають ці поняття, що слугують фундаментом для розробки політики із протидії агресивним інформаційним впливам. Не виключенням стала і Україна. З розгортанням інформаційної агресії Російської Федерації проти України у державі розпочався процес оновлення законодавства у цій сфері, правове поле було доповнено низкою нових законодавчих та підзаконних актів, що встановлюють засади забезпечення інформаційного суверенітету держави.

Забезпечення інформаційної безпеки визнається у якості однієї з найважливіших функцій держави, що встановлено статтею 17 Конституції України, при цьому, не зважаючи на це, з моменту її прийняття держава не розбудувала нормативної бази для забезпечення інформаційного суверенітету, що стало очевидним внаслідок тимчасової окупації АР Крим та окремих територій Донецької та Луганської областей.

Першим кроком на шляху розбудови правових засад для забезпечення інформаційного суверенітету держави стало прийняття 28 квітня 2014 р. Рішення РНБО «Про заходи щодо вдосконалення формування та реалізації державної політики у сфері інформаційної безпеки України», у якому зазначалося, що «виходячи з необхідності

⁵⁵ Хорошко В., Хохлачова Ю. Інформаційна війна. Захист від деструктивних інформаційно-психологічних впливів. Частина 2. *Безпека інформації*. 2019. Том 25. № 1. С. 18–23. URL: <http://jrn1.nau.edu.ua/index.php/Infosecurity/article/view/13666/19136> (дата звернення: 11.09.2021).

вдосконалення нормативно-правового забезпечення та попередження й нейтралізації потенційних і реальних загроз національній безпеці в інформаційній сфері» необхідно розробити «законопроекти про внесення змін до деяких законів України щодо протидії інформаційній агресії іноземних держав, передбачивши, зокрема, визначення механізму протидії негативному інформаційно-психологічному впливу»⁵⁶. Це стало початком масштабного оновлення українського законодавства з метою посилення заходів із протидії інформаційній агресії з боку РФ.

Основними документами, що встановлюють правові засади в зазначеній сфері, сьогодні виступають Стратегія національної безпеки України, ухвалена Указом Президентом 26 травня 2015 року, та Доктрина інформаційної безпеки України, ухвалена Указом Президента 25 лютого 2017 року.

Стратегія національної безпеки України особливе місце відводить забезпеченню інформаційної безпеки, визнаючи серед актуальних загроз національної безпеки «інформаційно-психологічну війну, приниження української мови і культури, фальшування української історії, формування російськими засобами масової комунікації альтернативної до дійсності викривленої інформаційної картини світу» (п. 3.1)⁵⁷. У якості пріоритетів забезпечення інформаційної безпеки цей документ визначає: забезпечення наступальності заходів політики інформаційної безпеки на основі асиметричних дій проти всіх форм і проявів інформаційної агресії; створення інтегрованої системи оцінки інформаційних загроз та оперативного реагування на них; протидія інформаційним операціям проти України, маніпуляціям суспільною свідомістю і поширенню спотвореної інформації, захист національних цінностей та зміцнення єдності українського суспільства; розробка і реалізація скоординованої

⁵⁶ Про заходи щодо вдосконалення формування та реалізації державної політики у сфері інформаційної безпеки України: Рішення РНБО від 28.04.2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0004525-14> (дата звернення: 11.09.2021).

⁵⁷ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року "Про Стратегію національної безпеки України": Указ Президента України № 287/2015 від 26.05.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015#Text> (дата звернення: 11.09.2021).

інформаційної політики органів державної влади; виявлення суб'єктів українського інформаційного простору, що створені та/або використовуються Росією для ведення інформаційної війни проти України, та унеможливлення їхньої підривної діяльності; створення і розвиток інститутів, що відповідають за інформаційно-психологічну безпеку, з урахуванням практики держав-членів НАТО; удосконалення професійної підготовки у сфері інформаційної безпеки, упровадження загальнонаціональних освітніх програм з медіакультури із залученням громадянського суспільства та бізнесу» (пункт 4.11)⁵⁸.

Як національний інтерес визначає протидію інформаційній агресії РФ і Доктрина інформаційної безпеки, а саме: «захист українського суспільства від агресивного впливу деструктивної пропаганди, передусім з боку Російської Федерації; захист українського суспільства від агресивного інформаційного впливу Російської Федерації, спрямованого на пропаганду війни, розпалювання національної і релігійної ворожнечі, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом або порушення суверенітету і територіальної цілісності України»⁵⁹.

Доктрина визначає не тільки напрями та пріоритети державної політики в цій сфері, а й оговорює механізми зазначеної протидії, зокрема на Міністерство інформаційної політики покладена організація та забезпечення «моніторингу засобів масової інформації та загальнодоступних ресурсів вітчизняного сегмента мережі Інтернет з метою виявлення інформації, поширення якої заборонено в Україні; моніторингу загроз національним інтересам і національній безпеці в інформаційній сфері; сприяння Міністерству закордонних справ України щодо донесення офіційної позиції України до іноземних засобів масової інформації; формування поточних пріоритетів державної інформаційної

⁵⁸ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року "Про Стратегію національної безпеки України": Указ Президента України № 287/2015 від 26.05.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015#Text> (дата звернення: 11.09.2021).

⁵⁹ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 лютого 2017 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України»: Указ Президента України № 47/2017 від 25.02.2017. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374> (дата звернення: 11.09.2021).

політики, контролю їх реалізації; координації діяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади у сфері забезпечення інформаційного суверенітету України; урядових комунікацій; кризових комунікацій, зокрема під час проведення антитерористичної операції та в особливий період; вжиття заходів в інформаційній сфері, пов'язаних із запровадженням правових режимів надзвичайного чи воєнного стану; розроблення стратегічного нарративу і його імплементації; вироблення і впровадження стратегії інформаційного забезпечення процесу звільнення та реінтеграції тимчасово окупованих територій; розроблення та впровадження єдиних стандартів підготовки фахівців у сфері урядових комунікацій для потреб державних органів». Додаткові функції в інформаційній сфері було покладено і на РНБО, КМУ, СБУ, Міністерство культури, розвідувальні органи, Державну службу спеціального зв'язку та захисту інформації та деякі інші установи⁶⁰.

Примітно, що Закон України «Про національну безпеку України» у поточній редакції, а також базовий закон у інформаційній сфері «Про інформацію» не містять окремого положення щодо протидії інформаційній агресії, що частково може пояснюватися наявністю прийнятої окремої Стратегії національної безпеки, розглянутої вище. Закон «Про національну безпеку України» обмежується тільки визнанням забезпечення інформаційної безпеки напрямком державної політики у сфері національної безпеки та оборони, прирахуванням цієї функції до компетенції СБУ, РНБО, КМУ, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації⁶¹.

З метою реалізації розглянутих положень було прийнято низку додаткових нормативно-правових актів. Так, для посилення протидії

⁶⁰ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 лютого 2017 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України»: Указ Президента України № 47/2017 від 25.02.2017. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374> (дата звернення: 11.09.2021).

⁶¹ Про національну безпеку України: Закон України № 2469-VIII від 21.06.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#n355> (дата звернення: 11.09.2021).

інформаційній агресії та пропаганді було прийнято закони з метою захисту інформаційного телерадіопростору.

Зокрема, 5 лютого 2015 року було підписано Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту інформаційного телерадіопростору України», що доповнив Закони України «Про кінематографію» та «Про телебачення і радіомовлення». Ці доповнення зобов'язують Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері кінематографії, відмовляти у праві розповсюдження і демонстрування фільмів, якщо в них є матеріали, «які пропагують війну, насильство, жорстокість, фашизм і неофашизм, спрямовані на ліквідацію незалежності України, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, приниження нації, неповагу до національних і релігійних святинь...». Крім того, внесені зміни збороняють в Україні демонстрування фільмів та трансляцію телепередач, які «містять популяризацію або пропаганду органів держави-агресора та їхніх окремих дій, що створюють позитивний образ працівників держави-агресора, працівників радянських органів державної безпеки, виправдовують чи визнають правомірною окупацію території України, а також забороняється трансляція (демонстрування шляхом показу каналами мовлення) фільмів, вироблених фізичними та юридичними особами держави-агресора»⁶².

Серед інших нормативно-правових актів, спрямованих на протидію інформаційній агресії, варто відзначити:

Постанову ВРУ № 1332-VII від 17 червня 2014 року «Про Звернення Верховної Ради України до Міжнародної Федерації Журналістів, Європейської Федерації Журналістів, Асоціації Європейських Журналістів, міжнародної організації "Репортери без кордонів", Міжнародного олімпійського комітету щодо інформаційно-психологічної агресії, що здійснюється засобами масової інформації Російської Федерації

⁶² Про внесення змін до деяких законів України щодо захисту інформаційного телерадіопростору України: Закон України № 159-VIII від 05.02.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/159-19> (дата звернення: 11.09.2021).

проти України», що наводить докази координованої та цілеспрямованої інформаційної війни з боку РФ проти України, яка здійснюється шляхом поширення «через російські засоби масової інформації недостовірної, неповної та упередженої інформації про Україну з метою маніпулювання суспільною свідомістю в Україні та за її межами»⁶³.

Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» № 317-VIII від 9 квітня 2015 року, який засудив комуністичний та націонал-соціалістичний режими в Україні та визначив правові основи заборони пропаганди їх символіки, а також порядок ліквідації символів комуністичного тоталітарного режиму⁶⁴.

Стратегію кібербезпеки України від 15 березня 2016 року, яка формулює основні загрози кібербезпеці, пріоритети та напрями її забезпечення, зокрема передбачає розробку засобів та інструментів можливої відповіді на агресію у кіберпросторі⁶⁵.

Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо частки музичних творів державною мовою у програмах телерадіоорганізацій» № 1421-VIII від 16 червня 2016 року, що встановив квоти на національний аудіовізуальний продукт в розмірі 50% у загальному обсязі мовлення кожної телерадіоорганізації. При цьому 35% загального обсягу пісень при здійсненні радіомовлення мають бути державною мовою, мінімальна частка ведення передач державною мовою протягом першого року після набрання чинності закону має становити не

⁶³ Про Звернення Верховної Ради України до Міжнародної Федерації Журналістів, Європейської Федерації Журналістів, Асоціації Європейських Журналістів, міжнародної організації "Репортери без кордонів", Міжнародного олімпійського комітету щодо інформаційно-психологічної агресії, що здійснюється засобами масової інформації Російської Федерації проти України: Постанова Верховної Ради України № 1332-VII від 17.06. 2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1332-18> (дата звернення: 11.09.2021).

⁶⁴ Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України № 317-VIII від 09.04.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19> (дата звернення: 11.09.2021).

⁶⁵ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 27 січня 2016 року "Про Стратегію кібербезпеки України": Указ Президента України № 96/2016 від 15 березня 2016 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/96/2016> (дата звернення: 11.09.2021).

менше 50 відсотків, протягом другого року – не менше 55 відсотків, протягом третього року - не менше 60 відсотків⁶⁶.

Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо обмеження доступу на український ринок іноземної друкованої продукції антиукраїнського змісту» № 1780-VIII від 8 грудня 2016 року, який заборонив використання друкованих засобів масової інформації для «закликів до захоплення влади, насильницької зміни конституційного ладу або територіальної цілісності України», розпалювання ворожнечі, популяризації держави-агресора тощо⁶⁷.

Закон України «Про внесення змін до Закону України "Про гастрольні заходи в Україні" щодо особливостей організації та проведення гастрольних заходів за участю громадян держави-агресора» № 2165-VIII від 5 жовтня 2017 року, що заборонив при проведенні гастрольних заходів «заклики до захоплення влади, насильницької зміни конституційного ладу і цілісності держави, розпалювання ворожнечі», популяризацію та пропаганду держави-агресора тощо⁶⁸.

Крім зазначених документів була здійснена також спроба розробити комплексний акт, що регулював би державну політику в зазначеній сфері. Проект такого документу, а саме Концепції інформаційної безпеки, було підготовлено у 2015 р. спеціально створеною Експертною радою, до якої увійшли 16 експертів із сфер інформаційної політики, безпеки, освіти, медіаменеджменту та журналістики, правовий аналіз підготовленої концепції було здійснено експертами ОБСЄ, які надали зауваження та рекомендації ще у липні 2015 р. Проте дискусії щодо прийняття документу та окремих його положень досі тривають. Крім того, окремі поняття не

⁶⁶ Про внесення змін до деяких законів України щодо частки музичних творів державною мовою у програмах телерадіоорганізацій: Закон України № 1421-VIII від 16.06.2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1421-19> (дата звернення: 11.09.2021).

⁶⁷ Про внесення змін до деяких законів України щодо обмеження доступу на український ринок іноземної друкованої продукції антиукраїнського змісту: Закон України № 1780-VIII від 08.12.2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1780-19> (дата звернення: 11.09.2021).

⁶⁸ Про внесення змін до Закону України "Про гастрольні заходи в Україні" щодо особливостей організації та проведення гастрольних заходів за участю громадян держави-агресора: Закон України № 2165-VIII від 05.10.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2165-19> (дата звернення: 11.09.2021).

знайшли свого відображення в нормативно-правових актах, зокрема такі терміни, як «інформаційна агресія», «інформаційна війна» тощо.

Таким чином, інформаційна безпека, що залишалася поза увагою державних органів влади до 2014 року, сьогодні визначається в українському законодавстві як один з головних елементів національної безпеки. Російська інформаційна агресія, продемонструвавши неспроможність держави протистояти потужному інформаційному впливу, призвела до створення нових нормативно-правових засад для захисту українського інформаційного простору від зовнішніх пропагандистсько-маніпулятивних впливів, створення передумов для підвищення рівня національної інформаційної інфраструктури.

Проведений аналіз дозволяє визначити ключові правові засади протидії російській інформаційній агресії, серед яких:

- визначення інформаційно-психологічної війни в якості актуальної загрози національної безпеки;
- створення інститутів, що відповідають за інформаційно-психологічну безпеку, доповнення функцією захисту інформаційного простору компетенції існуючих органів державної влади (Міністерство інформаційної політики, РНБО, КМУ, СБУ, Міністерство культури, розвідувальні органи, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації тощо);
- захист інформаційного телерадіопростору та ринку друкованої продукції шляхом заборони доступу на український ринок матеріалів, що спрямовані на ліквідацію незалежності України, просувають позитивний імідж владних органів держави-агресора, виправдовують окупацію території України;
- встановлення квот на національний аудіовізуальний продукт;
- заборона популяризації держави-агресора та закликів на її користь під час гастрольних заходів в Україні;

- засудження та ліквідація символів комуністичного тоталітарного режиму;
- розробка засобів та інструментів відповіді на агресію у кіберпросторі;
- удосконалення професійної підготовки у сфері інформаційної безпеки, упровадження загальнонаціональних освітніх програм з медіакультури тощо.

Тим не менш, визнаючи здобутки з розбудови правових засад для забезпечення інформаційного суверенітету в Україні, слід зауважити, що розглянута законодавча база все ж не носить комплексного характеру, регулюються окремі сфери інформаційного простору, не сформовано передумови для розвитку потенціалу інформаційної сфери.

2.2. Колабораціонізм в Україні в умовах російсько-української війни: проблема правового визначення

Одним з найбільш дискусійних питань у сфері повернення тимчасово окупованих територій, що уже багато років залишається на порядку денному, виступає необхідність заборони колабораціонізму на законодавчому рівні, розробки чіткого механізму відповідальності громадян за перехід на сторону агресора та свідому співпрацю з окупаційною владою. Дискусійність правового визначення колабораціонізму пов'язана з тим, що в умовах російської агресії, людських жертв та необхідності відновлення державного суверенітету держава має нормативно визначити це явище та встановити справедливе покарання, але, з іншого боку, загроза покарання за співпрацю з ворогом на тимчасово окупованих територіях перешкоджає деокупації та реінтеграції.

Тим не менше, суспільний запит та чисельні звернення до центральної влади з боку представників громадськості обумовили

активізацію пошуку шляхів законодавчого оформлення та криміналізації колабораціонізму – з 2017 року розроблено низку проєктів законів, найбільш слабким місцем яких є саме визначення поняття «колабораціонізм», адже надмірно широке його тлумачення або відсутність відділення свідомої корисливої співпраці від вимушеної може створити перешкоди на шляху реінтеграції окупованих територій, зокрема в психологічному аспекті. З огляду на це, дослідження існуючих правових засад щодо захисту від колабораціонізму, як і порівняльний аналіз запропонованих законопроєктів щодо регулювання зазначеного питання, представляє значний науковий інтерес.

Колабораціонізм як соціально-політичне явище закономірно виникає в державі, частина території якої є окупованою. Поняття «колабораціонізм» не має єдиного усталеного визначення ні в міжнародному праві, ні в політичних колах, ні в академічних дослідженнях. Цей термін вперше з'явився у Франції у часи Другої світової війни (в 1940 році) та походить від французького слова «collaboration», що в перекладі означає співробітництво. Першочергово він використовувався для позначення відносин гітлерівської Німеччини з французьким урядом маршала А. Петена, що уклали угоду про співробітництво. Країни Антигітлерівської коаліції визначили уряд Петена як колабораціоністський, з того часу добровільну співпрацю з окупантами почали називати колабораціонізмом, а осіб, що співпрацюють з ворогом у воєнний час, – колабораціоністами. При цьому у науковій літературі з цього питання розмежовуються різні види цієї діяльності, виокремлюється співпраця на основі політичної угоди з окупантом, «кооперування» (англ. cooperation) у цивільних галузях та «спільне ведення війни» на ворожій стороні (англ. co-belligerence)⁶⁹.

⁶⁹ Дерейко І. Колабораціонізм, поняття. *Енциклопедія історії України*. К. : В-во "Наукова думка", 2007. С. 440.

У науковій літературі у цілому під поняттям «колабораціонізм» розуміють співробітництво з ворогом на шкоду власній державі, але теоретичне його тлумачення відрізняється серед науковців, як закордонних, так і вітчизняних. Нами умовно виокремлено два основні підходи до розуміння колабораціонізму. У рамках першого підходу, що широко визначає це поняття, колабораціонізм розуміється як надання допомоги ворогу в будь-який спосіб, а в рамках другого – робиться акцент на таких двох суттєвих ознаках колабораціонізму, як свідомість та добровільність. Останній підхід при цьому розмежовує осіб, що залишилися під фактичною владою окупантів і вимушено знаходяться під їх управлінням, та тих, хто свідомо діє на шкоду своїй державі, отримуючи користь від співпраці з ворогом.

Більшість дослідників цього феномену є прибічниками більш вузького його тлумачення. Американські дослідники М. Кочер, А. Лоуренс та Н. Монтейро в спільній роботі, присвяченій Франції під окупацією нацистів, наголошують на таких обов'язкових характеристиках колабораціонізму, як свідомість та добровільність. На їх думку, колабораціонізм – це не пасивна згода, а активне досягнення цілей спільними зусиллями окупанта та окупованого, він є цілком прагматичним і узгодженим з різними мотиваціями, тому не завжди передбачає вірність окупанту або підтримку його кінцевих цілей⁷⁰. Ірландський дослідник Ш. Дарсі також є прибічником вузького та чіткого визначення цього поняття, прираховуючи до колабораціонізму таку діяльність, як розкриття інформації супротивнику, перехід на його сторону та ведення з його військовими силами спільних дій, участь у пропаганді на користь ворога або надання адміністративної підтримки окупаційній державі⁷¹.

⁷⁰ Kocher M., Lawrence A., and Monteiro N. Nationalism, Collaboration, and Resistance: France under Nazi Occupation. *International Security*, 2018. Vol. 43 (2), PP. 117—150. URL: <<https://direct.mit.edu/isec/article/43/2/117/12207/Nationalism-Collaboration-and-Resistance-France>> (дата звернення: 12.02.2021).

⁷¹ Darcy S. Coming to Terms with Wartime Collaboration: Post-Conflict Processes & Legal Challenges. *Brooklyn Journal of International Law*. 2019. Vol. 45 (1). PP. 75—137. URL:

З середини 1990-х років свою увагу на проблематику колабораціонізму звернули українські дослідники, які здебільшого концентрували увагу на дослідженні українського колабораціонізму під час Другої світової війни, визначаючи його як вимушену чи добровільну співпрацю населення окупованої України з гітлерівцями в різних сферах. Одним з перших розглядав цю проблематику О. Потильчак, який запропонував термін «економічний колабораціонізм», визначивши його як господарську співпрацю з окупаційною адміністрацією⁷². Я. Грицак визначає його як «співпрацю населення завойованих держав з окупаційним режимом», виокремлюючи примусову та добровільну колаборацію, а також колабораціонізм з ідеологічних міркувань⁷³. О. Романько вважає, що колабораціонізм – це «добровільна співпраця з нацистським військово-політичним керівництвом на території Німеччини або окупованих нею країн з метою встановлення чи укріплення нового адміністративно-політичного режиму», при цьому розмежовує такі його види, як політичний, адміністративний, військовий, економічний, культурний і побутовий⁷⁴. У свою чергу, В. Шайкан визначає це поняття як «складне, неоднозначне соціально-психологічне та етичне явище – феномен, що виникає в результаті взаємодії суб'єктів комунікативного процесу (населення окупованих держав з окупантами), тобто співпраці з ворогом в умовах окупаційного (гітлерівського) режиму»⁷⁵.

На сучасному етапі в умовах необхідності відновлення територіальної цілісності держави акцент у роботах, присвячених цій

<<https://brooklynworks.brooklaw.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1944&context=bjil> (дата звернення: 12.02.2021).

⁷² Гончаренко О. Проблеми інституційного визначення терміну колабораціонізму, його видів та ознак у сучасній вітчизняній історіографії. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. 2019. № 1 (23). С. 5—24. URL: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/23.05.2019/pdf/full.pdf (дата звернення: 15.02.2021).

⁷³ Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. К. : Генеза, 1996. 360 с.

⁷⁴ Романько О. Крым в период немецкой оккупации. Национальные отношения, коллаборационизм и партизанское движение. 1941 – 1944. М. : ЗАО Издательство Центрполиграф. 2014. 414 с.

⁷⁵ Шайкан В. Колабораціонізм в Україні у роки Другої світової війни: причин виникнення, особливості, масштаби. *Друга світова війна і доля народів України* : матеріали Всеукраїнської наукової конференції. К. : Сфера, 2005. С. 44—51. URL: <http://www.kby.kiev.ua/komitet/conference/Shajkan2.pdf> (дата звернення: 12.02.2021).

тематиці, було переміщено на співробітництво населення окупованих територій з окупаційними адміністраціями РФ в АР Крим, Донецькій та Луганській областях. При цьому, наголошується на некоректності застосування понять «повстанці» або «сепаратисти» до бойовиків на Донбасі, враховуючи наявність доказів управління ними Російською Федерацією, більш доцільно пособників російських окупантів визначати як колаборантів, звертається увага і на складність криміналізації колабораціонізму, на небезпеку широкого тлумачення цього поняття в юридичних джерелах, що може призвести до класифікації сотень тисяч осіб на тимчасово окупованих територіях як колабораціоністів, та стане перешкодою при реінтеграції.

Зокрема, Є. Цибуленко та І. Тетера наголошують, що для визначення статусу місцевих бойовиків на Донбасі некоректно використовувати термін «повстанці» або «сепаратисти», враховуючи наявність фактів управління місцевими бойовиками Російською Федерацією, на їх думку, пособників російських окупантів слід визначати як колаборантів, що перебувають під ефективним контролем РФ, «грають роль «повстанців» задля прикриття геополітичної та військової стратегії»⁷⁶.

У українських академічних колах обговорюється також юридична відповідальність за колаборацію з ворогом. Дискусія щодо механізмів юридичної відповідальності значно ускладнюється в умовах відсутності його сталого визначення в міжнародному праві та широкого закордонного досвіду в цій сфері. Міжнародне гуманітарне право, що застосовується у збройних конфліктах, прямо не забороняє колабораціонізм, але забороняє застосування насильства для цих цілей, зокрема щодо військовополонених або цивільних осіб на окупованих територіях⁷⁷. Притягнення

⁷⁶ Цибуленко Є., Тетера І., Міжнародно-правова кваліфікація окупації Донбасу. Псевдодержави і колабораціонізм на цій території. *Право України* : Юридичний журнал. 2020. № 11. С. 65—79. URL: <http://tp.dsum.edu.ua/bitstream/123456789/3871/1/Chvaliuk%20A.M.%20Mizhnarodno-pravova%20kvalifikaciya%20posyagan%20Rosijskoyi%20Federaciyi%20na%20terytorialnu%20cilisnist%20Ukrayiny%20281991-2013%20roku%29.pdf> (дата звернення: 10.02.2021).

⁷⁷ Женевська конвенція про поводження з військовополоненими. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text (Дата звернення: 12.02.2021).

колабораціоністів до юридичної відповідальності може наступити тільки після закінчення збройного конфлікту, коли досягнуто відносну стабільність і можна виявити докази їх дій.

У національних законодавствах термін колабораціонізм зустрічається зрідка, як правило, ця діяльність пов'язується із поняттям «державна зрада», що притаманно і для України. Кримінальний кодекс України (стаття 111) визначає державну зраду як «перехід на бік ворога в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту, шпигунство, надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України»⁷⁸.

Проте ототожнення колабораціонізму з державною зрадою в українському законодавстві є предметом критики і з боку науковців, і з боку представників громадянського суспільства. У першу чергу, варто відзначити, що колабораціонізм включає більше форм співробітництва з окупантом, ніж окреслено в ККУ, особливо враховуючи «гібридність» російської агресії. Крім того, Є.О. Письменський, досліджуючи проблему криміналізації колабораціонізму в Україні, зазначає, що його не справедливо прираховувати до державної зради, адже в умовах гібридної агресії проти України велика кількість осіб на тимчасово окупованій території так чи інакше сприяє підривній діяльності проти України, і класифікувати їх дії як особливо тяжкий злочин, незалежно від характеру співпраці, не вірно⁷⁹. М. Рубащенко також поділяє цю думку, говорячи, що саме лише перебування на певній службі або здійснення владних, службових чи професійних функцій від імені окупанта без умисної шкоди державі не можна розглядати як колабораціонізм, адже переважна більшість населення окупованих територій фактично не мали можливості покинути свої домівки, і їх колаборація має «вимушений характер,

⁷⁸ Кримінальний кодекс України № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 12.02.2021).

⁷⁹ Письменський Є. Кримінально-правова політика України із забезпечення охорони національної безпеки в умовах гібридної війни. *Правова реформа у сфері кримінальної юстиції: ключові параметри та прогноз подальшого розвитку* : II Львівський форум кримінальної юстиції. м. Львів, 23-24 вересня 2016 року. URL: <https://www.dspace.lduvs.edu.ua/bitstream.pdf> (дата звернення: 09.02.2021).

виступає способом самозбереження населення та результатом жорстких контролюючих заходів з боку окупаційного режиму»⁸⁰.

Актуальна дискусія щодо необхідності розробки окремого нормативно-правового документа, який би чітко встановив, що є колабораціонізмом та визначив юридичну відповідальність за таку протиправну діяльність, призвела до спроб його законодавчого оформлення. Перші законопроекти були розроблені ще в 2017 році, зокрема це «Проект Закону про заборону колабораціонізму» № 6170 від 09.03.2017 р., «Проект Закону про захист української державності від проявів колабораціонізму» № 7425 від 20.12.2017 р. та «Проект Закону встановлення справедливості та покарання винних у воєнних злочинах по подіям на території Донецької та Луганської областей» № 7425-1 від 28.12.2017 р.

Усі три законопроекти 2017 року відрізняються своїми тлумаченнями колабораціонізму. Законопроект № 6170, поданий народним депутатом Лапіним І.О., членом фракції «Народний фронт», пропонує визначити колабораціонізм як «співпрацю громадянина України з російською окупаційною владою та створеними чи підтримуваними Російською Федерацією незаконними збройними формуваннями в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі, а також на тимчасово непідконтрольних органам влади України територіях окремих районів Донецької та Луганської областей»⁸¹. Подібне широке тлумачення містить і проект № 7425, поданий представниками тієї ж фракції в грудні 2017 р.: «колабораціонізм – співробітництво з ворогом, сприяння у здійсненні агресивних дій, розгортанні збройного конфлікту проти України, надання ворогу допомоги під час підготовки та проведення агресії, при розгортанні

⁸⁰ Рубашенко М. Кримінальна відповідальність за колабораціонізм за чинним КК України. *Соціальна функція кримінального права: проблеми наукового забезпечення, законотворення та правозастосування* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Харків, 12 – 13 жовтня 2016 р. Харків : Право, 2016. С. 328—331. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/13024/1/Rubashchenko_328-331.pdf (дата звернення: 10.02.2021).

⁸¹ Проект Закону про заборону колабораціонізму № 6170. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61312 (дата звернення: 12.02.2021).

збройного конфлікту⁸². Таке занадто широке визначення потребує роз'яснень, яка співпраця мається на увазі, членство в «ДНР» та «ЛНР», відвідування мітингів, отримання паспортів цих квазіреспублік, ведення бізнесу на непідконтрольній території, сплата податків тощо, не береться до уваги і мотивація громадян, тобто ці визначення ставлять більше питань, ніж дають відповідей, їх застосування у разі прийняття могло б призвести до низки порушень конституційних прав людини⁸³.

Наприкінці грудня 2017 р. також подано альтернативний законопроект № 7425-1 щодо воєнних злочинів на території Донецької та Луганської областей, який зовсім обходить поняття «колабораціонізму»⁸⁴. У результаті, всі три згадані проекти законів було відкликано.

Ще одним законопроектом поданим наприкінці 2019 року став «Проект Закону України про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораціонізм)» № 2549, який пропонує доповнити ККУ окремою статтею про колабораціонізм, визначивши його наступним чином: «особлива форма державної зради, яка полягає у військовому, політичному, економічному, адміністративному, культурному, інформаційному, медійному співробітництві громадянина України з державою-агресором або її представниками, створеними чи підтримуваними нею незаконними збройними формуваннями, яке завдало шкоди державному суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України»⁸⁵. Це визначення деталізує існуючий сьогодні підхід в українському законодавстві, дещо звужує вищерозглянуті тлумачення, додавши ознаку

⁸² Проект Закону про захист української державності від проявів колабораціонізму № 7425. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63192 (дата звернення: 12.02.2021).

⁸³ Курапцева М. Законопроекти проти «колаборантів»: відповідальність – чи кара «наосліп»? URL: <https://jfr.org.ua/blog/blog/articles/23> (дата звернення: 10.02.2021).

⁸⁴ Проект Закону України про встановлення справедливості та покарання винних у воєнних злочинах по подіям на території Донецької та Луганської областей № 7425-1. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63278 (дата звернення: 12.02.2021).

⁸⁵ Проект Закону України про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораціонізм) № 2549. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67568 (дата звернення: 12.02.2021).

шкоди Українській державі, але не вирішує вже окреслених питань. Урешті, законопроект було відхилено Комітетом з питань правоохоронної діяльності ВРУ.

Наступний етап на шляху пошуку законодавчого визначення феномену колабораціонізму припав на 2021 рік. У лютому на розгляд ВРУ подано три законопроекти, що наразі знаходяться на розгляді, це: «Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України (щодо кримінальної відповідальності за адміністративне, економічне, військове, політичне, військово-політичне та інше співробітництво з державою-агресором - колабораціонізм) № 5135 від 23.02.2021 р., «Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо забезпечення відповідальності осіб, які здійснювали колабораційну діяльність)» № 5143 від 24.02.2021 р. та «Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність) № 5144 від 24.02.2021 р. Ці законопроекти, на відміну від попередніх, встановлюють чіткий перелік діянь, що підпадають під визначення колабораційної діяльності.

Так, у законопроекті № 5135, поданому до Верховної Ради фракцією «Європейська солідарність», поняття «колабораціонізм» визначається як умисне і добровільне співробітництво громадянина України з державою-агресором або її представниками у будь-якій формі, в інтересах держави-агресора і на шкоду національній безпеці України чи її союзників, що звужує вищерозглянуті тлумачення. При цьому, визначено дев'ять форм колабораціонізму:

- 1) участь у збройному конфлікті на боці держави-агресора;
- 2) публічні заклики, спрямовані на підтримку чи співробітництво з державою-агресором та/або окупаційною владою;
- 3) ведення господарської діяльності спільно з окупаційною владою, організація та проведення під контролем держави-агресора виборів,

референдумів та інших форм волевиявлення громадян на тимчасово окупованих територіях;

4) організація масових заходів політичного характеру в рамках співробітництва з державою-агресором;

5) неодноразове розміщення у мережі Інтернет закликів до підтримки держави-агресора;

6) вступ на посади в органах, самопроголошених чи створених державою-агресором;

7) передача матеріальних та нематеріальних ресурсів регулярним військам держави-агресора;

8) передача матеріальних та нематеріальних ресурсів регулярним військам держави-агресора;

9) організація та участь у проведенні інформаційних кампаній, спрямованих на забезпечення підтримки держави-агресора⁸⁶.

Проекти законів № 5143 та 5144, представлені депутатами фракції «Слуга народу», доповнюють один одного, пропонуючи зміни до існуючого законодавства. Законопроект № 5144 зокрема пропонує доповнити ККУ статтю 111-1 «Колабораційна діяльність», до якої прираховуються:

1) публічне заперечення громадянином України здійснення збройної агресії проти України;

2) добровільне зайняття громадянином України посади, не пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території;

3) пропаганда у навчальних закладах з метою сприяння здійсненню збройної агресії проти України;

⁸⁶ Проект Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України (щодо кримінальної відповідальності за адміністративне, економічне, військове, політичне, військово-політичне та інше співробітництво з державою-агресором – колабораціонізм) № 5135. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71206 (дата звернення: 22.03.2021).

4) передача матеріальних ресурсів незаконним збройним чи воєнізованим формуванням;

5) добровільне зайняття громадянином України посади, або добровільне обрання до таких органів, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території;

б) організація та проведення заходів політичного характеру та/або здійснення інформаційної діяльності у співпраці з державою-агресором;

7) добровільне зайняття громадянином України посади в незаконних судових або правоохоронних органах, створених на тимчасово окупованій території;

8) вчинення дій або прийняття рішень, які призвели до загибелі людей або настання інших тяжких наслідків. Крім того, пропонується встановлення різної кримінальної відповідальності за кожен окреслену позицію⁸⁷.

Законопроекти від обох фракцій передбачають подібний перелік санкцій за колаборацію з окупантом, серед яких заборона займати посади на термін від 10 до 15 років, арешт, конфіскація майна, виправні роботи, позбавлення волі на термін від 10 до 15 років (у законопроекті № 5135– від 3 до 15 років), довічне ув'язнення (якщо дії пособника ворога привели до загибелі людей або інших тяжких наслідків).

Розглядаючи ці законопроекти, і політологи, і громадські активісти застерігають, що у разі прийняття будь-який з актів може призвести до зловживань та спекуляцій, робить ймовірним оцінку діяльності багатьох жителів тимчасово окупованих територій як колабораціонізм, що значним чином перешкоджатиме їх реінтеграції. Представники правозахисної організації «Центр прав людини ZMINA» наголошують, що зареєстровані законопроекти є небезпечними, встановлення покарання за

⁸⁷ Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів (щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність) № 5144. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71220 (дата звернення: 22.03.2021).

колабораціонізм сильно б'є по ініціативам організації у сфері інтеграції, адже люди відчувають загрозу покарання⁸⁸.

Таким чином, суспільний запит на встановлення юридичної відповідальності за колабораціонізм, що спостерігається в Україні в умовах тимчасової окупації території держави з боку РФ та діяльності її окупаційних адміністрацій, активізував спроби його визначення на законодавчому рівні. Колаборація з окупантом підриває національну безпеку держави та потребує чіткого більш детального визначення, ніж прирівнювання до державної зради, а також встановлення кримінальної відповідальності. Перші запропоновані у 2017 році законопроекти потребували значного доопрацювання, деталізації визначень самого терміну «колабораціонізм», які не були самодостатніми, не містили акценту на добровільності чи свідомості такої діяльності. Законопроекти 2021 року, що перебувають наразі на розгляді Верховної Ради, переважно усувають зазначені недоліки, вони детально окреслюють всі форми діяльності, що слід кваліфікувати як колабораціонізм, що дає їм більше шансів набути чинності.

Сучасні виклики вимагають виваженого та обережного визначення колабораціонізму в українському законодавстві, що забезпечить встановлення доцільної та справедливої юридичної відповідальності за це кримінальне порушення, і при цьому не становитиме перешкоди в процесі деокупації та реінтеграції.

2.3. Інституційне забезпечення державної політики України з питань тимчасово окупованих територій

Масштабна трансформація та оновлення правового поля України, спричинені російською агресією та окупацією окремих територій України,

⁸⁸ Центр прав людини ZMINA, 2021. Ми проти появи у законодавстві терміну “колабораціонізм” – правозахисниця Луньова. URL: <https://zmina.ua/media/my-proty-poyavy-u-zakonodavstvi-terminu-kolaboracziionizm-pravozahysnyczya-lunova> (дата звернення: 04.03.2021).

призвели не тільки до зазначених змін в українському законодавстві, але й до переформатування системи державних органів, створення нових інституцій, завданнями яких стало оперативне вирішення принципово нових для держави проблем, пов'язаних з проведенням заходів з відновлення територіальної цілісності (АТО та ООС), забезпечення реалізації прав нових категорій громадян, що виникли в результаті тимчасової окупації, зокрема учасників АТО/ООС і внутрішньо переміщених осіб (ВПО).

Дослідження еволюції органів влади, на яких покладено завдання відновлення державного суверенітету та реінтеграції звільнених від окупації територій, представляє значний науковий інтерес, дозволяє встановити ступінь їх ефективності на сучасному етапі, необхідні кроки з подальшого вдосконалення їх діяльності. Крім того, аналіз правових засад роботи новостворених органів державної влади дає можливість встановити тенденції та особливості не тільки діяльності держави з відновлення державного суверенітету, а й в загалі трансформації системи державного управління, оновлення принципів його реалізації.

З початку російської агресії продовжувався пошук найбільш ефективних, адекватних викликам засад інституційного забезпечення державної політики в зазначених сферах. Процес розбудови нових установ на початковому етапі при цьому відбувався за двома основними напрямками.

Перший напрямок охоплював реалізацію політики в сфері відновлення зруйнованих в результаті військових дій населених пунктів та промислових об'єктів, а також соціального захисту переселених осіб з окупованих територій та зони АТО. З цією метою восени 2014 року було створено два нових державних агентства: Державна служба України з питань Автономної Республіки Крим та міста Севастополя (Постанова КМУ № 736 від 24.09.2015 р.) та Державне агентство з питань відновлення Донбасу (Постанова КМУ № 655 від 26.11.2014 р.).

Діяльність першої установи спрямовувалася на захист прав і свобод громадян, що проживають в АР Крим та м. Севастополь, захист державних активів, створення умов для розвитку кримськотатарської мови, сприяння задоволенню національно-культурних, освітніх потреб, розвитку етнічної самобутності корінних народів та національних меншин, що проживають на цій території⁸⁹. Основними двома завданнями другого органу стало: здійснення заходів з відновлення об'єктів промисловості, інфраструктури, систем життєдіяльності населених пунктів Донецької та Луганської областей, що зазнали пошкоджень у результаті проведення АТО, а також забезпечення соціального захисту та адаптації осіб, що переміщуються з районів її проведення⁹⁰.

Два роки діяльності цих двох інституцій довели, що обсяг повноважень обмежує їх можливості виконувати покладені на них завдання. У зв'язку з цим Урядом України було прийнято рішення про їх злиття і утворення на цій основі Міністерства з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України (Постанова КМУ № 299 від 20.04.2016 р.), що став головним органом із забезпечення державної політики у цій сфері^{91,92}.

Нове міністерство мало досить розгалужену структуру, діяльність відділів охоплювало значний перелік питань, серед яких гуманітарне співробітництво, конфліктне та постконфліктне врегулювання, економічний аналіз, зв'язки з громадськістю, запобігання та виявлення корупції, зміцнення зв'язку та довіри між громадянами і владою у східній Україні тощо. За часи діяльності міністерство реалізувало значну кількість

⁸⁹ Деякі питання Державної служби України з питань Автономної Республіки Крим та міста Севастополя: Постанова Кабінет Міністрів України № 736 від 24 вересня 2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/736-2015-%D0%BF/ed20160106> (дата звернення: 20.10.2021).

⁹⁰ Деякі питання Державного агентства з питань відновлення Донбасу: Постанова Кабінет Міністрів України № 655 від 26 листопада 2014 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npras/247782949> (дата звернення: 20.10.2021).

⁹¹ Питання діяльності Міністерства з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб: Постанова Кабінет Міністрів України № 299 від 20 квітня 2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/299-2016-%D0%BF/paran20> (дата звернення: 20.10.2021).

⁹² Деякі питання Міністерства з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб: Постанова Кабінет Міністрів України № 376 від 08 червня 2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-2016-%D0%BF> (дата звернення: 20.10.2021).

різноспрямованих кампаній та проєктів, спрямованих на відновлення та розбудову інфраструктури, гуманітарну допомогу, надання громадянам психологічних, соціально-медичних, житлових, юридичних, освітніх, інформаційних, адміністративних послуг, послуг з працевлаштування, реалізовано проєкт з протимінної діяльності, проведено роботу із захисту політв'язнів та військовополонених (забезпечення виплат постраждалим особам та грошової допомоги їх родинам). Проведено низку інформаційних кампаній, зокрема в 2018 році реалізовано наступні: «Посада: простий українець», «Добрі люди живуть усюди», «Що ми знаємо про мінські домовленості». Важливим напрямком діяльності стало міжнародне співробітництво, створено тристоронню міжнародну платформу між Україною, Молдовою та Грузією з протидії гібридним загрозам РФ, створено національну платформу «Діалог про мир та безпечну реінтеграцію» із залученням провідних політиків, експертів, медіаторів з Колумбії, Великобританії, Грузії та Ірландії⁹³.

Другий напрямок реформування державних інститутів стосувався реалізації прав осіб, що брали безпосередню участь у військових діях, спрямованих на відновлення територіальної цілісності та відновлення державного суверенітету, – антитерористичній операції, а пізніше Операції Об'єднаних сил. Для цього у серпні 2014 року було створено Державну службу України у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції (Постанова КМУ № 326 від 11.08.2014 р.). Положення про її створення передбачало, що ця установа реалізує політику щодо забезпечення адаптації та психологічної реабілітації ветеранів, їх забезпечення санаторно-курортним лікуванням, засобами реабілітації, забезпечення житлом, надання їм освітніх послуг, соціальної та професійної адаптації військовослужбовців, які звільняються з військової

⁹³ Звіт про діяльність Міністерства з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України у 2018 році. URL: <https://mtot.gov.ua/files/uploads/3ef8e8b0-1a70-11e9-b8de-f5705e637817.pdf> (дата звернення: 20.10.2021).

служби, інших учасників антитерористичної операції та осіб, звільнених з військової служби тощо⁹⁴.

За чотири роки своєї діяльності Державна служба у справах ветеранів війни та учасників АТО досягла значних результатів, надано 18 826 послуг з соціальної та професійної адаптації учасників АТО/ООС, 13 836 – з їх психологічної реабілітації, 78 837 – психологічної допомоги, надано 20 854 санітарно-курортних лікувань, проведено 996 заходів із фінансової підтримки громадських об'єднань ветеранів війни, у 2015 – 2016 рр. надано 101 квартиру учасникам АТО (з 2017 року ця програма реалізується Мінсоцполітики). У 2018 році було створено персоніфіковану базу даних учасників АТО «Єдиний реєстр учасників АТО». Серед напрямків діяльності служби забезпечення протезування учасників АТО, меморіальна робота, міжнародна співпраця, інформаційна діяльність тощо⁹⁵.

Цю службу було ліквідовано у листопаді 2018 року утворенням Міністерства у справах ветеранів України (Постанова КМУ № 986 від 28.11.2018 р.), таким чином розширивши повноваження новоствореного органу в цій сфері, до завдань міністерства віднесено: забезпечення прав та інтересів ветеранів та членів їх сімей; формування і реалізація державної політики у сфері соціального захисту ветеранів війни; вшанування пам'яті ветеранів; сприяння популяризації та забезпечення формування позитивного образу ветерана; створення та забезпечення функціонування інформаційно-аналітичної системи обліку для адміністрування потреб ветеранів⁹⁶.

Новим етапом трансформації державних інститутів в сфері тимчасово окупованих територій та учасників АТО/ООС стало створення в жовтні

⁹⁴ Про утворення Державної служби України у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції: Постанова Кабінет Міністрів України № 326 від 11 серпня 2014 р. URL: <http://dsvv.gov.ua/proderzhavnu-sluzhbu/osnovni-zavdannya-ta-normatyvno-pravovi-zasady.html> (дата звернення: 20.10.2021).

⁹⁵ Звіт про діяльність Державної служби України у справах ветеранів війни та учасників антитерористичної операції за 2018 рік. URL: http://dsvv.gov.ua/wp-content/uploads/2019/02/Prezentatsiia-dlia-publichnoho-zvitu-20_18-nova-2.pdf (дата звернення: 20.10.2021).

⁹⁶ Питання діяльності Міністерства у справах ветеранів України: Постанова Кабінет Міністрів України № 986 від 28 листопада 2018 р. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP180986.html (дата звернення: 20.10.2021).

2019 року Міністерства у справах ветеранів, тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб (Мінветеранів). Воно було сформовано в результаті оптимізації системи центральних органів виконавчої влади, проведеної новоствореним Урядом України (Постанова КМУ № 829 від 02.09.2019 р.) у результаті злиття двох вищезазначених міністерств⁹⁷. Очолила нове міністерство Коляда О.В. На сучасному етапі це міністерство виступає провідною установою у системі центральних органів виконавчої влади України, що відповідає за розробку та реалізацію політики з питань тимчасово окупованих територій, соціального захисту ветеранів та забезпечення прав і свобод ВПО⁹⁸.

Створення єдиного міністерства, що опікується питаннями деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій, реалізацією прав ВПО та ветеранів війни і учасників АТО викликало неоднозначні оцінки як серед громадськості, зокрема ветеранської спільноти, так і в політичних колах держави. Прибічники об'єднання міністерств виправдовують його близькістю їх проблематики, зменшенням бюрократизму, підкреслюють, що якість політики не залежить від кількості міністерств⁹⁹. Проте така точка зору викликає і низку критики. Так, экс-міністр у справах ветеранів, народний депутат фракції «Європейська солідарність» Фріз І.В. наголошувала на неприпустимості такого об'єднання, що призведе до нівелювання учасників війни, що функціонал міністерств відрізняється за завданнями та місією¹⁰⁰. Подібної точки зору дотримується і партія «Голос»,

⁹⁷ Деякі питання оптимізації системи центральних органів виконавчої влади: Постанова Кабінет Міністрів України № 829 від 02 вересня 2019 р. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/deyaki-pitannya-optimizaciyi-sistem-829?fbclid=IwAR0T_45HhPUN8VmcSUJdbGhzFqrse7imPZahBTiKe5hkD3gel0YgIARl-fY (дата звернення: 20.10.2021).

⁹⁸ Положення про Міністерство у справах ветеранів, тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України 16 жовтня 2019 р. URL: <https://mva.gov.ua/ua/pro-ministerstvo/polozhennya> (дата звернення: 20.10.2021).

⁹⁹ Сергієнко А. Мінветеранів плюс МінТОТ: «проти» і «за» об'єднання міністерств. URL: <https://zt.20minut.ua/Podii/minveteraniv-plyus-mintot-proti-i-za-obednannya-ministerstv-10940343.html> (дата звернення: 20.10.2021).

¹⁰⁰ Об'єднання Мінветеранів із МінТОТ призведе до нівелювання учасників війни – Фріз // Прямий. 29.08.2019. URL: <https://prm.ua/ob-yednannya-minveteraniv-iz-mintot-prizvede-do-nivelyuvannya-uchasnikiv-viyuni-friz> (дата звернення: 20.10.2021).

яка на своїй сторінці в Telegram закликала уряд переглянути це рішення, яке уповільнить роботу над вирішенням проблем ветеранської спільноти¹⁰¹.

Показовою є й реакція на об'єднання і новопризначеного міністра у справах ветеранів, тимчасово окупованих територій і ВПО Оксани Коляди, яка дізналася про нього в день свого призначення. Міністр підкреслила, що не підтримала це об'єднання, нове міністерство передбачає роботу з двома абсолютно різними цільовими групами і аудиторіями, які насправді ідеологічно дуже складно між собою поєднуються¹⁰². Значне обурення викликало створення єдиного міністерства з боку ветеранів, спільнота яких доклала значних зусиль для створення профільного міністерства у справах ветеранів. У офіційній заяві Ради ветеранів України наголошується на категоричній невідповідності такого об'єднання¹⁰³.

Реакція суспільства змусила уряд переглянути оптимізацію та 11 березня 2020 року відмінити рішення про об'єднання двох міністерств. Мінветеранів було повернуто його колишню назву – Міністерство у справах ветеранів України, а МТТТ було перейменовано на Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України (Мінреінтеграції). Мінветеранів продовжило забезпечувати формування та реалізацію державної політики у сфері соціального захисту ветеранів війни, а державна політика з питань тимчасово окупованих територій перейшла до Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України¹⁰⁴.

¹⁰¹ «Голос» закликає переглянути рішення про об'єднання Мінветеранів і МінТТТ // Цензор.НЕТ. 02.09.2019.

URL: https://censor.net.ua/ua/news/3145993/golos_zaklykaye_pereglyanuty_rishennya_pro_obyednannya_minveteraniv_i_mintot (дата звернення: 20.10.2021).

¹⁰² Рунець В. Оксана Коляда: Як поєднати інтереси тих, хто воював, і тих, хто змушений був покинути свої домівки // Радіо Свобода. 08.12.2019. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/oksana-koliada-pro-ministerstvo-veteraniv-i-peremishchenykh/30148615.html> (дата звернення: 20.10.2021).

¹⁰³ Сергієнко А. Мінветеранів плюс МінТТТ: «проти» і «за» об'єднання міністерств. URL: <https://zt.20minut.ua/Podii/minveteraniv-plyus-mintot-proti-i-za-obyednannya-ministerstv-10940343.html> (дата звернення: 20.10.2021).

¹⁰⁴ Деякі питання оптимізації системи центральних органів виконавчої влади: Постанова КМУ від 11.03.2020 р. № 212. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/212-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 20.10.2021).

Сьогодні до першочергових завдань Мінреінтеграції віднесено формування та реалізація державної політики з питань тимчасово окупованих територій та захисту прав їх населення, кінцевою метою якої є їх реінтеграція в єдиний конституційний простір України; відновлення територіальної цілісності України; внутрішньо переміщених осіб, сприяння реалізації їх прав і свобод та створення умов для їх добровільного повернення або інтеграції за новим місцем проживання; координації діяльності з надання гуманітарної допомоги цивільному населенню під час збройного конфлікту; відновлення та розбудови миру, розвитку тимчасово окупованих територій України після їх реінтеграції, а також прилеглих до них територій; інформаційного суверенітету України¹⁰⁵.

Певні обов'язки з реалізації державної політики з питань тимчасово окупованих територій покладено і на інші центральні органи виконавчої влади. Зокрема, нормативно-правовими актами визначено, що постійний моніторинг ситуації на тимчасово окупованих та прифронтових територіях у межах своєї компетенції мають також забезпечувати Міністерство освіти і науки, Міністерство охорони здоров'я, Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів, Міністерство культури та інформаційної політики, Міністерство внутрішніх справ, Міністерство юстиції. Результати моніторингу вони передають до Мінреінтеграції. При цьому аналіз діяльності цих ЦОВВ свідчить про здебільшого декларативний характер цих обов'язків. Так, дослідження, проведене представниками громадських об'єднань «Євромайдан – Крим» та «Регіональний центр прав людини» наприкінці 2020 року, показало, що правові норми у частині здійснення моніторингу ситуації на окупованих територіях, документування порушень прав і свобод людини, організації належної комунікації з мешканцями тимчасово окупованих територій, формування якісної внутрішньої

¹⁰⁵ Положення про Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України від 08.06.2016 р. № 376.URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-2016-%D0%BF#Text> (дата звернення: 20.10.2021).

інформаційної політики у зв'язку зі збройним конфліктом з Російською Федерацією в переважній більшості не виконуються. Це призводить до відсутності послідовної збалансованої державної політики з цього питання¹⁰⁶.

Перешкоди на шляху повноцінної реалізації правових засад державної політики щодо тимчасово окупованих територій пов'язані також і з неузгодженістю та непослідовністю нормативно-правових актів, ухвалених за часи російської агресії. Здебільшого така неузгодженість пояснюється тим, що ці акти ухвалювалися в різний час агресії, спрямовувалися на протидію різним її напрямкам, приймалися як тимчасові заходи, але в результаті за сім років у правовому полі накопичилися різні підходи до досягнення найбільш актуальної стратегічної мети – деокупації та реінтеграції.

Для усунення зазначених проблем, з метою уніфікації підходів щодо деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій Мініреінтеграції запропонувало проєкт Закону «Про засади державної політики перехідного періоду», поданий Кабінетом Міністрів України на розгляд Верховної Ради 9 серпня 2021 р. Законопроект пропонує уніфіковану профільну термінологію, встановлює конкретний перелік заходів, передбачає довгий та комплексний процес реінтеграції, так званий «перехідний період», що триватиме 25 років після повної деокупації. Наразі цей законопроект знаходиться на розгляді Комітету Верховної Ради України з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій у Донецькій, Луганській областях та Автономної Республіки Крим, міста Севастополя, національних меншин і міжнаціональних відносин.

Ключовим елементом запропонованої стратегії є перехідний період, який в законопроекті визначається як «період часу, протягом якого

¹⁰⁶ Мокренюк С., Підгорна Д. Проблеми діяльності органів влади у формуванні державної політики щодо тимчасово окупованих територій України // Голос Криму. 06.10.2020. URL: <https://voiccrimea.com.ua/main/articles/problemi-diyalnosti-derzhavi-u-formuvanni-derzhavno%D1%97-politiki-shhodo-timchasovo-okupovanih-teritorij-ukra%D1%97ni.html> (дата звернення: 20.10.2021).

реалізується державна політика, спрямована на протидію збройній агресії Російської Федерації проти України, відновлення територіальної цілісності України та забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях, подолання наслідків збройної агресії Російської Федерації проти України, реінтеграцію тимчасово окупованих (деокупованих) територій та їхніх мешканців, розбудову сталого миру та неповторення окупації»¹⁰⁷. Законопроект вперше визначає і процес реінтеграції як «комплекс заходів перехідного періоду, включає правовий захист та відшкодування збитків, завданих внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України, відновлення сталих економічних, соціальних та культурних зв'язків, адаптацію населення деокупованих територій до мирного життя»¹⁰⁸.

Крім того, передбачається два періоди, які характеризують стан окремих територій, – конфліктний та постконфліктний. Конфліктний період триває до звільнення, постконфліктний – розпочинається після повної деокупації. Для територій, що звільнено у 2014 році, постконфліктний період уже триває. Протягом 2 – 6 років після деокупації мають відбутися вибори до органів місцевого самоврядування в разі можливості їх проведення з дотриманням вимог законодавства України, але перехідний період закінчиться через 25 років. Пояснюється такий термін міжнародним досвідом, необхідністю повноцінної реінтеграції, для якої, як вважають розробники, має «пройти принаймні одне покоління»¹⁰⁹.

Кожен з двох періодів включає низку заходів. Так, під час конфліктного періоду мають тривати: 1) заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації проти України (Операція об'єднаних сил, стратегічне

¹⁰⁷ Про засади державної політики перехідного періоду: проект Закону України. URL: https://www.minre.gov.ua/sites/default/files/1._zakonoprojekt_pro_zasady_dppp.pdf (дата звернення: 20.10.2021).

¹⁰⁸ Про засади державної політики перехідного періоду: проект Закону України. URL: https://www.minre.gov.ua/sites/default/files/1._zakonoprojekt_pro_zasady_dppp.pdf (дата звернення: 20.10.2021).

¹⁰⁹ Державна політика перехідного періоду. Державний сайт Міністерства з питань реінтеграції та тимчасово окупованих територій. URL: <https://minre.gov.ua/project/derzhavna-polityka-perehidnogo-periodu> (дата звернення: 20.10.2021).

керівництво якими здійснює Генеральний штаб Збройних Сил України); 2) захист прав і свобод цивільного населення; 3) надання соціальних послуг; 4) утворення та функціонування військово-цивільних адміністрацій; 5) затвердження довгострокової стратегії та державних цільових програм реінтеграції тимчасово окупованих (деокупованих) територій та їхні мешканців і подолання наслідків збройної агресії Російської Федерації проти України (здійснює Кабінет Міністрів України); 6) формування кадрового резерву державних службовців для роботи на деокупованих територіях; 7) формування кадрового резерву поліцейських для проходження служби на деокупованих територіях; 8) політико-дипломатичні та санкційні заходи.

Постконфліктний період передбачає проведення протягом шести місяців наступних заходів: 1) утворення перехідних державних, міжнародних перехідних або військово-цивільних адміністрацій; 2) розв'язання першочергових гуманітарних проблем; 3) визначення об'єктів, які потребують відновлення, та завданої шкоди; 4) відновлення обігу національної валюти; 5) вирішення питання звільнення осіб з місць несвободи; 6) перевірки законності перебування громадян держави-агресора, а також інших іноземців, осіб без громадянства та прийняття за її результатами рішень, передбачених Законом України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства»¹¹⁰.

Законопроект передбачає і перехідну юстицію, притягнення до відповідальності осіб, винних у грубих порушеннях міжнародного права з прав людини і міжнародного гуманітарного права, пошук істини і забезпечення права на правду. Усі правочини на тимчасово окупованих територіях можуть бути конвалідовані, але всі документи про освіту не визнаються, здійснюється атестація визнання здобутих кваліфікацій, а наукові ступені та вчені звання не можуть бути предметом атестації.

¹¹⁰ Про засади державної політики перехідного періоду: проект Закону України. URL: https://www.minre.gov.ua/sites/default/files/1._zakonoprojekt_pro_zasady_dppp.pdf (дата звернення: 20.10.2021).

Встановлюються і обмеження права бути обраним на місцевих виборах, люстрації підлягають особи, що були у складі окупаційних сил та адміністрацій Російської Федерації¹¹¹.

Позитивним моментом підготовки зазначеного законопроекту є проведення громадського обговорення протягом 1–15 червня 2021 року, певні висловлені під час нього пропозиції знайшли відображення в кінцевому варіанті. Свої рекомендації надала неформальна Коаліція організацій, які опікуються питаннями захисту прав постраждалих від конфлікту осіб, до якої увійшли Центр прав людини ZMINA, БФ «Право на захист», ГО «КРИМСОС», ГО «Громадський холдинг «ГРУПА ВПЛИВУ», Кримська правозахисна група, ГО «Донбас-СОС», БФ «Восток-СОС»; ГС «Українська Гельсінська спілка з прав людини», Норвезької ради з питань біженців та групи установ ООН¹¹².

Аналіз законопроекту, представлений цими організаціями в спільній експертизі, наголошує, що Проект Закону носить характер радше політичної декларації, ніж нормативно-правового акту, що ставить під сумнів можливість його подальшої реалізації. Серед основних зауважень: 1) недоцільність виділення окремих понять, зокрема конфліктного та постконфліктного періодів, які є фактично складовими перехідного періоду, досить широке визначення їх у термінах та їх суттєве звуження у самому тексті, невідповідність застосованих термінів подібним у національному законодавстві; 2) розширення повноважень Президента України в неконституційний спосіб; 3) фрагментарність перехідного правосуддя, визначення положень що відносяться до нього в різних статтях проєкту, фактичне прирівнювання права на правду до більш вузького поняття – права на інформацію; 4) обмеженість конвалідації, відсутність процедури її реалізації; 5) наявність посилань на закони, які ще

¹¹¹ Про засади державної політики перехідного періоду: проєкт Закону України. URL: https://www.minre.gov.ua/sites/default/files/1._zakonoprojekt_pro_zasady_dppp.pdf (дата звернення: 20.10.2021).

¹¹² Пояснювальна записка до проєкту ЗУ «Про засади державної політики перехідного періоду». URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=72625&pf35401=551983> (дата звернення: 20.10.2021).

не прийнято; б) невизначеність, яким чином відбувався вибір місць і форм комеморації, ураховуючи дискусійність цієї теми, що є сенситивною в поляризованому суспільстві; 7) скасування нормативно-правових актів, що регулюють порядок діяльності органів влади, питання громадянства, статус Автономної Республіки Крим та міста Севастополь тощо¹¹³.

Таким чином, у результаті російської агресії, окупації територій України постало питання не тільки розробки ефективної державної політики в сфері тимчасово окупованих територій, ВПО та учасників АТО/ООС, а й розбудови її адекватного інституційного забезпечення. Створені окремі профільні установи поступово розширяли свої повноваження і зрештою, під впливом довготривалого невирішення існуючих проблем та тиском громадськості трансформувалися в окремі міністерства – Міністерство у справах ветеранів та Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій. Мінреінтеграції виступає головним органом у формуванні державної політики з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій, основним центром координації діяльності всіх органів центральної виконавчої влади з її реалізації, відповідальне за ефективне практичне втілення правових норм у зазначеній сфері. Крім того, цей орган розробляє пакет законодавчих ініціатив щодо так званого «перехідного періоду» з метою уніфікації усього масиву нормативно-правової бази щодо тимчасово окупованих та прифронтових територій. Запропонований Мінреінтеграції проєкт ЗУ «Про засади державної політики перехідного періоду» можна розглядати як необхідний та важливий крок, що встановить єдину термінологію, визначить засади, процедури та механізми діяльності держави в сфері деокупації та реінтеграції. Проте аналіз тексту цього законопроєкту демонструє необхідність його значного доопрацювання, особливо в частині змісту запропонованих термінів, адже в поточному вигляді він здатен навпаки

¹¹³ Аналіз Проєкту Закону України «Про засади державної політики перехідного періоду». URL: https://r2p.org.ua/wp-content/uploads/2021/09/ua-analiz_zakonoprojekt-5844.docx.pdf (дата звернення: 20.10.2021).

створити перешкоди в реалізації прав та свобод постраждалих від конфлікту, призвести до виникнення юридичних колізій та неоднозначної інтерпретації його положень у процесі реалізації.

2.4. Вплив громадськості на законотворчий процес з проблеми деокупацію Донбасу

Вступивши на шлях демократичного розвитку, Україна почала розбудову правової держави основним елементом якої є розвинене громадянське суспільство. Активне залучення громадян та громадських організацій до процесу вироблення та прийняття політичних рішень є безпосередньою формою прояву демократії і свободи слова в країні. Всенародне обговорення життєво важливих питань дозволяє виробити оптимальні рішення в тій чи іншій сфері.

Війна на Південному Сході України, є одним з ключових факторів, який сьогодні впливає на всі сфери життя країни, і диктує прийняття тих чи інших політичних рішень які, часто, носять більше популістський характер, ніж об'єктивну складову. Реалізація права громадян на свободу слова дозволяє на стадії законотворчого процесу в період обговорення законопроектів, долучити громадськість до вироблення найбільш повних і об'єктивних рішень.

Основою розвитку демократичної держави є принцип визнання народу єдиним джерелом влади, який має реальні важелі управління громадськими і державними справами. За Конституцією, Україна є демократичною, правовою державою, де громадянам гарантовано право брати участь в управлінні державними справами (ч.2, ст.38 Конституції України)¹¹⁴.

¹¹⁴ Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 17.06.2021).

Після підписання Угоди про асоціацію з ЄС перед Україною постало завдання відповідати багатьом, новим для неї, європейським правилам. Одним з таких завдань стала проблема перегляду відносин держави і громадськості та вироблення нових принципів співпраці з громадянським суспільством. Більш того, для інформування української громадськості про стан виконання Угоди про асоціацію України з ЄС та обміну думками була створена Платформа громадянського суспільства з представників громадянського суспільства України та членів Європейського економічного і соціального комітету (ст. 469, 470 Угоди про асоціацію України з ЄС)¹¹⁵.

З початком модернізації України як європейської держави, виникла і необхідність подальшого зміцнення різних форм прояву демократії, в тому числі і створення умов для розвитку громадянського суспільства. З цією метою у 2016 році була прийнята «Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016-2020 рр.». Яка була наслідком змін внутрішнього життя країни та її міжнародного становища, викликаних подіями 2014 року. Впроваджувалась процедура участі громадськості під час формування та реалізації державної, регіональної політики та вирішення питань місцевого значення (п. 4.2 «Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016-2020 рр.»)¹¹⁶.

Сьогодні в Україні закінчив формуватися так званий перехідний тип громадянського суспільства. Він характеризується збереженням елементів пострадянської бюрократичної системи і наявністю гострого браку власних внутрішніх фінансових ресурсів держави. При цьому спостерігається впровадження зовнішніх елементів як в якості зразка для реформування, так і в якості фінансового джерела. Наступним етапом

¹¹⁵ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/984_011 (дата звернення: 17.06.2021).

¹¹⁶ Национальная стратегия содействия развитию гражданского общества в Украине на 2016-2020 гг. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/68/2016> (дата звернення: 17.06.2021).

розвитку громадянського суспільства в Україні є якраз процес залучення його в публічну політику і зростання його впливу на дії офіційної влади. Цей процес повинен реалізуватися через співпрацю інститутів громадянського суспільства з органами державної влади. Згідно з даними дослідження проведеного соціологічною службою Центру Разумкова станом на кінець 2018 року громадським організаціям повністю або скоріше довіряють 45% опитаних, а волонтерським організаціям - 65%¹¹⁷, це свідчить про високий ступінь довіри до подібних об'єднань з боку громадян. З огляду на те, що часто саме вони є сполучною ланкою між органами державної влади різного рівня та населенням.

Необхідність подолання відстороненості громадян від політичних процесів є першочерговим завданням у розвитку істинно демократичної держави. Розуміння цієї необхідності було озвучено на засіданні Форуму Ради Європи з питань майбутньої демократії у 2007 р. у Швеції. В результаті було прийнято рішення про підготовку «Кодексу кращих практик участі громадськості в процесі прийняття рішень». У 2009 р. на Конференції міжнародних неурядових організацій Ради Європи Кодекс було прийнято. Його завданням є «сприяти створенню сприятливих умов для неурядових організацій в державах-членах Ради Європи та Білорусії шляхом визначення на європейському рівні набору загальних принципів, директив, інструментів і механізмів участі громадськості в процесі прийняття політичних рішень»¹¹⁸.

Для України цей Кодекс може стати механізмом залучення громадянського суспільства до державної політики. Залежно від важливості для держави питання в процесі прийняття політичного рішення виділяється чотири рівні участі в ньому громадянського суспільства. Самим нижчим рівнем є «інформація». Він здійснюється через відкриття прямого доступу до інформації та проведення досліджень для визначення

¹¹⁷ Україна 2018-2019: обережний оптимізм напередодні виборів (аналітичні оцінки). URL: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Pidsumky_2018.pdf (дата звернення: 17.06.2021).

¹¹⁸ Кодекс кращих практик участі громадськості та основні категорії С. 3—4. URL: <https://rm.coe.int/16802eeddb> (дата звернення: 17.06.2021).

проблемних питань та способів їх вирішення. Другим рівнем є «консультація». Інструментом її реалізації є напрямок електронних петицій і он-лайн консультації. Глибшим рівнем залучення є «діалог». Його можна реалізувати за допомогою публічних слухань і форумів, а також організовуючи контакти з представниками урядових органів. Нарешті, найбільш тісним рівнем співпраці є «партнерство». Механізмом його здійснення є створення робочої групи або комітету в якості експертної групи для консультацій з питань політичних пріоритетів¹¹⁹.

В українському законодавстві кожен з представлених рівнів має своє нормативно-правове оформлення. Так рівень «інформації» в ході залучення громадськості до процесу прийняття політичних рішень регулюється Законами України «Про інформацію»¹²⁰ та «Про доступ до публічної інформації»¹²¹. Рівень «консультації» забезпечує Конституція України, де закріплюється «право осіб направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органи місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів» (ч. 2, ст. 40 Конституції України)¹²². Крім цього діє Закон України «Про звернення громадян»¹²³. На жаль, важливий в цій сфері Закон «Про публічні консультації», який зобов'язує народних депутатів, Кабінет міністрів і центральні органи влади консультиватися з громадськістю, вже більше двох років знаходиться на доопрацюванні¹²⁴. Що ж стосується таких рівнів залучення громадськості в законотворчий процес як «діалог» і «партнерство», то їх практична реалізація виникає і зникає в залежності від актуальності розв'язуваних політичних питань.

¹¹⁹ Кодекс кращих практик участі громадськості та основні категорії С. 10. URL: <https://rm.coe.int/16802eeddb> (дата звернення: 17.06.2021).

¹²⁰ Закон України «Про інформацію». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12> (дата звернення: 17.06.2021).

¹²¹ Закон України «Про доступ до публічної інформації». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17> (дата звернення: 17.06.2021).

¹²² Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 17.06.2021).

¹²³ Закон України «Про звернення громадян». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 17.06.2021).

¹²⁴ Проект закону про публічні консультації URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63237 (дата звернення: 17.06.2021).

Серед постійно діючих органів можна назвати Координаційну раду з питань розвитку громадянського суспільства при Президенті України¹²⁵. До складу якої входять різні робочі групи, а діяльність реалізується через організацію комунікативних заходів (круглі столи, конференції) та інформування.

2014 рік став переламним для України. Відбувається корінна зміна режиму на зміну авторитарному, приходять демократичний. Відбувається якісна зміна влади змінюється президент, уряд, Парламент. На хвилі революційних перетворень відбувається оновлення владних інститутів, вжиток входять такі поняття як «люстрація», «антикорупційна стратегія», «оновлення» тощо, проводяться реформи.

Позитивним моментом у діяльності нової влади стало: активна співпраця з організаціями громадянського суспільства, які працюють в сфері протидії корупції та моніторинг діяльності влади; залучення активістів громадянського суспільства в якості радників найвищих посадових осіб і на штатні посади у вищих органах влади; високий рівень відкритості для громадськості і ЗМІ тощо¹²⁶.

Найбільші позитивні зміни - відбулися в українському соціумі. Події Майдану, масовий рух добровольців на захист територіальної цілісності країни, широке поширення волонтерства, свідомо матеріальна і фінансова підтримка громадянами армії та інших збройних формувань показали, що Україна має справжнє, дієве громадянське суспільство, що спирається на свою власну основу. Російська агресія стала стимулом консолідації української політичної нації, зростання патріотизму, викликала стирання ліній поділу українського суспільства за територіальними і соціокультурних відмінностей¹²⁷.

¹²⁵ Координаційна рада з питань розвитку громадянського суспільства при Президенті України URL: <https://civil-rada.in.ua/about-us> (дата звернення: 17.06.2021).

¹²⁶ Україна 2014-2015: Долаючи виклики (аналітичні оцінки) URL http://razumkov.org.ua/uploads/article/2014-2015_Pidsumky.pdf (дата звернення: 17.06.2021).

¹²⁷ Південний Схід України в умовах суспільно-політичної кризи / За заг. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь : МДУ, 2018. С. 290—365.

Визначальним фактором, розвитку українського суспільства останні п'ять років продовжує залишатися війна на Донбасі, яка стала викликом для регіональної і глобальної систем безпеки. Розпочата у 2014 році Антитерористична операція (АТО) в тих умовах була виваженим і логічним рішенням з боку української влади. За чотири роки, за даними Моніторингової місії ООН, загинули в результаті війни від 12 800 до 13 000 осіб, від 27 000 до 30 000 отримали поранення¹²⁸. На кінець 2018 року, за офіційними даними, в Україні налічувалося близько 1,6 млн. внутрішньо переміщених осіб, які покинули територію Луганської і Донецької областей та Автономну республіку Крим після початку війни¹²⁹. Перед українським суспільством гостро стоїть проблема їх адаптації на новому місці проживання. Повільне вирішення їх проблем на державному (законодавчому) рівні спонукало громадськість взяла на себе турботу про них від забезпечення продуктами до участі в розробці законопроектів з проблем їх інтеграції і адаптації в нових умовах.

Крім того, регіон Донбас зазнав значних втрат в економічному плані, крім порушення транспортної та промислової інфраструктури, на тимчасово окупованих територіях продовжує втрачатися промисловий потенціал: руйнуються об'єкти життєзабезпечення підприємств і житлового сектора, вивозиться і знищується обладнання підприємств, погіршується екологічна ситуація.

Все це вимагає прийняття відповідних рішень на законодавчому рівні, але серйозні зрушення в цьому напрямку намітилися лише у 2017 році, коли було прийнято ряд законодавчих ініціатив.

¹²⁸ ООН: Жертвами конфлікту на Сході України стали майже 13 тисяч людей. URL <https://www.dw.com/uk/%D0%BE%D0%BE%D0%BD-%D0%B6%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B2%D0%B0%D0%BC%D0%B8-%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%BB%D1%96%D0%BA%D1%82%D1%83-%D0%BD%D0%B0-%D1%81%D1%85%D0%BE%D0%B4%D1%96-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8-%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%B8-%D0%BC%D0%B0%D0%B9%D0%B6%D0%B5-13-%D1%82%D0%B8%D1%81%D1%8F%D1%87-%D0%BB%D1%8E%D0%B4%D0%B5%D0%B9/a-47172250> (дата звернення: 17.06.2021).

¹²⁹ Скільки в Україні переселенцев из оккупированных Донбасса и Крыма. URL https://24tv.ua/ru/skolko_v_ukraine_pereselencev_iz_okkupirovannyh_donbassa_i_kryma_n1083260 (дата звернення: 17.06.2021).

Наприкінці 2017 року було прийнято Державну цільову програму відновлення і розвитку миру в східних регіонах України, яка містить перелік заходів для стабілізації соціально-економічного становища в регіоні¹³⁰. У ній були визначені стратегічні напрямки для відновлення миру в регіонах конфлікту, а саме: відновлення критичної інфраструктури і соціальних послуг у основних сферах господарської діяльності; економічне відновлення; підвищення соціальної стійкості, розвиток миру і громадської безпеки.

На початку 2018 року Кабінет Міністрів України уточнив список населених пунктів, непідконтрольних уряду України, який дав змогу більш конкретно підійти до прогнозів розвитку даних територій.

Наступним ключовим моментом на шляху вирішення проблем Донбасу став Закон «Про особливості державної політики щодо забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях в Донецькій і Луганській областях» прийнятий у січні 2018 року.

До 2018 року конфлікт перейшов в стадію низької інтенсивності, ситуація певним чином стабілізувалася і почала піддаватися прогнозуванню, що дозволило змінити формат АТО на Операцію об'єднаних сил по «відсічі і утриманню збройної агресії Росії»¹³¹, це стало однією з найважливіших норм Закону про деокупацію. Важливими нормами в прийнятому законі також стали: фіксація акту збройної агресії з боку РФ і окупації частини української території; визначення статусу непідконтрольних Україні територій Донбасу, як «тимчасово окупованих», де діють «окупаційні адміністрації РФ»; підтверджується право України на самооборону відповідно до норм міжнародного права; підтверджується курс на політико-правове врегулювання конфлікту на Донбасі.

¹³⁰ Про затвердження Державної цільової програми відновлення та розбудови миру в східних регіонах України. Постанова Кабінету міністрів України №1071 від 13.12.2017. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1071-2017-%D0%BF> (дата звернення: 17.06.2021).

¹³¹ Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19> (дата звернення: 17.06.2021).

Ключовим фактором військових дій на Донбасі з самого їх початку, стала самоорганізація українського населення, широка участь громадянських рухів, волонтерів, які на ранніх етапах конфлікту взяли на себе функції держави¹³². Тому, досить ілюстративним в плані визначення рівня залучення громадськості України в законотворчий процес є розгляд її участі на прикладі процесу прийняття актуальних, найбільш важливих для держави законів. Одним з них є Закон «Про особливості державної політики щодо забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях в Донецькій і Луганській областях»¹³³. Згідно з пояснювальною запискою, яка супроводжувала ще законопроект він «має на меті створення нової правової основи для вирішення завдання щодо подолання ворожої агресії Російської Федерації на Донбасі. А в перспективі - для відновлення територіальної цілісності України в межах міжнародно визнаних кордонів»¹³⁴.

Відразу необхідно акцентувати увагу на тому, що незважаючи на підвищений інтерес громадськості і дискусійний характер даного закону, його вдалося прийняти в цілому за п'ять місяців. У жовтні 2017 року він надійшов до Верховної Ради від Президента України як невідкладний, пройшов два читання, в січні був прийнятий більшістю голосів народних депутатів, в лютому підписаний Президентом України і опублікований в офіційному виданні Верховної Ради України «Голос України». Однак, вже на всіх етапах законотворчого процесу, в ході прийняття Закону «Про особливості державної політики щодо забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях в Донецькій і Луганській областях» можна спостерігати соціальні та політичні протиріччя на рівнях уряд-суспільство, правляча більшість - опозиційна

¹³² Україна 2014-2015: Долаючи виклики (аналітичні оцінки). URL http://razumkov.org.ua/uploads/article/2014-2015_Pidsumky.pdf (дата звернення: 17.06.2021).

¹³³ Закон України Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19> (дата звернення: 17.06.2021).

¹³⁴ Пояснювальна записка до проекту Закону України "Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України над тимчасово окупованими територіями" URL <https://ips.ligazakon.net/document/view/GH5IZ1CA> (дата звернення: 17.06.2021).

меншість. Особливе загострення спостерігалось на фінальному етапі, перед повторним голосуванням за другий варіант проекту закону. Так за два дні до засідання Верховної Ради під стінами парламенту відбулися зіткнення з громадськими активістами, які вимагали прийняти законопроект. Під час голосування Опозиційний блок одноставним голосуванням присутніх проголосував проти. Це, до речі, були єдині 33 голоси проти (ще 3 проти від позафракційних депутатів). Таким чином за прийняття законопроекту віддали свої голоси 280 депутатів¹³⁵. На наступний день Опозиційним блоком було здійснено спробу пригальмувати або скасувати подальший процес оформлення нормативно-правового акту, але безуспішно.

Крім того, спостерігався ряд проблем із залученням громадськості в законотворчий процес і рівнем забезпечення інформаційного доступу.

По-перше, незважаючи на крайню важливість законопроекту для майбутнього всієї країни, він не був винесений на публічне обговорення, через це представники громадянського суспільства до процес законотворчості залучені не були. Ситуацію міг виправити процес доопрацювання законопроекту після першого читання, який здійснював профільний Комітет Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони, готуючи законопроект до другого читання. Але і тут при створенні робочої групи до неї не було включено представників громадських і гуманітарних організацій.

По-друге, після першого читання, яке відбулося 6 жовтня 2017 року народні депутати України подали понад 600 поправок на розгляд профільного комітету. Така підвищена активність депутатського корпусу повинна була зробити процес прийняття законопроекту прозорим і врахувати всі недоліки першого читання. 17 листопада 2017 року оновлений текст законопроекту був уже направлений до Верховної Ради з рекомендацією проголосувати у другому читанні за законопроект в цілому.

¹³⁵ Результати голосування за проект Закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України над тимчасово окупованими територіями в Донецькій та Луганській областях». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/ns_golos?g_id=16610 (дата звернення: 17.06.2021).

При цьому з 673 поданих поправок тільки 105 були враховані повністю¹³⁶. Природно у такий стислий строк при терміновому доопрацюванні законопроекту, на який було витрачено лише місяць, ні про яке публічне обговорення мови бути не могло. У іншому випадку це б затягнулося на місяці.

Нарешті, по-третє, порушення виникли і з інформаційним доступом громадськості до процесу прийняття законопроекту. Справа у тому, що згідно з регламентом роботи Верховної Ради України повний текст законопроекту після доопрацювання повинен бути опублікований у вигляді фінальної порівняльної таблиці не менше ніж за 10 днів до його розгляду в сесійній залі. Але, засідання парламенту було вже анонсовано, а порівняльна таблиця з прийнятими поправками на офіційному порталі Верховної Ради опублікована ще не була. В результаті фінальний текст проекту, з внесеними поправками Комітету, був опублікований на офіційному сайті Верховної Ради лише 19 грудня 2017 року.

Дані порушення викликали моментальну реакцію української громадськості. Група найбільш крупних і впливових громадських організацій України, звернулась з офіційною вимогою до Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони невідкладно опублікувати текст законопроекту, яку підписали представники наступних суспільні організацій: «Схід SOS», «Право на захист», Громадський холдинг «Група Впливу», ОР «Донбас СОС», Громадська мережа «ОПОРА», ОР «Крим СОС», Центр інформації про права людини і «Stabilization Support Services». У заяві говорилося - «Правозахисні та гуманітарні організації стурбовані істотним порушенням процедур розгляду цього найважливішого для майбутнього країни документа, його приховуванням, численними порушеннями регламенту, не залученням до процесу обговорення представників громадянського

¹³⁶ Порівняльна таблиця до другого читання 19.12.2017. URL <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=62638&pf35401=442508> (дата звернення: 17.06.2021).

суспільства і народних депутатів України, які подавали правки до законопроекту»¹³⁷.

Також на етапі доопрацювання законопроекту «Про особливості державної політики щодо забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях в Донецькій і Луганській областях» між першим і другим читанням громадські українські правозахисні та гуманітарні організації направили ряд звернень. Причиною яких була серйозна стурбованість змістом окремих положень і процедурою розгляду проекту закону. З огляду на той факт, що як вже було згадано вище, громадське обговорення оголошено не було, а в робочу групу з перегляду законопроекту не увійшли представники громадськості, то єдиним способом вплинути на прийняття рішення були офіційні звернення в усі зацікавлені органи влади. Так заяви з рекомендаціями були розіслані до: Верховній раді України¹³⁸; Президенту України П.А. Порошенку, голові Верховної Ради України А. В. Парубію, голів фракцій Верховної Ради України, народним депутатам України¹³⁹; Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони¹⁴⁰.

Представники громадськості вимагали повернення законопроекту профільному комітету на доопрацювання для проведення повноцінного процесу розгляду його тексту з залученням представників громадянського суспільства, правозахисних, гуманітарних організацій і агентств ООН. Через те, що окремі норми закону викликали у представників громадських організацій серйозні побоювання, був зроблений висновок про

¹³⁷ Громадські організації вимагають оприлюднити текст законопроекту «Про деокупацію». URL: <https://hromadske.ua/posts/hromadski-orhanizatsii-vymahaiut-opryliudnyly-tekst-zakonoproektu-pro-deokupatsiiu> (дата звернення: 17.06.2021).

¹³⁸ Звернення громадських організацій до Верховної Ради України щодо проекту закону «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України над тимчасово окупованими територіями в Донецькій та Луганській областях» URL <http://www.donbasssos.org/15012017-3/> (дата звернення: 17.06.2021).

¹³⁹ Заява українських правозахисних організацій з вимогою повернути на доопрацювання законопроект № 7163 «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України над тимчасово окупованими територіями в Донецькій та Луганській областях». URL: <http://khp.org/index.php?id=1511810633> (дата звернення: 17.06.2021).

¹⁴⁰ Звернення громадських організацій щодо доопрацювання законопроекту № 7163. URL: <http://vpl.com.ua/uk/news/4034/> (дата звернення: 17.06.2021).

необхідність його доопрацювання, інакше його прийняття «приведе до значного погіршення ситуації із захистом прав і свобод людини не тільки в регіоні конфлікту, а й по всій території України»¹⁴¹.

Неурядові правозахисні громадські організації такі як, Українська Гельсінська спілка з прав людини, Харківська правозахисна група та Медійна ініціатива з прав людини, вимагали долучити до обговорення законопроекту фахівців у сфері міжнародного права, прав людини і міжнародного гуманітарного права. Крім цього представники громадськості наполегливо рекомендували в ряді положень законопроекту спиратися і посилатися на міжнародне право, а саме: Женевські конвенції, до яких приєдналася і Україна; Європейську Конвенцію з прав людини; Статут Ради безпеки ООН; Статут Міжнародного Комітету Червоного Хреста. Особливо це стосується питань поведінки з військовополоненими і захисту жертв війни. До останніх, правозахисники відносять не тільки цивільне населення, але і всіх, хто знаходиться в зоні бойових дій (військовополонених, заручників, поранених, зниклих без вести), свобода яких обмежена¹⁴².

Інші правозахисні та гуманітарні громадські організації висловили серйозну стурбованість низкою пунктів законопроекту, які на їх погляд є загрозами для прав і свобод громадян. Зважаючи на неможливість брати участь безпосередньо в процесі доопрацювання проекту, представники громадськості написали письмові звернення зі своїми побажаннями. Ці серйозні суперечливі пункти закону, які викликали таку реакцію з боку громадських організацій зводилися в цілому до наступних положень:

¹⁴¹ Звернення громадських організацій до Верховної Ради України щодо проекту закону «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України над тимчасово окупованими територіями в Донецькій та Луганській областях». URL: <http://www.donbasssos.org/15012017-3/> (дата звернення: 17.06.2021).

¹⁴² Заява українських правозахисних організацій з вимогою повернути на доопрацювання законопроект № 7163 «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України над тимчасово окупованими територіями в Донецькій та Луганській областях». URL: <http://khp.org/index.php?id=1511810633> (дата звернення: 17.06.2021).

– Відповідальність за збитки, завдані в результаті конфлікту, покладено тільки на Російську Федерацію, а це не зможе компенсувати збитки мирному населенню.

– Недопрацьованою залишається юридична основа забезпечення прав і свобод на окупованих територіях. У цьому питанні законопроект посиляється на Закон України «Про забезпечення прав і свобод та правовий режим на тимчасово окупованій території», а він в свою чергу діє виключно щодо окупованої території Криму. А які в нього будуть внесені правки і коли, не уточнювалося.

– Можливі порушення прав і свобод цивільного населення в зоні конфлікту представники громадськості побачили і в статті 10 законопроекту. Тут військовим і правоохоронцям надавалися повноваження аж до використання зброї, затримання осіб, перевірки документів, огляд речей, проникнення в житло без всякого механізму контролю. Це погіршить відносини між військовим і цивільним населенням і може порушити права людини.

– Низка статей суттєво обмежують процес пересування через лінію розмежування з тимчасово окупованою територією.

– Надмірні повноваження, не прописані у Конституції, надаються і Президенту, аж до ліквідації необхідності парламентського контролю над використанням Збройних Сил України для стримування та протидії російській збройній агресії¹⁴³.

Законотворчий процес щодо прийняття Закону України «Про особливості державної політики щодо забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях в Донецькій і Луганській областях» був завершений в січні-лютому 2018 року. 18 січня він був прийнятий Верховною Радою, 20 лютого підписаний Президентом

¹⁴³ Звернення громадських організацій до Верховної Ради України щодо проекту закону “Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України над тимчасово окупованими територіями в Донецькій та Луганській областях”. URL: <http://www.donbasssos.org/15012017-3/> (дата звернення: 17.06.2021).

Петром Порошенко, а 23 лютого - опублікований в офіційному виданні Верховної Ради України «Голос України» і на наступний день вступив у силу.

Таким чином, аналіз всіх етапів законотворчого процесу щодо прийняття Закону України «Про особливості державної політики щодо забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях в Донецькій і Луганській областях» дозволяє проаналізувати рівень залучення громадянського суспільства до процесу прийняття політичних рішень на всіх чотирьох, ранне проаналізованих, рівнях.

Отже, рівень «інформація» в цілому був дотриманий, за винятком деяких тимчасових порушень, пов'язаних з термінами опублікування тексту законопроекту і порівняльної таблиці після другого читання для ознайомлення на офіційному сайті Верховної Ради.

У найбільшій мірі був реалізований рівень «консультація», з огляду на те, що він як раз виходить від самих громадських кіл у вигляді електронних петицій. Гуманітарні та правозахисні громадські організації проявили високу ступінь активності, спрямувавши в усі структури вищої державної влади свої звернення і заяви. У них вони докладно виклали свої побажання до внесення необхідних змін в законопроект у другому читанні.

Рівень «діалог» проаналізувати об'єктивно неможливо, так як в будь-якому випадку за чотири місяці роботи над законопроектом проводилися численні комунікативні заходи за участю представників громадськості та урядових органів, які можна вважати платформами для публічних обговорень законопроекту.

Нарешті, найпоказовішим для аналізу рівня залучення громадськості до процесу прийняття політичних рішень є рівень «партнерство». Тут, на жаль, можна зафіксувати практично нульовий показник залученості. Причиною є те, що в процесі доопрацювання законопроекту профільним Комітетом Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони в його складі не було створено робочі або експертні групи для

консультацій, куди б входили представники громадськості. З цього приводу громадські організації направляли свої звернення в урядові органи з вимогою допустити громадських представників до роботи над законопроектом, - «Закликаємо Верховну Раду України повернути законопроект 7163 головному комітету на доопрацювання з наступним поданням на повторне друге читання з метою проведення повноцінного процесу доопрацювання тексту законопроекту з залученням представників громадянського суспільства, правозахисних, гуманітарних організацій, агентств ООН»¹⁴⁴.

В цілому, за характером прийнятих кількісних і якісних змін, запропонованих громадськими організаціями в законопроект «Про особливості державної політики щодо забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях в Донецькій і Луганській областях» можна констатувати наступне. Необхідно підкреслити, що ці зміни були прийняті в результаті обговорення відповідальним органом - Комітетом Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони і в процесі подальшого прийняття Верховною Радою України Закону у другому читанні цілком. Новий, прийнятий у другому читанні закон, істотно відрізнявся від першої редакції. Однак ті аспекти, які найбільш турбували громадських і з пропозиціями, про зміни яких вони зверталися, в основному змінені і не були.

Йдеться, в основному, про такі не врахованих правках як¹⁴⁵:

1. Згідно зі статтею 2 відповідальність за матеріальні і нематеріальні збитки, нанесені Україні в результаті збройної агресії Російської Федерації, покладається на Російську Федерацію. Єдиним доопрацюванням є доповнення статті 7 тим, що Російська Федерація як держава-окупант,

¹⁴⁴ Громадські організації вимагають оприлюднити текст законопроекту «Про деокупацію». URL: <https://hromadske.ua/posts/hromadski-orhanizatsii-vymahaiut-opryliudnyly-tekst-zakonoproektu-pro-deokupatsiiu> (дата звернення: 17.06.2021).

¹⁴⁵ Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19> (дата звернення: 17.06.2021).

згідно з рядом міжнародних договорів, несе відповідальність за порушення захисту прав цивільного населення. Однак, дана поправка суттєво не впливає на вирішення проблеми відшкодування збитків мирному населенню, тому що покладання відповідальності на іншу державу в рамках міжнародного порядку притягнення до міжнародно-правової відповідальності не має сенсу і не несе ніяких правових наслідків.

2. Для реалізації прав громадян Донецької і Луганської області в статті 2 збереглося поширення раніше прийнятого Закону України «Про забезпечення прав і свобод та правовий режим на тимчасово окупованій території» для забезпечення таких прав громадян території Криму. Правки вводили підтвердження майбутнього «врахування необхідних змін». Але так і незрозумілим залишилося які саме в цей Закон буде внесено зміни, коли і наскільки дійсно вони зможуть врахувати інтереси жителів Донецької і Луганської областей.

3. Також стаття 2 правомірно підтверджує незаконність діяльності окупаційної адміністрації Російської Федерації в Донецькій і Луганській областях і тому, не правомірним будь-який виданий ними акт. Винятком є документи, що підтверджують факт народження або смерті на тимчасово окупованій території. Однак, в цій статті немає згадки про Крим, значить видані там документи про смерть чи народження не є підставою для державної реєстрації. Крім того, до внесення відповідних змін до Правил реєстрації актів цивільного стану, здійснити державну реєстрацію народження або смерті особи без судової процедури буде неможливо. При цьому ніяк не врегульовані питання прийняття інших документів, наприклад, свідоцтв про шлюб.

4. Стаття 12 зберегла перелік прав військовослужбовців та правоохоронних органів, які вони можуть реалізовувати в районі здійснення заходів щодо забезпечення національної безпеки і оборони, відбиття і стримування збройної агресії.

5. Також дана стаття зберегла право Командувача об'єднаних сил, з урахуванням ситуації безпеки обмежувати в'їзд / виїзд з тимчасово окупованої території Донецької та Луганської областей.

6. Нарешті неврегульованим залишився ряд питань, на які вказували правозахисні громадські організації, а саме - не мають чіткого визначення в тексті Закону «райони здійснення заходів щодо забезпечення національної безпеки і оборони, відбиття і стримування збройної агресії Російської Федерації», які передбачені новою редакцією. Також Закон не передбачає механізму врегулювання розбіжностей, які існують між нормами, запропонованими Законом та положеннями інших нормативних актів, які вже регламентують питання реалізації прав.

Однак, все вище проаналізоване і порушення регламенту, і недоробленість деяких статей Закону, і відсутність процедури винесення Закону на публічне обговорення, і навіть не використання можливості залучення представників громадських організацій до робочої групи з обговорення законопроекту, все це має єдине виправдане пояснення. В умовах воєнного часу, маючи крайню необхідність термінового прийняття Закону, під тиском того ж самого громадянського суспільства, Президент, профільний Комітет і Верховна Рада України не мали тимчасової можливості дотриматися всіх необхідних елементів залучення громадянського суспільства до процесу прийняття політичних рішень, як того вимагають норми розвитку демократичної держави. До того ж, подальше затягування з прийняттям так званого «Закону про деокупацію», могло привести до набагато більш сумних наслідків в порушенні прав цивільних осіб на території Донецької та Луганської областях, ніж прийняття його в такому дещо недопрацьованому вигляді.

Таким чином, законотворчий процес щодо прийняття Закону України «Про особливості державної політики щодо забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях в Донецькій і Луганській областях» доводить тезу, висловлену на початку

даної статті, про те, що сьогодні в Україні тільки закінчив формуватися так званий перехідний тип громадянського суспільства. А процес залучення громадян до публічної політики і зростання впливу громадянського суспільства на дії офіційної влади перебуває тільки на шляху розвитку.

Війна на Південному Сході України, продовжує бути одним з ключових факторів, який сьогодні впливає на всі сфери життя країни, і диктує прийняття тих чи інших політичних рішень які, часто, мають більш популістський характер, ніж об'єктивну складову. Особливо це актуально напередодні президентських і парламентських виборів які очікують країну у 2019 році. Обіцянки більшості кандидатів вирішити ситуацію на Донбасі, часто без конкретних програм, стали лейтмотивом президентської кампанії. У зв'язку з цим можливість громадських структур впливати на процес законотворчості і прийняття політичних рішень, стає актуальною складовою утвердження демократичних норм в сучасній Україні.

2.5. Державна політика деокупації та реінтеграції: досвід Хорватії для України

Окупація АР Крим та окремих районів Донецької та Луганської областей внаслідок російської агресії обумовили необхідність пошуку найбільш ефективних інструментів відновлення державного суверенітету на цих територіях. Це обумовлює актуальність дослідження закордонного досвіду з відновлення територіальної цілісності держави, а також реінтеграції повернених територій. Особливо цікавим є досвід тих держав, що повернувши окуповані території, демонструють значні досягнення в розвитку демократії, успішне реформування політичної системи та державного управління, інтенсивний соціально-економічний розвиток, до яких належить і Хорватія

Проводячи паралелі між війною на сході України та іншими територіальними конфліктами все частіше в науковому середовищі

звертають увагу на її спільні риси з хорватсько-сербським конфліктом 1990-х років, на подібність квазіреспублік «ДНР» та «ЛНР» до самопроголошеної Республіки Сербська Країна, пропонуючи використовувати для деокупації Донбасу саме «хорватський сценарій». Проте, досвід Хорватії з повернення самопроголошеної Республіки Сербська Країн включає два протилежні сценарії, з одного боку, це успішні військові наступальні операції, внаслідок яких більша частина територій була повернена до складу Хорватії, з іншого – це мирна реінтеграції Східної Славонії з допомогою тимчасової адміністрації ООН.

Хорватія була однією з перших держав, що заявили про вихід з Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії після перемоги в 1990 році на виборах Хорватської демократичної співдружності на чолі з Ф. Туджманом та референдуму в травні 1991 році, де 92 % населення проголосували за незалежність республіки.

Проте вихід Хорватії з СФРЮ ускладнювався наявністю великої сербської меншини (12 % населення), яка стала засобом для Сербії в протидії розпаду СФРЮ. Ще до початку військових дій Сербія розпочала інформаційну кампанію, використовуючи дезінформацію про діяльність нової хорватської влади, звинувачуючи її у фашизмі. Поступово почали з'являтися блокпости в місцях проживання сербського населення, прибувати добровольці з Сербії¹⁴⁶.

У липні 1991 року відразу після проголошення незалежності сербські військові сили розпочали повномасштабні бойові дії з наступом на схід Хорватії для підтримки сербської меншини. Хорватські збройні сили на той час не могли дати швидкого опору з огляду на слабку підготовку та недостатнє устаткування, крім того на Хорватію розповсюджувалося ембарго на ввезення зброї, накладене РБ ООН на всі колишні республіки СФРЮ у вересні 1991 року. Сербські повстанці змогли зайняти великі

¹⁴⁶ Левченко О. Чому Хорватії вдалося: як країна повернула території після років окупації та гібридної війни *Європейська правда*. 2017. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/08/4/7069423> (дата звернення: 17.06.2021).

райони хорватської території біля кордону з Боснією, і до кінця 1991 року контролювали більше чверті території республіки¹⁴⁷.

19 грудня 1991 року було проголошено про створення Республіки Сербська Країна (РСК) на території центра та сходу Хорватії, що контролювали сербські повстанці за підтримки Югославської народної армії та військових угруповань із Сербії. РСК займала близько 30% території Хорватії, і в ній мешкали близько 300 тисяч здебільшого етнічних сербів¹⁴⁸. Сербія на чолі з Президентом С. Мілошевичем забезпечувала значну підтримку РСК, як військову, так і економічну. У 2007 році Міжнародним трибуналом по колишній Югославії (МТКЮ) було доведено, що лідер Республіки Сербська Країна Мілан Мартич мав домовленість з Слободаном Мілошевичем про приєднання РСК до колишньої Союзної Республіки Югославія для створення «єдиної сербської держави».

Через півроку військових дій Європейська спільнота направила своїх спостерігачів у зону конфлікту, 27 серпня 1991 року було створено Миротворчу конференцію з Югославії. На першому етапі конфлікту країни Заходу вбачали можливість припинення військових дій шляхом перетворення СФРЮ на конфедерацію із збереженням існуючих кордонів, Європейська спільнота пропонувала декілька проєктів у цьому напрямку. Проте такий сценарій не влаштовував жодну сторону конфлікту. Спроби Європейської спільноти зупинити військові дії та вирішити кризу в рамках Миротворчої конференції не мали успіху¹⁴⁹.

Крім того, ставлення західних держав до подій в Хорватії зазнало змін після військових дій в м. Дубровнік. Три місяці обстрілів міста з боку Югославської народної армії, що призвели до загибелі мирного населення,

¹⁴⁷ Krsticevic D. United Nations Protection Force (UNPROFOR) in Croatia. URL: <https://apps.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a345006.pdf> (дата звернення: 17.06.2021).

¹⁴⁸ Варга Б. Річниця операції "Буря": як Хорватія поборолла сепаратизм. *BBC Україна*. Серпень 2015. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/08/150803_croatia_military_operation_anno_hk (дата звернення: 17.06.2021).

¹⁴⁹ Krsticevic D. United Nations Protection Force (UNPROFOR) in Croatia. URL: <https://apps.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a345006.pdf> (дата звернення: 17.06.2021).

вдарили по іміджу Сербії, змусивши світове співтовариство переглянути позицію щодо конфлікту.

Ескалація конфлікту та загибель мирного населення поряд з неспроможністю Європейської спільноти зупинити військові дії призвели до активізації зусиль з вирішення конфлікту з боку ООН. Восени 1991 року Генеральний секретар ООН Х.П. де Куельяр направив у Хорватію спецпредставника С. Венса, за посередництвом якого 23 листопада 1991 р. у Женеві було підписано угоду про припинення вогню між Сербією і Хорватією, а 27 листопада 1991 р. Рада Безпеки ООН прийняла Постанову про спрямування до Хорватії миротворчих сил. 2 січня 1992 р. було підписано угоду про безумовне припинення вогню¹⁵⁰.

Запропонований С. Венсом миротворчий план («план Венса»), ухвалений Резолюцією РБ ООН № 724 наприкінці 1991 року, включав такі основні пункти: виведення ЮНА з Хорватії, демілітаризацію територій, надання підтримки гуманітарним організаціям, повернення переміщених осіб в умовах повної безпеки. План передбачав також створення так званих «захисних зон» з боку ООН – UN Protected Areas (UNPA). Це території, «на яких серби становлять більшість або значну меншість населення, де напруга між спільнотами призвела до озброєного конфлікту». Територія під захистом ООН була поділена на чотири сектори (східний, західний, північний та південний)¹⁵¹. Крім того, враховуючи, що розміщення сил ООН розтяглося на півроку з грудня 1991 р. до травня 1992 р., кордони «захисних зон» вже не відповідали лінії фронту, виникли так звані «рожеві зони», що виходили за межі юрисдикції ООН та знаходилися під

¹⁵⁰ Нагірний М.З. Миротворчі зусилля світової спільноти у хорватсько-сербській війні 1990-х рр. і сучасний український контекст. *Грані*. 2015. № 6 (122). С. 180—185. URL: http://dspace.tneu.edu.ua/bitstream/316497/2025/1/Grani_2015_6_35.pdf (дата звернення: 17.06.2021).

¹⁵¹ Krsticevic D. United Nations Protection Force (UNPROFOR) in Croatia. URL: <https://apps.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a345006.pdf> (дата звернення: 17.06.2021).

контролем сербських повстанців, найбільша така зона прилягала до південного сектору, більшість населення в ній складала хорвати¹⁵².

Контроль за демілітаризацією на 12 місяців було покладено на Сили ООН із підтримки миру – UNPROFOR (United Nations Protective Forces), діяльність яких призвела до неоднозначних результатів: їм вдалося стримати сторони від відновлення військових дій, проте вони не змогли забезпечити повної демілітаризації та роззброєння сербів. Їм також не вдалося забезпечити ембарго на ввезення зброї до Хорватії, що надходила через Угорщину і Словенію. Ця ситуація призвела до неодноразового подовження мандату UNPROFOR¹⁵³.

За роки UNPROFOR (1992 – 1995 рр.) крім номінального виведення військ Югославської народної армії, жоден з інших завдань не було реалізовано, процес витіснення та, у багатьох випадках, вбивства не-сербів на окупованих територіях продовжувався. До середини 1994 року, за оцінками уряду, лише 194 тисяч з 550 тисяч довоєнного населення залишалися проживати в окупованих районах, лише 10 тисяч з них були не сербами. За цих обставин передбачувана нездатність до досягнення політичного рішення виявилася головною перешкодою для реалізації будь-якого аспекту мандату¹⁵⁴. У східному секторі в період 1992-1993 рр. було вбито 800 та зникло безвісти 1000 хорватів. На підконтрольній хорватам території витіснялися серби. Хорватська армія також в порушення домовленостей провела декілька наступів – «Масленіца» (березень 1993 р.) та «Медак» (вересень 1993 р.), завдяки яким окуповані території було

¹⁵² Нагірний М.З. Миротворчі зусилля світової спільноти у хорватсько-сербській війні 1990-х рр. і сучасний український контекст. *Грані*. 2015. № 6 (122). С. 180—185. URL: http://dspace.tneu.edu.ua/bitstream/316497/2025/1/Grani_2015_6_35.pdf (дата звернення: 17.06.2021).

¹⁵³ Krsticevic D. United Nations Protection Force (UNPROFOR) in Croatia. URL: <https://apps.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a345006.pdf> (дата звернення: 17.06.2021).

¹⁵⁴ United Nations Civilian Police Support Group (UNPSG) Mission Profile. URL: <https://peacekeeping.un.org/sites/default/files/past/cropol.htm> (дата звернення: 17.06.2021).

зменшено. РБ ООН реагувала на це резолюціями, які констатували стурбованість зазначеними діями¹⁵⁵.

Неефективність миротворчої операції була очевидною, у тому числі і для ООН. У доповіді 17 вересня 1994 року Генеральний Секретар ООН зазначив, що демілітаризація «захисних зон», встановлення хорватського контролю над «рожевою зоною», встановлення контролю на кордоні, а також сприяння поверненню переміщених осіб залишаються невирішеними питаннями. Таким чином, жоден пункт «плану Венса» втілити не вдалося. Для зміни ситуації було створено групу у складі двох представників від Міжнародної конференції з колишньої Югославії та послів США і Росії в Хорватії – група 3-4 (Загреб-4), яка запропонувала план мирного врегулювання хорватського «замороженого конфлікту», що передбачав широку автономію для етнічних сербів у Хорватії. РСК мала отримати уряд, президента, валюту та подвійне громадянство. Проте цей план також не влаштував жодну із сторін¹⁵⁶.

У свою чергу, зростала невдоволеність миротворчою місією ООН і у політичних колах Хорватії, 23 вересня 1994 року парламент Хорватії ухвалив резолюцію, що визнала її неуспішною, а в січні 1995 року Президент Ф. Туджман оголосив, що мандат UNPROFOR більше не буде продовжуватися після його закінчення 31 березня 1995 року. У відповідь РБ ООН проголосувала за зміну місії UNPROFOR на Операцію ООН з відновлення довіри в Хорватії – UNCRO (UN Confidence Restoration Operation in Croatia), проте завдання майже не змінилися, не зважаючи на вимоги Хорватії. Замість встановлення контролю над кордоном, ООН уповноважила UNCRO тільки на «допомогу у контролі, шляхом

¹⁵⁵ Нагірний М. Миротворчі зусилля світової спільноти у хорватсько-сербській війні 1990-х рр. і сучасний український контекст. *Грані*. 2015. № 6 (122). С. 180–185. URL: http://dspace.tneu.edu.ua/bitstream/316497/2025/1/Grani_2015_6_35.pdf (дата звернення: 17.06.2021).

¹⁵⁶ Варга Б. Річниця операції "Буря": як Хорватія поборолася сепаратизму. *BBC Україна*. Серпень 2015. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/08/150803_croatia_military_operation_anno_hk (дата звернення: 17.06.2021).

моніторингу та звітності за перетином військового персоналу, обладнання, запасів і зброї»¹⁵⁷.

Неефективність миротворчих місій ООН спонукала хорватське керівництво до зміни своєї конфліктної стратегії, чому сприяло реформування армії з допомогою Вашингтону. У травні 1995 року хорватські збройні сили провели операцію «Блиск», повернувши контроль над Західною Славонією (10% окупованих територій), а після зриву нових переговорів у Женеві провела ще одну наступальну операцію «Буря» в серпні 1995 року, повернувши контроль над північним та південним секторами¹⁵⁸.

Внаслідок військових операцій край покинуло близько 200 тисяч сербів. Вони разом із керівництвом самопроголошеного краю залишили Хорватію і стали біженцями здебільшого у сусідній Сербії. Після операції "Буря" було зруйновано тисячі домівок, загинули понад тисяча людей, майже половина з них - цивільні¹⁵⁹.

Під контролем сербів залишився тільки східний сектор (Східна Славонія), що складав 5% території Хорватії. Зміна балансу сил через посилення військового потенціалу Хорватії, призвела до розуміння сербами Східної Славонії, що у випадку відмови від реінтеграції шляхом дипломатії та переговорів, контроль над територією буде відновлено у військовій формі. Таким чином, для Східної Славонії було розроблено план мирної реінтеграції.

Переговори щодо мирного повернення Східної Славонії розпочалися відразу після операції «Буря», вони стали частиною ініціативи Президента США Б. Клінтона щодо мирного вирішення конфлікту в Боснії та Герцеговині. Перший проект мирної угоди для Східної Славонії

¹⁵⁷ Krsticevic D. United Nations Protection Force (UNPROFOR) in Croatia. URL: <https://apps.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a345006.pdf> (дата звернення: 17.06.2021).

¹⁵⁸ Krsticevic D. United Nations Protection Force (UNPROFOR) in Croatia. URL: <https://apps.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a345006.pdf> (дата звернення: 17.06.2021).

¹⁵⁹ Варга Б. Річниця операції "Буря": як Хорватія поборолася сепаратизм. *BBC Україна*. Серпень 2015. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/08/150803_croatia_military_operation_anno_hk (дата звернення: 17.06.2021).

було запропоновано хорватському уряду американським послом П. Голбрайтом 2 вересня 1995 року після чого відбулася серія дипломатичних переговорів, головним з яких стала зустріч 1 листопада 1995 року в Дейтоні, коли Президенти Хорватії та Сербії, Ф. Туджман та С. Мілошевич дійшли домовленості. 12 листопада 1995 року було підписано Ердутську угоду про статус Східної Славонії, Барані і Західного Срема представниками Хорватії та місцевою сербською владою цих регіонів у присутності американського посла П. Голбрайта та посередника ООН Т. Столтенберга¹⁶⁰.

Ердутська угода передбачала закінчення війни і встановлювала перехідний період для інтеграції територій до складу Хорватії. Вона складалася з 14 статей, що містили такі основні моменти: встановлення перехідного періоду в 12 місяців з можливістю подовження; звернення до РБ ООН щодо встановлення Перехідної адміністрації для управління регіоном в цей період та розміщення міжнародних сил для підтримання миру та безпеки; демілітаризація протягом максимум 30 днів після розгортання міжнародних сил; забезпечення повернення біженців та переміщених осіб; встановлення тимчасових поліцейських сил; повернення всім особам незалежно від національності власності, відібраної внаслідок незаконних дій, або компенсація за власність, що неможливо повернути; проведення місцевих виборів не пізніше ніж за 30 днів до закінчення перехідного періоду під наглядом міжнародних організацій та зацікавлених країн; повагу до міжнародно визнаних прав людини та фундаментальних свобод¹⁶¹. На основі цієї угоди була створена Об'єднана рада муніципалітетів з сербською більшістю населення.

Також угода передбачала набуття чинності після ухвалення відповідної резолюції РБ ООН. 15 січня 1996 РБ ООН ухвалили Резолюцію

¹⁶⁰ Pavelić B. Peaceful Reintegration. The Discarded Triumph of Reason and Peace. *Friedrich Ebert Stiftung. Zagreb*. 2018. URL: <https://library.fes.de/pdf-files/bucros/kroatien/14483.pdf> (дата звернення: 17.06.2021).

¹⁶¹ The Erdut Agreement. November 12, 1995. *United States Institute of Peace. Peace Agreements Digital Collection*. URL: https://inavukic.files.wordpress.com/2013/01/croatia_erdut_11121995.pdf (дата звернення: 17.06.2021).

1037, що запровадила на 12 місяців операцію з підтримки миру «Тимчасова адміністрація ООН для Східної Славонії, Барані та Західного Срема» – UNTAES (United Nations Transitional Administration for Eastern Slavonia, Baranja and Western Sirmium), до складу якої входили як військовий, так і цивільний компоненти. На початковому етапі операція мала складати 5 тисяч військовослужбовців, мандат яких включав нагляд за демілітаризацією, безпечним поверненням біженців та переміщених осіб, сприяння своєю доступністю підтримці миру та безпеки. До обов'язків цивільного компоненту UNTAES входило створення тимчасових поліцейських сил, організація виборів, координація планів розвитку та відновлення економіки цього району тощо¹⁶². Двома днями пізніше ухвалення Резолюції Генеральний секретар ООН призначив керівника місії, яким став генерал США, дипломат Ж.П. Кляйн, що користувався значною повагою як серед хорватів, так і серед сербів, важливість цього факту збільшувалася в атмосфері повної недовіри сторін на початку реінтеграції.

Найбільш важливе завдання місії ООН – демілітаризація – була завершена в червні 1996 року, до Сербії повернулися її військові сили, чотири бригадні корпуси, 118 танків, 19 броньованих машин, 150 мінометів та інше озброєння. Складним був процес створення змішаних хорватсько-сербських поліцейських сил через повну недовіру та ворожість між етносами. Проте, не дивлячись на це, слід підкреслити, що протягом дворічного процесу мирної реінтеграції не мало місце жодного критичного інциденту між сторонами. Цьому сприяла діяльність неурядового сектору, хорватських та сербських НУО, діяльність яких підтримувалася з боку керівництва UNTAES. Крім того, наступного дня після завершення демілітаризації 23 червня 1996 року за ініціативою генерала Кляйна було назначено місце зустрічі представників комерційного сектору біля Осієку,

¹⁶² UN Resolution 1037 (1996). United Nations Security Council. S/RES/1037 (1996). 15 January 1996. URL: [https://undocs.org/S/RES/1037\(1996\)](https://undocs.org/S/RES/1037(1996)) (дата звернення: 17.06.2021).

що отримало назву «ринок Кляйна». Протягом трьох місяців до вересня 1996 року його відвідало більше 60 тисяч осіб з двох сторін колишнього кордону, що стало значним кроком у відновленні довіри¹⁶³.

Іншим важливим та чуттєвим моментом реінтеграції стало повернення біженців та переміщених хорватів та сербів у їх довоєнні домівки. Закон про загальну амністію 17 травня 1996 року частково заспокоїв побоювання сербів щодо переслідувань за воєнні злочини (хоча питання воєнних злочинів досі залишається невирішеною проблемою), і у листопаді 1996 року почали повертатися перші переміщені особи в селища так званого Сермійського трикутника – південного району, що першим було передано Хорваті під час UNTAES. Надалі все більше територій було відкрито для повернення¹⁶⁴.

UNTAES вже відбувалася в іншому більш сприятливому політичному середовищі порівняно з попередницями. Її завданням стало досягнення «... мирної реінтеграції регіону в конституційну систему Хорватії шляхом реалізації базової угоди». Поступово в рамках операції скорочувався контингент ООН та розширювалися функції Перехідних поліцейських сил, 40% з яких припадало на хорват, 40% – на сербів та 20% – на представників інших етнічних груп. Пізніше ці сили перейшли під контроль Міністерства внутрішніх справ Хорватії¹⁶⁵.

Завершило процес реінтеграції проведення місцевих виборів 13 квітня 1997 року, які також відбулися без серйозних інцидентів. 15 червня 1999 року Вуковар відвідав Президент Ф. Туджман на так званому «потязі миру», він виступив з промовою, запропонувавши сербам мирне життя в Хорватії¹⁶⁶.

¹⁶³ Pavelić B. Peaceful Reintegration. The Discarded Triumph of Reason and Peace. *Friedrich Ebert Stiftung. Zagreb*. 2018. URL: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/kroatien/14483.pdf> (дата звернення: 17.06.2021).

¹⁶⁴ Pavelić B. Peaceful Reintegration. The Discarded Triumph of Reason and Peace. *Friedrich Ebert Stiftung. Zagreb*. 2018. URL: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/kroatien/14483.pdf> (дата звернення: 17.06.2021).

¹⁶⁵ Simonovic I., Nimac I. UNTAES: a Case Study. *Croatian International Relations Review*. 1999. PP. 5–9. URL: <https://pdfs.semanticscholar.org/90d8/cdd98c5dce5ab0f10144add444327c5d4657.pdf> (дата звернення: 17.06.2021).

¹⁶⁶ Pavelić B. Peaceful Reintegration. The Discarded Triumph of Reason and Peace. *Friedrich Ebert Stiftung. Zagreb*. 2018. URL: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/kroatien/14483.pdf> (дата звернення: 17.06.2021).

У 1998 році UNTAES завершилася передачею уряду контролю над регіоном. 16 січня 1998 року поліцейські функції від UNTAES були передані Групі підтримки цивільної поліції ООН – UNPSG (United Nations Police Support Group), що налічувала 180 осіб. Її функція полягала в продовженні моніторингу діяльності хорватської поліції в Дунайському регіоні, зокрема щодо повернення переміщених осіб. 27 жовтня 1998 року Генеральний секретар заявив, що мандат Групи повністю завершений і закінчився 15 жовтня 1998 року. Обов'язки поліцейського моніторингу наступного дня взяла на себе Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ)¹⁶⁷.

15 січня 1998 року Східна Славонія, Бараня і Західний Срем були остаточно включені до складу Хорватії.

Таким чином, зусилля міжнародної спільноти з врегулювання хорватсько-сербського конфлікту та врегулювання статусу РСК виявилися неефективними. Пасивність міжнародних організацій на ранніх етапах конфлікту, завищені очікування та завдання миротворчих місій ООН обумовили неспроможність зупинити ескалацію конфлікту та гибель мирного населення. Посилення військового потенціалу Хорватії, що відбулося за часи місій UNPROFOR та UNCRO, дозволило державі змінити конфліктну стратегію та провести дві успішні наступальні операції, внаслідок яких більша частина територій була деокупована.

Проведенні військові операції хорватською армією, що забезпечили швидке відновлення контролю над більшою частиною самопроголошеної Республіки Сербська Країна, забезпечили Хорватії можливість повернути контроль над останнім регіоном мирним шляхом на власних умовах. Хорватія провела переговори з представниками сербської влади, гарантувала сербським формуванням амністію, в квітні 1997 року проведено місцеві вибори, для участі в яких населення регіону мало

¹⁶⁷ United Nations Civilian Police Support Group (UNPSG) Mission Profile. URL: <https://peacekeeping.un.org/sites/default/files/past/cropol.htm> (дата звернення: 17.06.2021).

отримати громадянство Хорватії. Протягом дворічного процесу реінтеграції завдяки ефективному посередництву ООН, прагненню населення обох етнічних спільнот до встановленню миру було забезпечено повну демілітаризацію, безпечне повернення переміщених осіб. У результаті, територія Східної Славонії була повністю інтегрована до Хорватії без розширення її статусу.

Досвід Хорватії з відновлення територіальної цілісності демонструє неефективність покладання держави тільки на допомогу міжнародного співтовариства, необхідність розробки власної національної стратегії з урахуванням всіх аспектів конфлікту, що забезпечить безпеку мирного населення та об'єктів інфраструктури, а також свідчить про безумовні переваги стратегії мирної реінтеграції окупованих територій під контролем миротворчих місій, що може бути використана як основа повернення тимчасово окупованих територій в Україні.

Не дивлячись на відмінності між хорватсько-сербським конфліктом та російсько-українською війною, зокрема в питанні наявності в регіоні конфлікту національної меншини, досвід Хорватії з мирної реінтеграції може бути, хоч і частково, використаним в українських реаліях. Повномасштабне його використання наразі не є можливим, з огляду на позицію України не вести жодних переговорів з представниками окупаційних адміністрацій так званих ДНР та ЛНР, крім того обґрунтоване визнання Росії країною-агресором на законодавчому рівні також унеможливорює присутність російських миротворців в зоні конфлікту. Малоімовірно вбачається і ухвалення резолюції РБ ООН щодо впровадження операції з підтримки миру з огляду на постійне членство та право вето РФ в цій інституції. Тим не менш, досвід Хорватії в частині миробудівництва, відновлення довіри між населенням двох сторін лінії розмежування, повернення переміщених осіб, визнання цивільно-правових документів, виданих на непідконтрольних територіях, питання пенсій, введення перехідних поліцейських сил, міжнародне посередництво та

допомога в процесі реінтеграції населення зони конфлікту в мирне громадське життя держави може допомогти при розробці більш ефективної стратегії щодо реінтеграції тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей.

РОЗДІЛ 3.

ЗАГАЛЬНОДЕРЖАВНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА СТАЛИЙ РОЗВИТОК ЯК ФАКТОРИ РЕІНТЕГРАЦІЇ ТА БЕЗПЕЧНОГО РОЗВИТКУ ПОСТКОФЛІКТНИХ ТЕРИТОРИЙ

Реінтеграція тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях ставлять перед українською державою та суспільством цілу низку складних завдань, які стосуються не лише політичної та правової основи цього процесу, а й проблем, пов'язаних із консолідацією українських регіонів на основі спільних цілей та цінностей, консенсусу та компромісу з багатьох гострих для українського суспільства питань. Найважливішими умовами стабільного розвитку та політичної безпеки України в цьому контексті є політика ідентичності, спрямована на формування загальнодержавної української ідентичності у громадян різних регіонів України, в тому числі тих, що знаходяться на тимчасово окупованих територіях, визначення механізмів та інструментів створення позитивного іміджу української держави у суспільній свідомості. Фундаментальним фактором консолідації українських регіонів є їхній стійкий економічний розвиток, вирівнювання соціальних показників та рівня добробуту. Виходячи з цього, інфраструктурне забезпечення сталого розвитку постконфліктних територій є основою їх реінтеграції та безпечного розвитку.

3.1. Макрополітична ідентичність як фактор політичної безпеки і стабільного розвитку у багатоскладових суспільствах

Вплив процесів глобалізації й кардинальні зміни у зовнішньополітичному та внутрішньополітичному розвитку сучасних

держав значно актуалізують проблему політичної безпеки, розробку стратегії й механізмів забезпечення нейтралізації загроз стабільного розвитку¹⁶⁸.

Політична безпека є найважливішою складовою національної безпеки, яка має на увазі забезпечення життєво важливих інтересів держави й суспільства, захист державного суверенітету та територіальної цілісності. Ядром політичної безпеки є стійка політична система, що забезпечується балансом інтересів між громадянським суспільством і державою, між різними соціальними групами, легітимністю влади й компромісом еліт на основі спільних цілей та цінностей, правової держави, забезпечення прав і свобод громадян¹⁶⁹.

Фундаментом консолідації громадян навколо базових суспільних цінностей є колективна політична ідентичність (загальнодержавна, національна, громадянська)¹⁷⁰. Виходячи з цього, значущим напрямком політики сучасних держав є формування колективних загальнодержавних або наддержавних форм політичної ідентичності, що забезпечують політичну безпеку, стабілізацію політичних систем і режимів. Проблеми формування колективних форм ідентичності сьогодні все частіше відносять до інструментів стратегій безпеки¹⁷¹. Так, представники Копенгагенської школи Б. Бузан, О. Вевер та Я. де Вільде безпосередньо пов'язують безпеку суспільства з процесом формування колективної ідентичності, вважаючи, що ступінь загрози безпеки залежить від «сконструйованих ідентичностей»¹⁷².

¹⁶⁸ Пашина Н. Політика ідентичності: сутність та функції формування. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2015. Вип. 17. С. 88—93.

¹⁶⁹ Хантингтон С. Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности. Москва : АСТ; Транзиткнига, 2004. 635 с.

¹⁷⁰ Україна: шлях до консолідації суспільства: національна доповідь / ред. кол.: С. Пирожков, Ю. Богущкий, Е. Лібанова, О. Майборода та ін. ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ : НАН України, 2017. 336 с.

¹⁷¹ Bauman Z. *Identity*. Cambridge : Malden, 2004. P. 12—13.

¹⁷² Favell A. Integration nations: the nation-state and research on immigrants in Western Europe. The multicultural challenge. *Multicultural Challenge* / ed. by G. Brochmann. Amsterdam : Elsevier, 2003. P. 24. (Comparative Social Research. No. 22).

Особливої актуальності в сучасних спільнотах набувають проблеми конструювання політичної ідентичності на макрорівні у полікультурних, багатоскладових державах і наддержавних спільнотах, визначення інструментів створення спільного поля соціальної комунікації представників різних культурних і політичних переконань. При цьому основним механізмом формування макрополітичної моделі ідентичності є опора на наявні у суспільстві культурно-цивілізаційні та громадські пріоритети й практики.

Таким чином, вивчення проблем конструювання макрополітичної ідентичності як чинника політичної безпеки, як ресурсу політичної стабілізації в багатоскладових спільнотах є актуальним для сучасної політичної науки.

Актуальним завданням політики ідентичності у багатоконфесійних, полікультурних і полілінгвістичних державах сучасного світу, вирішенню конфліктів ідентичностей присвячені дослідження Х. Лінца, Г. Міненкова, Е. Паїна, В. Сафрана, А. Степана, І. Ядав. Проблеми розвитку і зміцнення демократичних режимів, консолідації у багатоскладових, полікультурних, соціально фрагментованих державах розглянуті у роботах Р. Дарендорфа, Т. Карозерса, А. Лейпхарта, С. Гантінгтона. Конструюванню загальноєвропейської ідентичності присвячені роботи Ю. Кокки, І. Нойманн, Ю. Хабермаса, Ф. Черутті.

Науковий дискурс щодо проблем формування національно-громадянської ідентичності як необхідного ресурсу стабілізації суспільної системи, консолідації українського суспільства, сьогодні актуалізувалося і в українській політичній науці. Про це свідчать численні публікації та дослідження останніх років, присвячені питанням загальнодержавної ідентичності¹⁷³. Окремі аспекти взаємозв'язку колективної ідентичності й безпеки розглянули у своїх роботах О. Косілова, М. Орел, Л. Угрин¹⁷⁴.

¹⁷³ Геополітичні орієнтації населення і безпека України. За даними соціологів / упоряд. М. О. Шульга. К. : ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф», 2009. 173 с. ; Ідентичність громадян України: зміни, тенденції, регіональні особливості. *Національна безпека і оборона*. 2016. № 3—4. 104 с.; Україна: шлях до

В основі ідентичності лежать механізми розрізнення й ототожнення. Ідентичність виникає із порівняння «Я» та «Іншого», при цьому «Інший» може визначатися як Ворог, так і як Друг. Ідентичність є результатом процесу ідентифікації, який виконує функції самопису і самовизначення. Таким чином, ідентичність можна розглядати як результат процесу ідентифікації, який показує психологічні та соціальні механізми формування ідентичності й в широкому сенсі може бути визначений як процес становлення, функціонування і розвитку ідентичності суб'єкта. Особливість цієї суб'єктності полягає в тому, що вона має суб'єктивно-рольовий, функціональний, сконструйований характер.

Для сьогоденної науки актуальним є не тільки вивчення індивідуальних типів політичної ідентичності, а й, з огляду на процеси глобалізації, активізації міграційних потоків, ускладнення структури суспільства, появи нових ідентифікаційних кодів її колективних форм, особливо у багатоскладових державах. Мотивуючи політичну поведінку, політична ідентичність, особливо в її колективних макроформах визначає напрямок і є найважливішим ресурсом політичного розвитку, забезпечує стійкість політичного режиму та політичної системи. І, навпаки, відсутність на макрорівні колективних форм політичної ідентичності поглиблює політичні суперечності у багатоскладових державах, є причиною політичної нестабільності, сепаратистських тенденцій, загрозою політичної безпеки.

Для дослідження колективних форм ідентичності на рівні держави або наддержавної спільноти (наприклад, Європейського Союзу) у політології доцільно застосовувати термін «макрополітична ідентичність», яка може мати різні форми (типи): загальнодержавну, національну,

консолідації суспільства: національна доповідь / ред. кол. : С. Пирожков, Ю. Богуцький, Е. Лібанова, О. Майборода та ін. ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. К. : НАН України, 2017. 336 с.

¹⁷⁴ Косілова О. Політична безпека в системі національної безпеки України. *Правова інформатика*. 2011. № 1. С. 72—78 ; Орел М. Розроблення стратегії забезпечення політичної безпеки: теоретичний аспект. *Держава та регіони*. Серія: Державне управління. 2017. № 4(60). С. 61—66 ; Угрин Л. Ідентичність і безпека: проблеми співвідношення в контексті соціального конструктивізму. *Гілея : науковий вісник*. 2016. Вип. 111. С. 329—333.

громадянську, співгромадську. Сенс такого визначення, як інструмента аналізу, полягає в універсальному знаменнику колективних ідентичностей, можливості описати загальні процеси, інструменти й механізми їхнього формування¹⁷⁵

Кожна з цих форм макрополітичної ідентичності по-своєму скріплює суспільство, сприяє політичній стабілізації, нівелює сегментарні суперечності. А. Лейпхарт виділяє чотири чинники політичної стабільності: підтримка системи, цивільний порядок, легітимність і ефективність, які тісно пов'язані між собою і зумовлюють один одного¹⁷⁶.

Під багатоскладовим суспільством розуміється поділ суспільства на сегменти ідеологічного, культурного, релігійного, регіонального, расового, національного характеру¹⁷⁷. На думку Г. Екштейна, багатоскладове суспільство розділене «сегментарними суперечностями», а політичні суперечки, в основному, збігаються з найважливішими лініями соціального розділу¹⁷⁸. Виходячи з цього, інтеграція такого суспільства під загальним політичним знаменником у вигляді загальних цілей і цінностей більш ускладнена, у порівнянні з суспільством більш гомогенним за своєю структурою. Це зовсім не означає, що у багатоскладових товариствах не можна досягти єдності з найбільш значущим для суспільства цілей і цінностей, на базі яких формується колективна макроідентичність. Прикладом такої успішної консолідації можуть служити такі багатоскладові держави як: Швейцарія, Австрія, Нідерланди, Бельгія.

¹⁷⁵ Малинова О. Символическая политика и конструирование макрополитической идентичности в постсоветской России. *Полис. Политические исследования*. 2010. № 2. С. 90—105 ; Угрин Л. Ідентичність і безпека: проблеми співвідношення в контексті соціального конструктивізму. Гілея: науковий вісник. 2016. Вип. 111. С. 329—333.

¹⁷⁶ Лейпхард А. Многосоставные общества и демократические режимы. *Гражданское общество в России*. URL: http://www.civisbook.ru/files/File/Leiphart_1992-1.pdf. (дата звернення: 23.07.2021) ; Лейпхард А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование. Москва : Аспект-пресс, 1997. 288 с.

¹⁷⁷ Лейпхард А. Многосоставные общества и демократические режимы. *Гражданское общество в России*. URL: http://www.civisbook.ru/files/File/Leiphart_1992-1.pdf (дата звернення: 23.07.2021)

¹⁷⁸ Lehmbruch G. Segmented Pluralism and Political Strategies in Continental Europe: Internal and External Conditions of «Concordant Democracy». *Paper presented at the Round Table of the International Political Science Association, Turin*. 1969. September. P. 34.

Основою їхньої політичної стабільності є цінності демократії та співпраця еліт¹⁷⁹.

Роль і значення макрополітичної ідентичності для політичної безпеки держави визначається функціями, які вона виконує в суспільстві. Перш за все, це інтеграція й консолідація громадян сегментованої спільноти (державної, наддержавної) на основі загальноновизнаних цілей і цінностей, що перешкоджає дезінтеграційним і дестабілізаційним процесам.

Підтримка більшістю громадян загальнонаціональних цілей і цінностей, попри політичні, соціокультурні відмінності, свідчить про існування макрополітичної ідентичності, як базового фундаменту, що забезпечує стабільність і спадкоємність суспільної системи. При цьому визначення цілей та цінностей, що об'єднують, є результатом суспільного консенсусу та компромісу, поділяються більшістю громадян й політичними елітами, підтримується державою за допомоги реалізації політій у різних суспільних сферах. Такий тандем суспільства й держави виконує роль «стійкого стрижня», є важливим фактором політичної безпеки.

Якщо сформована макрополітична ідентичність є фактором стабільності у суспільстві, то криза (відсутність) макрополітичної ідентичності (наприклад, при зміні політичного режиму, розпаді держави) внаслідок руйнування звичних соціокультурних і політичних міфів, переформатування символічного простору є небезпечною для суспільства, бо воно втрачає свої орієнтири, здатність до колективної дії. Кризова ідентичність часто характеризується переважанням негативної моделі

¹⁷⁹ Lehbruch G. Segmented Pluralism and Political Strategies in Continental Europe: Internal and External Conditions of «Concordant Democracy». *Paper presented at the Round Table of the International Political Science Association, Turin*. 1969. September. PP. 1—2, PP. 141—144.

ідентичності, домінуванням образу Ворога у суспільній свідомості, формуванням «негативної мобілізації»¹⁸⁰.

Консолідація населення на основі ненависті й страху, зростання ксенофобії, неконтрольованої агресії щодо представників інших політичних поглядів, соціокультурних меншин є деструктивним фактором розвитку суспільства, таким, що блокує вихід з кризи. Криза ідентичності веде до втрати міжнародної суб'єктності, втрати геополітичних позицій.

Згоди щодо основних стратегічних питань розвитку передбачає узгодженість соціально-політичної поведінки і його моделювання в сприятливому для країни напрямі. «Уявна спільнота» задовольняє більшість членів спільноти, забезпечує легітимність влади, життєдіяльність політичної системи і режиму в цілому.

Макрополітична ідентичність на основі «уявної спільноти» передбачає адаптацію політичної системи й членів спільноти до наявних внутрішніх і зовнішніх умов, врахування взаємних інтересів більшості учасників політичного процесу.

Не можна забувати й про психотерапевтичну роль макрополітичної ідентичності. Потреба у безпеці, згідно А. Маслоу, є однією з базових потреб людини¹⁸¹. Приєднавшись до макроколективної більшості, члени спільноти забезпечують собі захищеність, упевненість, внутрішній комфорт. З точки зору Е. Ноель-Нойман, політична самоідентифікація громадян – це задоволення потреби у визнанні. Потреба у визнанні, на думку автора, може грати роль мотивації політичної поведінки, сприяти перетворенню потреб у діяльності, допомагає людям орієнтуватися у політичному просторі та оцінювати його¹⁸².

¹⁸⁰ Гудков Л. К проблеме негативной идентификации. *Негативная идентичность* : статьи 1997 – 2002 годов. Москва : Новое литературное обозрение, «ВЦИОМ–А», 2004. С. 262—299.

¹⁸¹ Маслоу А. Мотивация и личность ; пер. с англ. А. Татлыбаевой. Санкт-Петербург : Евразия, 1999. 478 с.

¹⁸² Нойманн И. Использование «Другого»: образы Востока в формирование европейских идентичностей. Москва : Новое издательство, 2004. 336 с. ; Ноэль-Нойман Э. Общественное мнение : открытие спирали молчания : пер. с нем. ; общ. ред. и предисл. Н. Мансурова. Москва : Прогресс-Академия, ВесьМир, 1996. С. 74—95.

У цілому, макрополітична ідентичність як ментальний маркер визначає реальні територіальні межі спільноти, що визнає певні цінності та символи як Свої¹⁸³.

Політична ідентичність у суспільстві постмодерну виступає предметом політики ідентичності, яка може реалізовуватися усіма суб'єктами політичного процесу, здатними формулювати й представляти інтереси соціальних груп або суспільства у цілому. Вона реалізується на принципах плюралізму і передбачає, що ідентичності конкурують між собою, а ідентифікація соціальних суб'єктів здійснюється на основі «визнання».

Однак, поняття «політика ідентичності» більше використовується у науці й громадських дискурсах для аналізу діяльності держави (policy) або міжнародних організацій (якщо мова йде про наддержавну спільноту) з конструювання, утвердження і коригування макрополітичної ідентичності на основі позиціювання певних цілей і цінностей, визначення сутності «Ми» та маркування «Іншого». Реалізується, в основному, в ідеологічній і гуманітарній сферах, при цьому особливе значення має медійний простір.¹⁸⁴

Водночас, конструювання політичної ідентичності за допомогою наявних у держави ресурсів (політичних, економічних, адміністративних, комунікативних, освітніх) обмежується культурними та історичними факторами, які склалися через менталітет більшості суспільства, політичні традиції та мають свої особливості у різних країнах.

Політика ідентичності, спрямована на формування макрополітичної ідентичності, включає не тільки культурні основи суспільства, вона стосується всіх аспектів життєдіяльності суспільства, які відносяться до формування позитивної колективної макрополітичної ідентичності. Так, у

¹⁸³ Угрин Л. Ідентичність і безпека: проблеми співвідношення в контексті соціального конструктивізму. *Гілея* : науковий вісник. 2016. Вип. 111. С. 329—333.

¹⁸⁴ Пашина Н. Політика ідентичності: сутність та функції формування. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2015. Вип. 17. С. 88—93.

політичній сфері – це, перш за все, консенсус навколо цілей суспільного розвитку, наступність еліт у визначенні засад політики ідентичності, це політичні права і свободи; в правовій сфері – це рівність всіх перед законом і верховенство закону; в економічній сфері – це створення рівних можливостей для реалізації своїх потреб і здібностей; у соціальній сфері – це створення системи соціальних гарантій і соціальний захист громадян і т.д. У цілому, політика ідентичності повинна бути спрямована на формування позитивного іміджу держави (або наддержавної спільноти) у всіх сферах її діяльності.

Досвід консолідованих держав показує, що основою їхньої політики ідентичності є цінності демократії й правової держави. Водночас, на думку Р. Инглхарта і К. Вельцеля, за наявності критичних загроз виживанню «продемократичні цінності, що акцентують самовираження, вкоренитися не здатні»¹⁸⁵. Тому важливою складовою сучасної політики ідентичності є боротьба з бідністю, підвищення рівня зайнятості працездатного населення, соціальні гарантії, створення високих стандартів життя й психологічного комфорту.

Політика макрополітичної ідентичності повинна включати: визначення моделі політики, стратегій, інструментів, механізмів. Велике значення має законодавче закріплення стратегічних цілей політики ідентичності, реалізація спеціальних програм, підключення до них інших суб'єктів політичного процесу: політичних партій, громадських рухів, ЗМІ, інститутів громадянського суспільства та ін.

Виклики сучасної епохи у вигляді процесів глобалізації, розмивання національних кордонів ускладнюють процес ідентифікації та ієрархію ідентичностей у свідомості суб'єктів ідентифікації. Відомий польсько-британський політичний філософ і соціолог З. Бауман підкреслює, що сучасність перестала мати характер визначеності, її рухливість він

¹⁸⁵ Инглхарт Р., Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития. Москва : Новое издательство, 2011. С. 237.

схарактеризував як «рідку сучасність», яка йде з-під ніг. «У нашу епоху «рідкої сучасності» світ навколо нас розділений на погано скоординовані фрагменти, у той час як наші індивідуальні життя розрізані на безліч слабо пов'язаних епізодів», тому ідентичність це не одинична проблема, а серія проблем, вважає автор¹⁸⁶.

З одного боку у держави з'являються нові інструменти формування макрополітичної ідентичності, ті ж електронні та цифрові ЗМІ, управління інформаційними потоками, з іншого, ускладнюється конкуренція з іншими суб'єктами впливу на процес ідентифікації у вигляді мережевих спільнот, всіляких платформ і Інтернет-додатків, модних сайтів і блогерів. Великий вплив на трансформацію ідентичності можуть здійснювати зовнішні чинники у вигляді гібридних воєн, технологій «м'якої сили», «поведінкових воєн» та інші технології впливу зацікавлених геополітичних гравців.

Серйозним випробуванням для формування макрополітичної ідентичності у державних і наддержавних спільнотах стало зростання міграційних потоків наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. Міграційні процеси, з якими зіткнулися багато держав, привели до змін в їхній національно-етнічній структурі, водночас відбувається розмивання національної ідентичності, посилюються загрози стабільності й безпеки.

Практично у всіх країнах-центрах імміграції актуалізуються проблеми адаптації мігрантів у корінні спільноти, але особливо вони характерні для, так званих, «безнапасних» країн Європи й Північної Америки, куди спрямовані основні потоки мігрантів у пошуках «кращого життя». До вже чинних регіональних, соціальних, соціокультурних проблем, що розколюють суспільства, додаються нові, пов'язані з етнічними, конфесійними, культурними, цивілізаційними відмінностями мігрантів від корінного населення. Відмінності у менталітеті, звичаях, ціннісних установах і стереотипах поведінки, а так само небажання

¹⁸⁶ Bauman Z. Identity. Cambridge : Malden, 2004. P. 12—13.

мігрантів інтегруватися у місцеве суспільство часто призводять до конфліктних ситуацій і ще більше фрагментують держави.

Міграційна криза в Європі 2015 – 2016 рр. розкрила численні суперечності всередині моделі політики ідентичності, побудованої на ідеях мультикультуралізму. Стандарти мультикультуралізму стали викликати заперечення у представників національної культурно-релігійної ідентичності у країнах, що приймали іммігрантів. Одним з негативних компонентів конструювання макрополітичної європейської ідентичності стає осмислення європейцями своєї єдності через неприйняття цивілізаційних особливостей «нових жителів Європи»¹⁸⁷. Тобто «Інший», некорінний європеєць, визначається як «Чужий», а іноді і як «Ворог». Громадське життя Європи наповнюється новими антагонізмами й все більше формується у конфліктних категоріях «ми» – «вони», водночас з'являються праворадикальні партії, ксенофобія, спекуляція на ісламській проблемі¹⁸⁸. Радикалізація громадської думки, а так само зростання терористичної загрози, гальмує процеси європейської інтеграції та формування європейської ідентичності, підриває стабільність, негативно відбивається на політичній безпеці ЄС.

Величезні економічні витрати на забезпечення політики мультикультуралізму, а так само визнання у суспільстві, що у толерантності є певні кордони, привели керівництво багатьох європейських держав до значного коректування політики ідентичності. Основні зусилля і ресурси держави стали направлятися не тільки на створення комфортних умов для представників іншомовного та іншокультурного середовища, але і на якнайшвидшу адаптацію мігрантів у суспільства країн, що приймають мігрантів.

¹⁸⁷ Паин Э. К вопросу о «крахе политики мультикультурализма» в Европе. *Демагогия. ру*. URL: <http://demagogy.ru/pain/blog/2011-03-05/k-voprosu-o-krakhe-politiki-multikulturalizma-v-evrope> (дата звернення: 23.07.2021).

¹⁸⁸ Кокка Ю. Границы Европы и идентичность = Turpas grenzen unci identitat: исторический опыт и вызовы современности. Москва : Российский гос. гуманитарный ун-т, 2007. С. 7.

На зміну мультикультуралізму в європейських країнах поступово впроваджується модель «громадянської інтеграції». Вона передбачає багатосторонній процес з надання мігрантам певного рівня політичних, соціальних, економічних, культурних прав у поєднанні з їхніми обов'язками щодо місцевого соціуму. Цей процес забезпечується на законодавчому та адміністративному рівні. Важливе місце в цій політиці займає ідентифікаційна складова¹⁸⁹.

Новим інтеграційним підходом у політиці ідентичності є інтеркультуралізм, що передбачає культурний плюралізм і встановлення сприятливої міжкультурної взаємодії на основі спільних інтересів, цілей, загальної цивільної відповідальності, спільних потреб¹⁹⁰. Основні ідеї та принципи інтеркультуралізму зафіксовані в ««Білій книзі» з міжкультурного діалогу», яка була підписана представниками 47 країн-членів Ради Європи (2008 р.) і в спільній програмі Ради Європи та Європейської комісії «Міжкультурні міста» (2009 р.)¹⁹¹. Основний наголос у цих документах робиться на розширенні соціалізації мігрантів у культурно-психологічній, економічній, освітній, медичній сферах.

Велике значення надається працевлаштуванню мігрантів та мовній політиці¹⁹². Про це йдеться в Європейському порядку денному в області міграції, прийнятому Європейською Комісією у 2015 році¹⁹³. Європарламентом затверджений максимальний термін працевлаштування для легальних мігрантів у дев'ять місяців з дня звернення за міжнародним захистом. Мовна підтримка здійснюється більшістю країн ЄС, крім

¹⁸⁹ Favell A. Integration nations: the nation-state and research on immigrants in Western Europe. The multicultural challenge. *Multicultural Challenge* / ed. by G. Brochmann. Amsterdam : Elsevier, 2003. P. 13—42. (Comparative Social Research. No. 22).

¹⁹⁰ Wood P., Landry C. *The Intercultural City: Planning for Diversity Advantage*. London, 2008. 360 p.

¹⁹¹ «Белая книга» по межкультурному диалогу: «Жить вместе в равном достоинстве»: пер. с англ. Москва : Информационный офис Совета Европы, 2009. 73 с.

¹⁹² Directive 2013/33/EU of the European Parliament and of the Council of 26 June 2013 laying down standards for the reception of applicants for international protection. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32013L0033> (дата звернення: 23.07.2021).

¹⁹³ Communication from the commission to the european parliament, the council, the european economic and social committee and the committee of the regions : European Agenda on Migration. URL: https://ec.europa.eu/anti-trafficking/sites/antitrafficking/files/communication_on_the_european_agenda_on_migration_en.pdf (дата звернення: 23.07.2021).

Австрії, Великобританії, Угорщини, Нідерландів, Португалії, Чехії та Франції¹⁹⁴. Вона передбачає мовні курси, мовну практику, в тому числі, поєднану з трудовою діяльністю, допомогу волонтерів в освоєнні мови країни, що приймає мігрантів¹⁹⁵.

Таким чином, формування конструктивної макрополітичної ідентичності сприяє стійкості політичної системи, зміцнює політичну безпеку. Нові реалії сучасності, пов'язані з процесами глобалізації, зростанням міграції, розмивають державні кордони, ускладнюють фрагментарність суспільства та ідентифікаційні орієнтири. Перед державою і наддержавними спільнотами стоять завдання розробки нових моделей політики ідентичності, які б адекватно відбивали чинну динаміку суспільної свідомості й сегментацію багатоскладових спільнот. Макрополітична ідентичність у багатоскладових спільнотах безпосередньо пов'язана з політичною безпекою, оскільки забезпечує громадський консенсус щодо основних проблем розвитку, поверх соціокультурних, політичних та інших розбіжностей. Вона є фактором, що цементує багатоскладові спільноти, соціокультурною основою, що забезпечує стійкість всієї суспільної системи, важливим компонентом національної безпеки в цілому.

Україна, як і більшість сучасних держав світу, є багатоскладовим суспільством. Вона поділена на сегменти ідеологічного, культурного, релігійного, регіонального, расового, національного характеру¹⁹⁶.

Повернення та переосвоєння тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях, відновлення суспільно-політичного, економічного, гуманітарного потенціалу Південного Сходу України передбачає інтеграцію й консолідацію громадян цього регіону з іншими

¹⁹⁴ Веденева В. Проблема доступа беженцев на рынки труда европейских стран: ограничения и меры поддержки. *Феномен трудовой миграции в изменяющемся мире* / В. Веденева, В. Комаровский. Москва : ИМЭМО РАН, 2017. С. 103—122.

¹⁹⁵ The labour market integration of resettled refugees. URL: <http://www.unhcr.org/5273a9e89.pdf> (дата звернення: 23.07.2021).

¹⁹⁶ Лейпхард А. Многосоставные общества и демократические режимы. URL: http://www.civisbook.ru/files/File/Leiphart_1992-_1.pdf (дата звернення: 23.07.2021).

спільнотами української держави на основі загально визнаних цілей і цінностей, що перешкоджало б дезінтеграційним і дестабілізаційним процесам.

Підтримка більшістю громадян Південного Сходу України загальнонаціональних цілей і цінностей, попри політичні, соціокультурні відмінності, стане базовим фундаментом, який сприятиме стабільному розвитку держави та суспільної системи. При цьому визначення цілей та цінностей, що об'єднують, повинні бути результатом суспільного консенсусу та компромісу, поділитися більшістю українських громадян й політичними елітами, підтримуватися державою за допомогою реалізації політич у різних суспільних сферах. Державна політика ідентичності в контексті реінтеграції тимчасово окупованих територій Південного Сходу України повинна включати: визначення моделі політики, стратегій, інструментів, механізмів. Велике значення має законодавче закріплення стратегічних цілей політики ідентичності, реалізація спеціальних програм, підключення до них інших суб'єктів політичного процесу: політичних партій, громадських рухів, ЗМІ, інститутів громадянського суспільства та ін. У цілому, політика ідентичності повинна бути спрямована на формування позитивного іміджу української держави у всіх сферах її діяльності.

3.2. Роль громадянської ідентичності в процесі консолідації і демократизації суспільства

Демократичний лад у країні є необхідною передумовою формування повноцінної громадянської ідентичності в її населення. Взаємозв'язок між цими двома явищами має дуалістичний характер: процес громадянської ідентифікації не може повноцінно перебігати в країні з недемократичним устроєм так само, як і демократія не може бути встановлена там, де ідентичності особистостей не доросли до рівня громадських.

Наявність безпосереднього взаємозв'язку між демократичною трансформацією суспільства та формуванням відповідної ідентичності громадян держави обґрунтовує Л. Шимченко¹⁹⁷. Вона наголошує, що демократичний лад у країні є необхідною передумовою формування повноцінної громадянської ідентичності в її населення. Взаємозв'язок між цими двома явищами має дуалістичний характер: процес громадянської ідентифікації не може повноцінно перебігати в країні з недемократичним устроєм так само, як і демократія не може бути встановлена там, де ідентичності особистостей не доросли до рівня громадських

В «Енциклопедії сучасної України» громадянська ідентичність визначається як:

- ототожнення себе зі спільнотою громадян національно-державного утворення;
- феномен свідомого та активного громадянства, усвідомлення себе членом громадянського суспільства¹⁹⁸.

Ці визначення громадянської ідентичності акцентують увагу на різних аспектах взаємовідносин індивіда з державою та суспільством.

Перший підхід стосується прояву територіальних ідентифікації і розглядається як компонент територіальної ідентичності. В даному випадку громадянська ідентичність може бути розглядатися як аналог поняттю «національна ідентичність», як що остання розглядається спільнота організована за державно-політичною ознакою.

Другий підхід стосується розвитку громадянського суспільства. Йдеться про свідоме та активне громадянство, яке проявляється як залученість до рішення суспільних проблем, здатність до самоорганізації населення.

Таким чином, громадянство може бути пасивним і активним. Пасивне громадянство ґрунтується на тому, що ліберально-демократичні

¹⁹⁷ Шимченко Л. Ідентифікація особи як чинник формування української політичної нації : дис. ... канд. філософ. наук : 21.03.01. К., 2006. 173 с.

¹⁹⁸ Громадянська ідентичність. *Енциклопедія сучасної України*. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=31975 (дата звернення: 23.07.2021).

держави гарантують для своїх підданих сукупність політичних, громадянських і соціальних прав, перетворюючи їх при цьому на громадян. Концепція активного громадянства передбачає здатність людини користуватися наданими їй правами та виконувати свої обов'язки перед демократичною державою. Активність має пов'язуватись із творенням матеріальних і духовних благ, із залученістю в загальносуспільну діяльність, зі здатністю до самоврядування – тобто із культурою громадянськості.

Сутність такої культури, на думку Л. Шимченко, передбачає глибину громадянського усвідомлення через використання громадянських прав у задоволенні власних потреб і примноженні особистих надбань через можливість усвідомленого відношення до збільшення суспільних надбань в ім'я суспільного блага. Глибина громадянського усвідомлення, у свою чергу, пов'язана з почуттям соціальної солідарності, яку Е. Дюркгейм назвав «винятковим моральним явищем, яке не піддається саме по собі ні точному спостереженню, ні, особливо, вимірюванню..., але, незважаючи на свій нематеріальний характер, не залишаючись у потенційному стані, виявляє свою присутність видимими діями»¹⁹⁹. Останні проявляються в готовності до дій, за які або взагалі не очікується матеріальна компенсація, або ж ця компенсація є незначною. Проявом солідарності, найчастіше, є усвідомлена активність.

У цілому використання поняття «громадянськість» сприяє більш глибокому розумінню громадянського суспільства, дає можливість для поглибленого вивчення проблем зародження та становлення громадянської ідентифікації особистості. Під останньою, крім сприйняття і згоди із законодавством держави, громадянином якої є особа, потрібно ще й розуміти здатність володіти потрібними якостями для використання «спонтанних правил». Громадянська ідентифікація, таким чином, повинна проявлятися через «громадянськість» як якісну ознаку громадянина,

¹⁹⁹ Дюркгейм Э. О разделении общественного труда ; [пер. с франц.]. Москва : Канон, 1996. С. 71.

здатного визнавати, підтримувати, дотримуватись державних правових норм, виконувати обов'язки та вміти користуватись своїми правами в ім'я задоволення власних і суспільних потреб.

Забезпечення постійної й ефективної участі громадян у вирішенні загальносуспільних справ відбувається через культуру громадянськості. З нею пов'язуються такі чесноти як законослухняність, лояльність, патріотизм. Тобто проявом громадянськості є шанобливе ставлення та підтримка існуючих у суспільстві норм життя, цінностей; готовність до самообмеження власної свободи в ім'я чинного законодавства; беззаперечність у дотриманні обов'язків; глибинні почуття любові до рідного краю; готовність служити суспільству. Громадянин у такому випадку «спочатку служить суспільним інтересам із необхідності, а відтак уже здійснює свідомий вибір; на зміну розрахункові приходять інстинктивна спонукка; і, достатньо напрацювавшись заради блага своїх громад, він врешті-решт набуває звички їм служити»²⁰⁰.

Культура громадянськості пов'язана з підтримкою ідеї демократії та демократичних цінностей, таких як свобода, політична рівність, соціальна справедливість, толерантність і спрямовує громадян до компромісу. У зв'язку з цим громадянська ідентифікація розуміється як усвідомлення необхідності участі в суспільних справах з вірою у власну спроможність хоч щось змінити, втручаючись у політичний процес. Результативність втручання залежить від обізнаності щодо демократичних процедур і розуміння суті суспільних проблем, що вирішуються, та від набуття навичок, умінь участі у політичних процесах.

З формуванням громадянського суспільства відбувається певний перехід держави на соціально-правову основу. Ідейним забезпеченням цього процесу є: громадянський індивідуалізм, в якому громадянин розглядається як першооснова суспільно-політичного устрою, найвища

²⁰⁰ Токвіль А. Про демократію в Америці: у 2-х т. ; [пер. з франц. Г. Філіпчука та М. Москаленка]. К. : Всесвіт, 1999. С. 415.

соціальна цінність; принцип непорушності права приватної власності, який гарантує стабільну матеріальну основу розвитку й більш-менш врівноважену законодавчу базу; відносна автономність диференційованих організацій, що забезпечує різноманітність форм публічної влади, особливо через органи місцевого самоврядування.

Провідним чинником громадянської ідентифікації в трансформаційних суспільствах може бути потреба в справедливості, сутність якої полягає в такому способі ведення справ щодо задоволення потреб людини, який би не суперечив загальнолюдським нормам моралі, враховував бажання і можливості самої людини. За своєю суттю справедливість є однією із основних ознак демократії, основою для формування права. За допомогою правових законів вона покликана охоплювати всі сфери соціуму, його взаємовідносини з державою.

Формування і відтворення колективних типів ідентичності має подвійну основу: інституційну та ідеологічну. Інституційна основа пов'язана з тим, що колективна суб'єктність спільнот спирається на певну організацію – державну, церковну чи засновану у вигляді культурної комунікації (яка має, однак, виразні інституційні ознаки – мова, література, мистецтво, наука, освіта, фольклорна традиція, феномен культурної еліти тощо).

Ідеологічна основа ідентичності полягає в тому, що ототожнення індивіда з даною спільнотою спирається на засвоєні ним уявлення про спільне походження, колективну місію, об'єднувальні цінності, суттєві відмінності від інших спільнот того ж типу. На такій підставі сучасні дослідники визначають певний тип ідентичності як такий, що характеризує приналежність людини до уявленої спільноти²⁰¹. Громадянська ідентифікація, робить висновок Л. Шимченко, є специфічним механізмом соціалізації особистості, сутністю якого є усвідомлене ототожнення своєї

²⁰¹ Україна: політичні стратегії модернізації : зб. науково-аналітичних доп. / за ред. М. Розумного (заг. ред.), О. Корнієвського, В. Яблонського, С. Янішевського. К. : НІСД, 2011. С. 7.

долі з долею певної країни. Воно відзначається участю в загальносуспільних справах, політичною компетентністю, толерантністю й повагою до свободи й гідності інших громадян, прагненням демократичної забезпеченості. Це вимагає визнання засадничості суб'єктивних чинників націєтворення, позитивний ефект яких пов'язаний із толерантністю, солідарністю, лояльністю, неприйняттям ксенофобії та шовінізму

За думкою Л. Шимченко, громадянська ідентифікація є специфічним механізмом соціалізації особистості, сутністю якого є усвідомлене ототожнення своєї долі з долею певної країни. Воно відзначається участю в загальносуспільних справах, політичною компетентністю, толерантністю й повагою до свободи й гідності інших громадян, прагненням демократичної забезпеченості²⁰².

В. Арбеніна вважає, що: «Про сформовану громадянську ідентичність можна говорити в тому разі, коли особистістю не тільки усвідомлюється її належність до держави, громадянином якої вона є за своїм статусом, ... а й супроводжується патріотичними почуттями та настроями щодо своєї країни та держави»²⁰³.

Як соціально-психологічний конструкт розглядає громадянську ідентичність І. Петровська. Авторка підкреслює, що громадянська ідентичність «виникає в процесі суб'єктивного відображення і активної побудови громадянином соціальної реальності. В цій соціальній реальності важливими є спільнота громадян та держава з її організаційним середовищем, які повинні задавати загальні життєві цінності, орієнтувати в навколишньому світі, поставляючи відносно впорядковану інформацію, формувати почуття захищеності, сприяти психологічному благополуччю, самореалізації тощо»²⁰⁴. Провідним чинником громадянської ідентифікації в

²⁰² Шимченко Л. Ідентифікація особи як чинник формування української політичної нації : дис. ... канд. філософ. наук : 21.03.01. К., 2006. С. 47.

²⁰³ Арбеніна В., Сокурянська Л. (ред.). Українське студентство у пошуках ідентичності. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна. 2012. С. 63.

²⁰⁴ Петровська І. Громадянська ідентичність: теоретико-методологічні основи соціально-психологічного аналізу. *Психологія і особистість*. 2017. № 1 (11). 53. С. 53. URL: <https://zenodo.org/record/260176#.X7o0GXAzYps> (дата звернення: 23.07.2021).

трансформаційних суспільствах може бути потреба в справедливості, сутність якої полягає в такому способі ведення справ щодо задоволення потреб людини, який би не суперечив загальнолюдським нормам моралі, враховував бажання і можливості самої людини. За своєю суттю справедливість є однією із основних ознак демократії, основою для формування права. За допомогою правових законів вона покликана охоплювати всі сфери соціуму, його взаємовідносини з державою.

Феномен громадянської ідентичності досліджується в контексті таких категорій як «громадянин», «громадянське суспільство», «державна», тощо.

Сучасне українське суспільство є неоднорідним за ідентифікаційними ознаками. Соціологічні дослідження Інституту соціології НАН України показують, наступне співвідношення і динаміку різних видів ідентичностей в Україні з 2013-2019 рр. (табл. 1.)²⁰⁵:

Таблиця 3.1

Динаміка ідентичностей населення України за період 2013-2019 рр. (%)

Ідентичності	2013	2019
Громадянська (громадяни України)	50,6	60,0
Локально-територіальна (мешканці села, району чи міста, де проживають)	28,6	20,9
Регіональна (мешканці області чи кількох областей)	7,8	5,1
Радянська (радянська людина)	6,6	3,4
Етногрупова (представники певних етнонаціональних груп)	2,0	4,2
Транснаціональна («громадяни світу»)	2,4	4,6
Європейська («європейці»)	2,4	1,5

²⁰⁵ Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні / за наук. ред. О. Резніка. К.: Інститут соціології НАН України, 2019. 288 с.

Соціологічний моніторинг демонструє, що у наведених видів ідентичностей очолює громадянська ідентичність, яка за період 2013–2019 років кількісно значуще зростає. Це означає, що в сучасній Україні відбувається посилення громадянства та громадянської ідентичності.

Зростання громадянської ідентичності підтверджується соціологічними дослідженнями. Так, за період 2013–2019 років кількість респондентів, які пишуться тим, що вони є громадянами України, зростає від 47% до 70%²⁰⁶.

Ці приклади свідчать про важливу тенденцію: в сучасній Україні поступово відбувається ріст громадянської самоідентифікації та посилення громадянства.

3.3. Державницька ідентичність як ресурс стабільного розвитку

Формування і відтворення колективних типів ідентичності має подвійну основу: інституційну та ідеологічну. Інституційна основа пов'язана з тим, що колективна суб'єктність спільнот спирається на певну організацію – державну, церковну чи засновану у вигляді культурної комунікації (яка має, однак, виразні інституційні ознаки – мова, література, мистецтво, наука, освіта, фольклорна традиція, феномен культурної еліти тощо). Ідеологічна основа ідентичності полягає в тому, що ототожнення індивіда з даною спільнотою спирається на засвоєні ним уявлення про спільне походження, колективну місію, об'єднувальні цінності, суттєві відмінності від інших спільнот того ж типу. На такій підставі сучасні дослідники визначають певний тип ідентичності як такий, що характеризує приналежність людини до уявленої спільноти²⁰⁷.

Наприклад, громадянська ідентифікація, є специфічним механізмом соціалізації особистості, сутністю якого є усвідомлене ототожнення своєї

²⁰⁶ Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні / за наук. ред. О. Резніка. К. : Інститут соціології НАН України, 2019. С. 184.

²⁰⁷ Україна: політичні стратегії модернізації : зб. науково-аналітичних доп. / за ред. М. Розумного (заг. ред.), О. Корнієвського, В. Яблонського, С. Янішевського. К. : НІСД, 2011. С. 7.

долі з долею певної країни. Воно відзначається участю в загальносуспільних справах, політичною компетентністю, толерантністю й повагою до свободи й гідності інших громадян, прагненням демократичної забезпеченості. Це вимагає визнання засадничості суб'єктивних чинників націєтворення, позитивний ефект яких пов'язаний із толерантністю, солідарністю, лояльністю, неприйняттям ксенофобії та шовінізму.

Підтримуючи ідею про надзвичайну важливість формування спільної політичної ідентичності громадян однієї держави, ми вважаємо, що більш точно, визначати її як державницьку, а не громадянську.

У контексті сучасного політичного розвитку державницька ідентичність може бути визначена як ототожнення людини з національно-державною спільнотою, із цінностями, що визначають пріоритетність обов'язків та прав відносно інших членів цієї спільноти та до держави²⁰⁸.

Це визначення виглядає більш коректним з огляду на те, що поняття «громадянського» має різні виміри і, використовуючи його, необхідно пояснювати «громада» якого рівня та типу мається на увазі — села, міста, регіону, етносу чи усєї держави. До того ж, громадянська ідентичність у працях більшості українських авторів виступає як категорія індивідуальна, а не колективна, що пов'язана з певною соціальною роллю, позицією чи статусом і має прояви в афективній і сутнісній сфері особистості, у поведінці, стратегіях життєвого вибору окремої людини.

Використання поняття «державницька», а не «державна» ідентифікація акцентує на тому, що досліджується процес ототожнення громадянина не з державним апаратом або органами влади, а саме з державністю як соціально-економічною, політичною та соціокультурною спільністю людей, сформованої на певній території в результаті взаємодії різних громад (національних, етнічних, конфесійних тощо).

²⁰⁸ Пашина Н. Державницька ідентичність. Політична лексика сучасного українського політика і громадянина: енциклопедичний словник-довідник. Львів : «Магнолія 2006», 2017. С. 110.

Поняття державницької ідентифікації привертає увагу саме до політичного, а не правого або соціологічного аспектів процесу суспільної консолідації навколо обмеженої кількості цінностей, що поділяються усіма мешканцями, незалежно від того, до якої саме громадянської спільноти вони належать.

Порівнюючи поняття «державницька ідентичність» і «національна ідентичність», необхідно зауважити, що використання першого безпосередньо вказує на політико-правовий характер досліджуваного феномену. У той же час, категорія «національна ідентичність» не має чіткого змісту без додаткового пояснення, які національні ознаки мають на увазі – етнічні чи політичні.

Саме поняття «державницької ідентичності», на нашу думку, більшою мірою відповідає концепції територіального патріотизму, що була запропонована відомим українським мислителем В. Липинським. Територіальний патріотизм, на його думку, повинен об'єднати українське суспільство, подолати внутрішні слабкості українства. Сутність територіального патріотизму В. Липинський вбачав у пробудженні почуття солідарності та єдності всіх постійних мешканців української землі, незалежно від їх етнічного походження, класової належності, віросповідання, соціально-культурного рівня. Ось чому любов до рідного краю – української землі, – яка годує всіх її мешканців є об'єктивною передумовою створення соціально-національного союзу. А патріотизм, таким чином за В. Липинським, означає свідомість своєї території, любов до своєї землі, до всіх без винятку її мешканців²⁰⁹. Засуджуючи націоналізм, учений підкреслював, що в його основу покладена свідомість громади, а не території, почуття спільності людей однієї віри й одного стану, хоча й з різних територій, і ненависть до людей чужої віри й чужого стану на будь-яких територіях.

²⁰⁹ Липинський В. До українських хліборобів. Українська суспільно-політична думка у 20-му столітті. Документи і матеріали. Том. I. К. : Сучасність, 1983. С. 472—483.

Ці висновки В. Липинського є надзвичайно актуальними й у ХХІ сторіччі, оскільки досі не виконане завдання переходу від ретроспективно-деструктивного до перспективного-конструктивного розуміння української державності та відповідної ідентифікації громадян. Ідеться про те, що українська ідентичність досі часто тлумачиться як чинник, що відокремлює етнічних українців від усіх інших представників українського соціуму. На збереження і відтворення такого поділу спрямовано зусилля багатьох політичних акторів і всередині країни, і ззовні.

Натомість перспективно-конструктивна ідентичність потребує механізмів природної інтеграції людей іншого етнічного походження та іншої культурної традиції до українського культурно-політичного державницького простору. Крім того, національність повинна розглядатися не як спадок минулого, а як державно-політичний проект, що формується та виконується за безпосередньої участі переважної більшості громадянства, і тому створює об'єктивні можливості подолання взаємних претензій та недовіри.

Передумовою успішного демократичного розвитку є позитивна державницька ідентифікація громадян — усвідомлення державної спільності як сутнісної цінності та невід'ємної риси існування. Позитивну державницьку ідентифікацію характеризує активна життєва позиція, взаємодія з іншими членами суспільства. У сучасній Україні формування позитивної державницької ідентичності громадян гальмується низьким рівнем легітимності влади та домінуванням патерналістських очікувань щодо дій держави. Громадсько-політичні настрої характеризуються недовірою та невдоволенням діючими нормами суспільно-політичного життя при готовності діяти за неписаними правилами (системна корупція, використання службового становища, ухиляння від податків тощо). Такі параметри розвитку формують конфронтаційну свідомість відносно інших громадян держави, що не потрапляють до вузького кола приватних

інтересів особи, провокують поглиблення розколів в українському суспільстві.

Подолання таких негативних процесів потребує здійснення цілеспрямованої програми дій, яка включає в себе наступні складові:

– політико-правова та ціннісна консолідація суспільства. Державницька ідентичність пов'язана з низкою суспільних цінностей та норм, які індивід визнає і підтримує як свої власні. Ефект ціннісного та нормативного консенсусу, що досягається в межах такої ідентичності, забезпечує стабільність суспільних зв'язків і дає відчуття захищеності кожному члену суспільства.

– колективне самовизначення. Об'єднана на основі спільних уявлень громада спроможна до колективного мислення і колективної дії. Державницька ідентифікація створює передумови для реалізації колективних цілей та інтересів. Життя кожного члена спільноти, таким чином набуває додаткового сенсу, оскільки такі інтереси та цілі стають певною мірою і його власними. Тим самим створюються передумови для утвердження в такому суспільстві активістського типу політичної культури.

– легітимація влади. Організована довкола національної ідентичності спільнота природним чином структурується, виокремлюючи зі свого загалу керівне ядро – групу, уповноважену ухвалювати рішення та реалізовувати інтереси спільноти. Функція влади в такому суспільстві невіддільна від процесів делегування повноважень і політичної відповідальності. Спільна ідентичність є проміжною смисловою структурою у відносинах довіри між народом і владою.

– міжнародна суб'єктність. Ідентифікація індивіда з державницьким цілим є передумовою ефективної зовнішньої політики спільноти. У міжнародних відносинах нація постає консолідованим суб'єктом, який має чітко усвідомлювати свої інтереси, виробляти власну стратегію, вчасно та безпомилково ухвалювати політичні рішення,

зберігати послідовність і спадкоємність зовнішньополітичного курсу незалежно від зміни внутрішньополітичної кон'юнктури. Такий високий рівень узгодженості та скоординованості досягається на основі складних колективних форм національного усвідомлення, якими традиційно характеризується державнополітична еліта розвинених країн, та завдяки розумінню і підтримці національних цілей більшістю населення.

– іміджева популяризація та підтримка. На конкретних формах національного усвідомлення (історія, культура, особливості національного характеру, побуту) будується узагальнений образ представника такої спільноти. Цей образ накладає відбиток на взаємодію кожного члена спільноти із зовнішнім світом, надаючи йому певних переваг чи завдаючи шкоди репутації, залежно від конкретної ситуації. Оскільки глобалізація та комунікаційні технології нині стрімко розширюють міжнародні контакти, престижність певної національності чи упередженість щодо її носія є вагомим чинником життя і діяльності для дедалі більшої кількості людей²¹⁰.

Виходячи з попереднього аналізу, можна зробити наступний висновок, що для сучасної України, у концепті політичної ідентифікації актуалізується роль її державницької складової. Саме державницька ідентифікація громадян повинна виступати своєрідним фільтром, через який формується сприйняття (підтримка або заперечення) суспільством органів влади, політичних лідерів, ідеологій, партій та інших суб'єктів політичної діяльності. Процес формування політичної ідентичності має дуалістичний характер: з одного боку, він включає в себе комплекс заходів державної політики, спрямованих на консолідацію суспільства, з іншого – діяльність громадянського суспільства, його реакцію на владний вплив, прийняття або заперечення політики еліт.

²¹⁰ Україна: політичні стратегії модернізації : зб. науково-аналітичних доп. / за ред. М. Розумного (заг. ред.), О. Корнієвського, В. Яблонського, С. Янішевського. К. : НІСД, 2011. С. 9—10.

Формування такого різновиду громадянської культури, ядром якого є державницька ідентифікація, здатне забезпечити суспільний консенсус щодо перспектив та критеріїв розвитку, зниження конфліктності політичного середовища та стабільний поступ українського суспільства. Державницька ідентифікація є найбільш актуальною для розвитку України в ХХІ сторіччі, оскільки демократичні перетворення не можливі без збільшення соціального капіталу суспільства шляхом розвитку самоорганізації на основі довіри та взаємодії різних соціальних груп і сегментів суспільства.

Партійна ідентичність не може виступати продуктивним ядром політичної ідентифікації громадян у сучасній Україні, як це відбувалося в країнах класичної демократії у ХХ сторіччі, оскільки:

- по-перше, країна здійснює масштабні суспільно-політичні перетворення, і їх успіх безпосередньо залежить від об'єднання суспільства навколо певної системи цінностей, що підтримується всіма провідними політичними силами;

- по-друге, сучасні політичні партії в значній мірі втратили ідеологічну складову, перетворилися на технологічні засоби мобілізації голосів під час виборчих кампаній. Це призвело до падіння популярності партій та розмитості і невизначеності їх суспільної підтримки. Тому ідентифікація з партією не може сьогодні забезпечити необхідний консенсус суспільства на підставі державницьких цінностей та цілей суспільно-політичного розвитку;

- по-третє, у сучасному світі політична ідентичність набуває нового змісту, дистанціюється від традиційних політико-партійних ідеологій, оскільки жорсткі одномірні політичні моделі значною мірою дискредитували себе в межах демократичного транзиту на межі ХХ та ХХІ століть.

Таким чином, консолідована загальнодержавна ідентичність у сучасному українському суспільстві повинна мати громадянське

наповнення і трактування, бути демократичною основою об'єднання безлічі ідентичностей, присутніх в українському суспільстві. Такою громадянською ідентичністю, яка здатна враховувати громадські соціокультурні та політичні реалії України, є «державницька ідентичність» на основі демократичних цінностей та «державницького» патріотизму.

Державницька модель ідентичності потребує механізмів громадянської інтеграції людей, об'єднання їх навколо усвідомлення єдності державно-політичного та культурно-ціннісного простору.

Таким чином, сучасна українська держава повинна цілеспрямовано формувати спільну ідентифікацію громадян шляхом заходів внутрішньої та зовнішньої політики. Проблеми формування загальних орієнтирів розвитку країни, їх актуалізація та агрегація в межах політичного курсу сьогодні стали провідним завданням публічної політики.

3.4. Інфраструктурне забезпечення сталого розвитку постконфліктних територій (на прикладі Луганської області)

Інфраструктура є невід'ємною складовою господарського комплексу країни та регіону, яка забезпечує створення загальних умов для сталого розвитку та функціонуванням всіх сфер життєдіяльності на будь-якому етапі за всіма видами економічної діяльності. Інфраструктура, що як економічна категорія відображає відносини з приводу виробництва, надання та споживання послуг, у своєму розвитку дуже вразлива до негативного впливу макросередовища. Одним з таких чинників для України є міжнародний збройний конфлікт з Російською Федерацією, який почався у 2014 році через агресію з боку Росії. Його наслідками стала не тільки загибель людей та тимчасова окупація частини територій Луганської і Донецької областей, пошкодження та знищення майна, вимушену міграцію населення, втрати бізнесу та бюджетних надходжень, тощо.

За сім років конфлікту регіон із економічно розвинутого з масштабною промисловою та транспортною інфраструктурою перетворився на депресивну постконфліктну територію, яка не тільки відстає за станом соціально-економічного розвитку, але й потерпає від слабкого інфраструктурного забезпечення, особливо в соціальній сфері. Значна частина закладів освіти та охорони здоров'я, а також установ забезпечення соціальних послуг залишилась на окупованій території, утворивши підвищене навантаження на залишки соціальних об'єктів в підконтрольних уряду України населених пунктах Луганської і Донецької областей. Їх нагальний розвиток стримується несприятливими умовами триваючого міжнародного збройного конфлікту (хоч останній час і не в активній фазі), шкідливий відбиток якого на життєдіяльності постконфліктних територій суттєво зріс під впливом пандемії коронавірусної хвороби COVID-19. Одночасна дія таких негативних факторів потребує проведення аналітичних досліджень проблем інфраструктурного забезпечення сталого розвитку постконфліктних територій сходу України, що і обумовило вибір теми статті.

Інфраструктура займає ключове місце в розвитку економіки, оскільки її існування пов'язане зі станом продуктивних сил і територіальним поділом праці, а також ефективністю функціонування сфери матеріального виробництва. Розвиток інфраструктури залежить від специфіки галузей в регіонах а структура виробництва в сучасних умовах характеризується зростаючою орієнтацією на регіональну систему господарювання. Включаючи дві великі групи – виробничу та соціальну інфраструктуру, вона забезпечує розвиток територій через сукупність галузей та підгалузей, видів економічної діяльності основними функціями яких є забезпечення розвитку економіки території або регіону. «Provision and maintenance of adequate infrastructure facilities are absolutely necessary if

rapid economic growth is to be achieved and sustained»²¹¹.

Однак, для постконфліктних територій інфраструктурне забезпечення їх сталого розвитку передбачає більш широкий кут погляду на його сутність. Нажаль, інфраструктура є першою групою об'єктів, які руйнуються під час та внаслідок війни чи збройного конфлікту. Тому її відновлення є певною стратегією примирення, передбачаючи, що покращення зв'язків може підвищити конкурентоспроможність торгівлі та змінити стосунки людей між собою²¹². Хоча інфраструктура завжди існувала в умовах постконфліктного відновлення, сьогодні вона мобілізується і під час довготривалих конфліктів, інвестуючись у прагнення поліпшити безпеку та стабільність²¹³.

Під постконфліктними територіями автори, спираючись на думку висунуту у звіті DFID-Mott McDonald²¹⁴, розуміють регіони, де нещодавно було закінчено активні бойові дії в межах міжнародного збройного конфлікту, чи території, на яких безпосередньо не відбувались бойові операції, але вони наближені до лінії зіткнення сторін триваючого конфлікту та життєдіяльність таких територій досить чутлива до його перебігу. Ознакам таких територій в Україні відповідають Луганська та Донецька області. Обидва регіони зазнали масштабних втрат від збройної агресії Росії, які за різними оцінками експертів (Adarov et al, 2015; Kasperovich, 2018; Aslund, 2018; Vyshnevskiy, 2019; Prokaza, 2019; Bluszcz and Valente, 2019; Pashkov (eds.), 2019) оцінюються в розмірі від 15 до 90 млрд. дол. США. Однак, за інфраструктурними втратами найбільшого негативного впливу на соціально-економічний розвиток зазнала

²¹¹ Amr S. H. Theories of Economic Integration: A Survey of the Economic and Political Literature. *International Journal of Economy, Management and Social Sciences*. 2013. Vol. 2. No. 5. P. 9—17.

²¹² Fageda X., Olivieri C. Transport infrastructure and regional convergence: a spatial panel data approach. *Papers in regional science*. 2019. Vol. 98. No. 4. P. 1609—1631.

²¹³ Chen Zh., Haynes K. Comparative assessment of public transportation infrastructure and regional economic development. *Transportation, knowledge and space in urban and regional economics* / Ed. by K. Matsushima and W. P. Anderson. *Elgar Online*, 2018. P. 77—98. URL: <https://www.elgaronline.com/view/edcoll/9781785366055/9781785366055.xml> (дата звернення: 23.03.2021).

²¹⁴ Anand P. B. Getting infrastructure priorities right in post-conflict reconstruction. *WIDER Research Paper No. 2005/42*. Helsinki: *World Institute for Development Economics Research*. 2005. URL: <https://www.wider.unu.edu/sites/default/files/rp2005-42.pdf> (дата звернення: 10.12.2020).

Луганщина, яка на теперішній час, потерпає від поширення коронавірусної хвороби COVID-19, не маючи, на відміну від інших регіонів, достатніх ресурсів для ефективної боротьби з пандемією.

Дослідження ґрунтується на узагальненні первинної статистичної інформації щодо розвитку регіону, а також даних офіційних сайтів органів місцевого самоврядування. Однак через незавершеність реформи децентралізації та пов'язаної з нею зміни системи статистичних спостережень значна частина вторинних аналітичних даних була забезпечена за допомогою використання офіційних урядових звітів, аналітичних та експертних досліджень, електронних періодичних видань з достатнім рівнем достовірності.

Основою метрології для досягнення поставленої мети було обрано комплексний аналіз, який дозволяє привести оцінку усіх видів інфраструктури: житлово-комунальної, соціальної, промислової, енергетичної, сільськогосподарської, транспортної. Допоміжний факторій метод дозволяє виокремити вплив на сталий розвиток регіону міжнародного збройного конфлікту між Україною та Російською Федерацією, а також пандемії коронавірусної хвороби COVID-19, які разом та поодиноці створюють суттєві проблеми та можливості функціонування його інфраструктури та її розбудови.

Крім того для проведення дослідження використано статистичний метод, за допомогою якого отримано відповіді на питання: які дані щодо інфраструктури необхідно зібрати, в якій кількості, як їх варто узагальнити та проаналізувати, як оцінити висновки? Метод графічної обробки інформації дозволив візуалізувати отримані відповіді та надати згруповані теоретичні та аналітичні дані для більш чіткого уявлення про стан проблем.

Аналіз інфраструктури Луганської області в умовах військових дій та пандемії COVID-19. Забезпечення сталого розвитку потребує ефективного функціонування та розбудови всіх основних видів

інфраструктури. Для постконфліктних територій, за поширеною думкою експертів²¹⁵, центральне значення має як виробнича, так і соціальна інфраструктура, що уособлюють підґрунтя для генерації зростання і для забезпечення розповсюдження вигод від економічного зростання в географічному та соціальному плані. Однак, вирішальним критерієм для відбору пріоритетних її видів в контексті першочергового відновлення є фактор, який саме вид інфраструктури був значно пошкоджений внаслідок конфлікту та чи є така інфраструктура вирішальною для підтримки різноманітних видів діяльності²¹⁶.

Тому проведемо оцінку стану інфраструктури, яка забезпечує сталий розвиток на постконфліктних територіях на прикладі Луганської області в сучасних умовах пандемії корона вірусної хвороби COVID-19, розглянувши основні її види, що представлені на рис. 1.

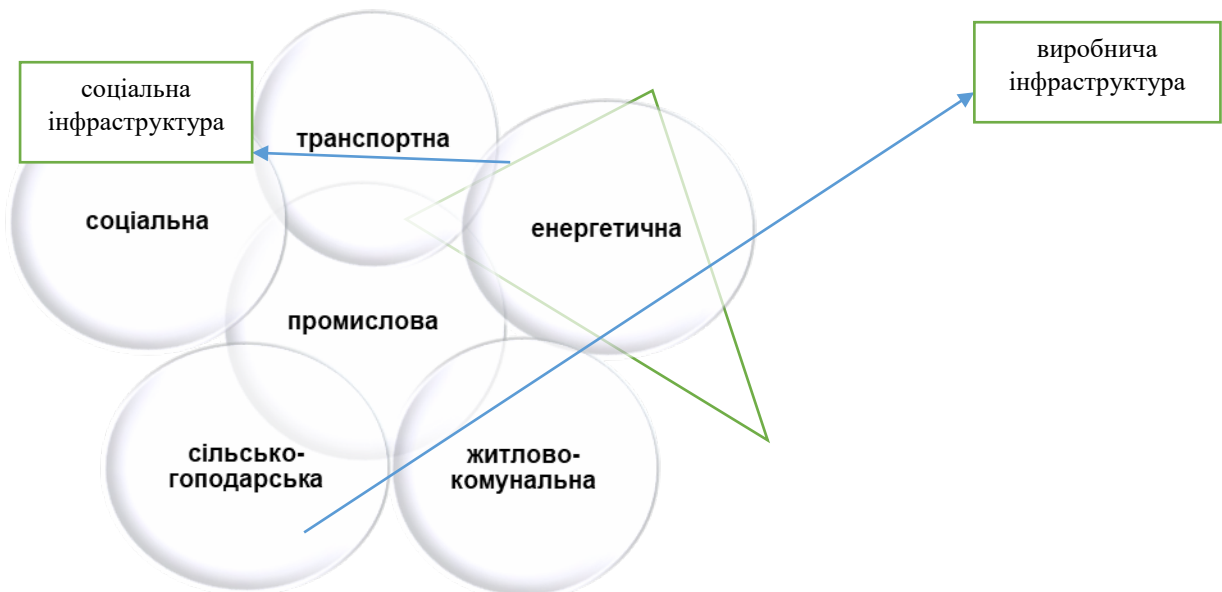

Рис. 1. Основні види інфраструктури, що забезпечують сталий розвиток постконфліктних територій

²¹⁵ Albalade D., Bel G., Fageda X. Beyond the efficiency-equity dilemma: Centralization as a determinant of government investment in infrastructure. *Papers in regional science*. 2012. Vol. 91. No. 3. PP. 599—615.

²¹⁶ Anand P. B. Getting infrastructure priorities right in post-conflict reconstruction. *WIDER Research Paper No. 2005/42*. Helsinki: World Institute for Development Economics Research. 2005. URL: <https://www.wider.unu.edu/sites/default/files/rp2005-42.pdf> (дата звернення: 10.12.2020).

Житлово-комунальна інфраструктура. Луганської області зазнала значних ушкоджень. У результаті бойових дій було пошкоджено понад 50 000 житлових будинків по обидва боки лінії розмежування. Житловий фонд області як у міській, так і сільській місцевості у 2014 році в порівнянні з 2013 роком скоротився втричі – з 55 млн. м² загальної площі до 17,7 млн. м²²¹⁷. Активні бойові дії на території області призвели до руйнації значної кількості не тільки житлових будівель, а й нежитлових та інженерних споруд, а також до критичного падіння будівельної діяльності. В області склалася негативна ситуація у сфері будівництва житла, реконструкції та модернізації об'єктів інфраструктури тощо. Нове будівництво в області майже не проводиться. Основна робота у даному напрямку направлена на ремонт та відновлення пошкоджених об'єктів. За допомогою гуманітарних партнерів починаючи з 2014 року відремонтовано майже половину пошкоджених будівель, 80 % яких знаходиться на підконтрольній уряду України території поблизу лінії розмежування²¹⁸. В результаті загальна площа житлового фонду зросла на 6,8%, сягнувши станом на 01.01.2020 року 18,9 млн. м².

Централізоване водопостачання та каналізація Луганської області представлено переважно в міських поселеннях. За даними органів місцевого самоврядування ці мережі на 50% є застарілими і аварійними, мережі каналізації – на 57%, причому ступінь зносу в містах сягає 70%, а в сільських населених пунктах – 29%. Технічний стан практично всіх каналізаційних очисних споруд незадовільний, з них 12 потребують капітального ремонту. Із 88 каналізаційних насосних станцій 50 мають потребу у капітальному ремонті – 62,5%²¹⁹. Ситуація з водопостачання

²¹⁷ Житловий фонд. *Головне управління статистики у Луганській області.* URL: http://lg.ukrstat.gov.ua/sinf/gilfond/gilfond0610_1.php.htm (дата звернення: 10.12.2020).

²¹⁸ Соціально-економічний аналіз Луганської області. Аналітично-описова частина до стратегії розвитку Луганської області. Луганська обласна державна адміністрація. URL: http://loga.gov.ua/sites/default/files/collections/socialno-ekonomichniy_analiz_0.pdf (дата звернення: 10.12.2020).

²¹⁹ Соціально-економічний аналіз Луганської області. Аналітично-описова частина до стратегії розвитку Луганської області. Луганська обласна державна адміністрація. URL:

ускладнюється тим, що одне з десяти регіональних спеціалізованих постачальників води виконує гуманітарну місію, забезпечуючи надходження до 90% видобутої води на тимчасово окуповану територію. Проблема полягає в тому, що в бюджеті області не передбачено фінансування компенсації таких витрат, що призводить до збитковості роботи КП «Попаснянський районний водоканал» та можливої його зупинки.

Досить складна ситуація склалась також із експлуатацією систем централізованого теплопостачання, якими користуються 65% міського та 0,4% сільського населення області. Вона характеризується аварійним зношенням теплових мереж на 42,4%, моральним і фізичним старінням обладнання котелень, низьким рівень їх автоматизації та коефіцієнтом корисної дії (70 – 85%). Це та використання в якості основного виду палива природного газу (70%) призводить до високої питомої ваги палива у тарифах на теплову енергію, підвищення соціальної напруги через необхідність їх підвищення²²⁰.

Об'єкти водопостачання, водовідведення та теплопостачання, які знаходяться у достатній близькості до лінії розмежування, часто потерпають від порушення безпеки та потрапляють під обстріли. Так у 2019 році цивільні об'єкти водопостачання зазнали 88 обстрілів²²¹. З початку конфлікту дев'ять працівників служб водопостачання загинуло і 26 отримали поранення під час ремонту інфраструктури в постраждалих унаслідок конфлікту районах. Обстріли об'єктів водопостачання і санітарних споруд іноді призводять до припинення послуг, внаслідок чого багато людей або взагалі не мають належного водопостачання, послуг каналізації, електрики і опалювання, або ж мають обмежений доступ до

http://loga.gov.ua/sites/default/files/collections/socialno-ekonomichniy_analiz_0.pdf (дата звернення: 10.12.2020).

²²⁰ Соціально-економічний аналіз Луганської області. Аналітично-описова частина до стратегії розвитку Луганської області. Луганська обласна державна адміністрація. URL: http://loga.gov.ua/sites/default/files/collections/socialno-ekonomichniy_analiz_0.pdf (дата звернення: 10.12.2020).

²²¹ Fageda X., Olivieri C. Transport infrastructure and regional convergence: a spatial panel data approach. *Papers in regional science*. 2019. Vol. 98. No. 4. P. 1609—1631.

цих послуг.

Пандемія через COVID-19 вимагає від житлово-комунальної інфраструктури напруженого функціонування, проте сучасна житлово-комунальна інфраструктура Луганської області працює на межі, вона спроможна тільки забезпечувати мінімальну потребу та надавати не завжди якісні житлово-комунальні послуги.

Соціальна інфраструктура також зазнала значних втрат у зв'язку зі збройним конфліктом та окупацією частини територій. Окремі її сфери були розділені (сфера освіти), а спеціалізована медична допомога – практично втрачена. Триваючі бойові дії продовжують негативно впливати на здоров'я та добробут всіх громадян, які постраждали внаслідок конфлікту, зачіпаючи в першу чергу дітей не тільки через небезпеку, але й через проблеми системи освіти, особливо в районах уздовж лінії розмежування. Постраждала та невідновлена секторальна інфраструктура області, нажаль, не може забезпечити відповідний захист та розвиток.

У результаті окупації частини області на території, де здійснюють свої повноваження органи державної влади України, мережа освітньої інфраструктури зазнала істотного скорочення (табл. 1).

З 2013 року кількість дошкільних закладів освіти та шкіл зменшилась на 58 % та 60 % відповідно. Незважаючи на це та наявності територіальної диференціації, середня наповнюваність закладів загальної середньої освіти відповідає середньому показнику по Україні, становлячи 44,8%, а кількість учнів у розрахунку на 1 вчителя складає 9 осіб. Однак, в області спостерігається погіршення якості освіти через повну або часткову втрату матеріально-технічної бази, прогалини у навчанні, тимчасове закриття шкіл та садочків через пошкодження інфраструктури внаслідок обстрілів чи через пандемію коронавірусної хвороби COVID-19, нестачу кваліфікованих викладачів, брак навчальних матеріалів, високу вартість

навчання для сімей та недостатню кількість психосоціальних програм²²².

Кількість закладів професійної (професійно-технічної) освіти протягом 2014 – 2019 років також зазнала істотних змін. В області збереглися тільки 6 професійних аграрних ліцеїв у Біловодську, Білокуракиному, Марківці, Сватовому, Новоайдарі та Новопскові.

Таблиця 3.2

Показники освітньої інфраструктури Луганської області²²³

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Кількість закладів дошкільної освіти, одиниць	598	259	237	248	253	250	250
Кількість дітей, тис. осіб	58,1	15,7	15,0	15,5	15,8	14,9	14,5
Кількість закладів загальної середньої освіти, одиниць	690	315	308	300	293	280	276
Кількість учнів, тис. осіб	170,9	58,6	51,5	52,3	53,2	54,5	55,2
Кількість закладів професійної освіти, один.	78	28	26	24	24	23	22
Кількість учнів, тис. осіб	24,1	6,3	5,9	5,9	5,6	4,9	4,7
Кількість ЗВО (коледжі, технікуми, училища), одиниць	26	10	8	8	8	8	8
Кількість студентів, тис. осіб	15,3	4,7	2,6	2,6	2,3	2,5	2,3
Кількість ЗВО (університети, академії, інститути), одиниць	8	2	4	4	5	4	4
Кількість студентів, тис. осіб	66,3	17,6	17,2	15,7	16,8	18,4	17,8

²²² Chen Zh., Haynes K. Comparative assessment of public transportation infrastructure and regional economic development. *Transportation, knowledge and space in urban and regional economics* / Ed. by K. Matsushima and W. P. Anderson. Elgar Online, 2018. P. 77–98. URL: <https://www.elgaronline.com/view/edcoll/9781785366055/9781785366055.xml> (дата звернення: 23.03.2021).

²²³ Демографічна та соціальна статистика. Освіта / Головне управління статистики у Луганській області. URL: <http://lg.ukrstat.gov.ua/sinf/osvita/osvita.php.htm> (дата звернення: 10.12.2020).

Щороку ці навчальні заклади випускають понад 1000 молодих спеціалістів, з яких близько 60% направляється для роботи на підприємства агропромислового комплексу. Однак рівень закріплення їх протягом останніх трьох років є низьким. Відповідно до зменшення кількості закладів відбулись зміни обсягів прийому до закладів професійної (професійно-технічної) освіти²²⁴.

Найбільших втрат зазнала система вищої освіти, яка за період з 2013 року по теперішній час скоротила систему своїх закладів на 64,7% і представлена 8 закладами I-II рівнів акредитації та 4 закладами III-IV рівнів акредитації. Через ініційовані програми щодо сприяння процесу дистанційного навчання та спрощення процедур вступу до вищих навчальних, в т.ч. через освітні центри «Донбас-Україна», у 2019 році вступили до закладів вищої освіти Луганщини 890 абітурієнтів – випускників з тимчасово окупованої території Луганської області²²⁵.

Через пандемію COVID-19 всі заклади освіти перейшли на дистанційне навчання, що суттєво вплинуло на якість освітніх послуг. Відсутність у більшості студентів та викладачів відповідної власної комп'ютерної техніки, а у закладів якісного мультимедійного обладнання та відповідного програмного забезпечення практично зупинило процес навчання.

Кількість обласних спортивних закладів різко скоротилося, а більшість закладів культури і спорту були практично втрачені. Потребує розвитку дитячо-юнацький спорт, слід зберігати тренерський і спортивний потенціал, проводити поетапну модернізацію обласної бази «Олімп» та реконструювати існуючі спортивні об'єкти в містах та районах області.

Протягом останніх років проводиться робота щодо відновлення соціальної інфраструктури Луганської області, яка постраждала в ході

²²⁴ Інформаційно-аналітична довідка щодо основних тенденцій соціально-економічного розвитку регіону. Луганська обласна державна адміністрація. URL: http://loga.gov.ua/sites/default/files/collections/dodatok1_3.pdf (дата звернення: 15.12.2020).

²²⁵ Демографічна та соціальна статистика. Освіта. Головне управління статистики у Луганській області. URL: <http://lg.ukrstat.gov.ua/sinf/osvita/osvita.php.htm> (дата звернення: 10.12.2020).

бойових дій, оскільки із 179 об'єктів соціального захисту населення (управління соціального захисту населення, територіальні центри соціального обслуговування (надання соціальних послуг), будинки-інтернати, центри соціальної реабілітації дітей-інвалідів, центр професійної реабілітації інвалідів), що залишились на території області після тимчасової окупації частини регіону, тільки 103 повністю відповідають вимогам державних будівельних норм. В області розвивається система сучасних ЦНАПів, які мають більше 20 відділень в селах, територіальних центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, територіальних центрів соціального обслуговування/надання соціальних послуг, Центрів соціальної реабілітації, Центрів зайнятості та агенцій з працевлаштування тощо²²⁶.

Через військові дії суттєво постраждала медична сфера, на яку у 2020 році випало найбільше навантаження у зв'язку з пандемією коронавірусної хвороби COVID-19 (табл.2).

Таблиця 3.3

Показники медичної інфраструктури Луганської області²²⁷

<i>Показники</i>	<i>2013</i>	<i>2014</i>	<i>2015</i>	<i>2016</i>	<i>2017</i>	<i>2018</i>	<i>2019</i>
Кількість лікарняних закладів, одиниць	126	27	25	30	27	27	25
Кількість лікарняних ліжок, тис. одиниць	21,3	4,9	7,2	6,5	6,5	6,2	6,2
Кількість лікарських амбулаторно-поліклінічних закладів, одиниць	558	198	209	204	207	209	207
Кількість лікарів усіх спеціальностей, тис.осіб	9,4	2,0	2,1	2,1	2,2	2,2	2,1

²²⁶ Соціально-економічний аналіз Луганської області. Аналітично-описова частина до стратегії розвитку Луганської області. *Луганська обласна державна адміністрація*. URL: http://loga.gov.ua/sites/default/files/collections/socialno-ekonomichniy_analiz_0.pdf (дата звернення: 10.12.2020).

²²⁷ Інформаційно-аналітична довідка щодо основних тенденцій соціально-економічного розвитку регіону. *Луганська обласна державна адміністрація*. URL: http://loga.gov.ua/sites/default/files/collections/dodatok1_3.pdf (дата звернення: 15.12.2020).

Кількість середнього медичного персоналу, тис.осіб	20,6	5,3	5,4	5,4	5,5	5,3	5,1
--	------	-----	-----	-----	-----	-----	-----

Кількість закладів охорони здоров'я міст та районів, що надають медичну допомогу за період з 2013 року по теперішній час скоротилась на 80,1% лікарняних закладів та 62,9% амбулаторно-поліклінічних закладів. 1 500 медичних працівників виїхали з постраждалих внаслідок конфлікту територій. Медичні заклади, що перемістились на територію, підконтрольну українській владі, знаходяться в орендованих приміщеннях і не забезпечені в повному обсязі медобладнанням, заклади первинної ланки недостатньо укомплектовані лікарями (76,1 % від потреби), їх мережа недосконала (із 209 ФАП і ФП в селах з кількістю населення до 750 мешканців – 146 ФП, або 69,8%).

Заклади вторинної (спеціалізованої) ланки мають високу питому вагу (31%) осіб пенсійного віку серед лікарів, потребує оновлення 86% автотранспорту, лише на 20% забезпечені комп'ютерною технікою²²⁸. Наданню повноцінної високоспеціалізованої медичної допомоги заважає відсутність обласної клінічної лікарні та обласного онкологічного диспансеру, обласного центру громадського здоров'я.

Медичні заклади всіх рівнів зіштовхуються з перешкодами у придбанні та доставці лікарських препаратів та медичного обладнання і його обслуговуванні, що призводить до їх нестачі та впливає на здатність надавати життєво необхідні медичні послуги по обидва боки лінії розмежування.

Відсутність повноцінного Луганського обласного центру екстреної медичної допомоги та медицини катастроф, до структури якого включено територіальні станції швидкої медичної допомоги, додають проблем у

²²⁸ Соціально-економічний аналіз Луганської області. Аналітично-описова частина до стратегії розвитку Луганської області. Луганська обласна державна адміністрація. URL: http://loga.gov.ua/sites/default/files/collections/socialno-ekonomichniy_analiz_0.pdf (дата звернення: 10.12.2020).

функціонуванні регіональної галузі охорони здоров'я, тим більше в період пандемії коронавірусної хвороби COVID-19.

В умовах COVID-19 такий стан медичної інфраструктури та обслуговування не сприяє зниженню рівня захворюваності. У КНП «Луганська обласна дитяча клінічна лікарня» в Лисичанську, є відділення де лікують дітей хворих на COVID-19. Також на Луганщині визначено заклади, до яких здійснюється госпіталізація хворих на COVID-19: КНП «Рубіжанська центральна міська лікарня»; КНП «Старобільське районне територіальне медичне об'єднання»; КНП «Лисичанська багатoproфільна лікарня»; КНП «Біловодська багатoproфільна лікарня»; КНП «Северодонецька міська багатoproфільна лікарня». Медичні заклади області киснем забезпечує ПрАТ «Северодонецьке об'єднання Азот».

Станом на 04.01.2021 року в Луганській області зафіксовано 11020 лабораторно підтверджених випадків COVID-19 (1078251 загалом в Україні), з них одужали – 7778 осіб (733558 загалом в Україні)²²⁹. Слід зазначити, що за час поширення коронавірусної хвороби COVID-19 в області захворіло 405 дітей віком до 17 років, з них одужали – 262. Унаслідок ускладнень, спричинених COVID-19, померли 310 людей. Заповненість ліжок у закладах охорони здоров'я, визначених для госпіталізації пацієнтів з підтвердженим випадком COVID-19, коливається на рівні 29-31 %, однак в жовтні 2020 року ситуація була критичною, коли були заповнені майже всі ліжко-місця. Однак, за свідченнями генерального директора Северодонецької міської багатoproфільної лікарні, головна проблема боротьби з COVID-19 полягає не в обмеженій кількості лікарняних закладів чи ліжок, а у відповідно підготовлених медиках.

Транспортна інфраструктура Луганської області включає залізничний, автомобільний та електричний транспорт, які розвиваються переважно за рахунок державних та комунальних підприємств. Однак,

²²⁹ Графік оприлюднення експрес-випусків Головного управління статистики у Луганській області у 2020 році. Головне управління статистики у Луганській області. URL: http://lg.ukrstat.gov.ua/express/2020/graf_2020.php.htm (дата звернення: 10.12.2020).

оскільки у зв'язку з військовими діями було кардинально порушене залізничне сполучення та логістика перевезень – основне навантаження перевезень лягло на автомобільний транспорт. В свою чергу автодорожня інфраструктура регіону та громадський транспорт так само зазнали значних пошкоджень (було зруйновано 80% дорожнього покриття), особливо вздовж лінії розмежування та в ізольованих районах, що значно ускладнює проїзд до міських центрів та доступ до основних послуг. Довжина автомобільних доріг загального користування місцевого значення складає 2439,0 км, державного значення – 1177 км, понад 920 км з яких потребує ремонту. Державних і регіональних коштів на будівництво доріг і мостів катастрофічно не вистачає, тому відновлення автошляхів у 2012 – 2015 роках не фінансувалося. Починаючи з 2016 року в області прийнято відповідну регіональну програму, за якою почато розбудову автомобільних доріг. У 2020 році в регіоні побудовано та реконструйовано більше 255 кілометрів доріг та шляхопроводів²³⁰.

Автобусна маршрутна мережа області налічує 170 приміських та 131 міжміський (внутрішньо обласний) автобусних маршрутів загального користування, які обслуговують 19 пасажирських перевізників, з них 10 юридичних та 9 фізичних осіб-підприємців. Щодня на лінію виходять 239 автобусів, в тому числі 156 на приміських та 102 міжміських автобусних маршрутах. Найбільш популярний маршрут (близько 70 автобусів) - пункт пропуску через лінію розмежування КПВВ «Станиця Луганська», але, цього явно недостатньо. Загальна протяжність тролейбусних ліній по області складає 73,4 км, з яких у Лисичанську – 18,9 км, у Северодонецьку – 54,5 км²³¹.

Залізничні шляхи області в результаті збройного конфлікту

²³⁰ Графік оприлюднення експрес-випусків Головного управління статистики у Луганській області у 2020 році. *Головне управління статистики у Луганській області*. URL: http://lg.ukrstat.gov.ua/expres/2020/graf_2020.php.htm (дата звернення: 10.12.2020).

²³¹ Соціально-економічний аналіз Луганської області. Аналітично-описова частина до стратегії розвитку Луганської області. *Луганська обласна державна адміністрація*. URL: http://loga.gov.ua/sites/default/files/collections/socialno-ekonomichniy_analiz_0.pdf (дата звернення: 10.12.2020).

перестали бути цілісною системою, оскільки на тимчасово окупованій території залишилась їх основна частина, а на підконтрольній українській владі території – тільки дві залізничних гілки, які з 2015 року повністю відрізані від мережі української залізниці. Залізнична інфраструктура на підконтрольній українській владі території Луганської області представлена 27 станціями, що забезпечують роботу з перевезення вантажів і пасажирів; 36 структурними підрозділами регіональної філії «Донецька залізниця» та локомотивними депо. На сьогоднішній день налічується 222 одиниць рухомого складу, який знаходиться в справному стані, з яких електровозів – 82 одиниць та тепловозів – 140 одиниць.

Залізнична та автомобільна інфраструктура області перебуває у вкрай важкому стані, що створює проблеми з вантажними та пасажирськими перевезеннями, завдає шкоди розвитку економіки області. Через проблеми з логістикою Луганська область щорічно втрачає 600—700 мільйонів гривень²³². Такі передумови не сприяли ефективній роботі галузі в період поширення коронавірусної хвороби COVID-19, особливо під час повної зупинки громадського та залізничного транспорту у березні-травні 2020 року. Критичним є навантаження на єдиний діючий в області контрольний пункт в'їзду-виїзду на тимчасово окуповану територію «Станція Луганська», який протягом всієї пандемії працював з підвищеним ризиком. Задля зниження рівня захворюваності умови перетину лінії розмежування постійно змінювалися та вдосконалювалися.

Сільськогосподарська інфраструктура. Територія Луганської області обіймає 26,73 тис км². При цьому більша частка земель (73,3%) використовується у сільськогосподарському виробництві – 41,4% земель перебуває в користуванні громадян, 24,4% – сільськогосподарських підприємств. Значна частина земель належить до категорії «порушених земель» – таких, які втратили свої корисні властивості та родючість

²³² Соціально-економічний аналіз Луганської області. Аналітично-описова частина до стратегії розвитку Луганської області. *Луганська обласна державна адміністрація*. URL: http://loga.gov.ua/sites/default/files/collections/socialno-ekonomichniy_analiz_0.pdf (дата звернення: 10.12.2020).

ґрунтів внаслідок впливу природних та антропогенних факторів²³³. Основні наслідки 2014 року для сільського господарства області – це повна або часткова втрата виробничих потужностей переробної промисловості, коли всі провідні підприємства залишилися на непідконтрольній українській владі території. В результаті Луганщина трансформувалась в аграрний регіон. Сьогодні її агропромисловий комплекс дає близько 20% валової доданої вартості та є одним з основних бюджетоутворювальних секторів економіки.

Виробництво сільськогосподарської продукції, на пост конфліктній території області, здійснюють 1044 агропромислових формування та 42,8 тис. особистих селянських господарств²³⁴. Переробкою сільськогосподарської продукції у Луганській області займаються 134 підприємства малого та середнього бізнесу у 8 підгалузях: хлібопекарська, борошномельно-круп'яна, олійно-жирова, м'ясна, молочна, пиво-безалкогольна, комбікормова, кондитерська. Для забезпечення потреб населення області виробляються майже всі види продовольства, окрім цукру, спирту, лікєро-горілчаних виробів, консервів, риби та продуктів дитячого харчування. Для підприємств харчової промисловості характерне неповне завантаження виробничих потужностей в галузях: молочна промисловість – близько 30 %, хлібопекарська – 50 %, виробництво олії – 87 %²³⁵.

Виробництво молочних продуктів представлено чотирма підприємствами: ПрАТ «Біловодський МРЗ», ПП «Продгрупсервіс», ПАТ «Старобільський молокозавод», ТОВ «Марківський сироробний завод», виробнича потужність яких становить 135 тис. тон на рік. Асортимент

²³³ Соціально-економічний аналіз Луганської області. Аналітично-описова частина до стратегії розвитку Луганської області. *Луганська обласна державна адміністрація*. URL: http://loga.gov.ua/sites/default/files/collections/socialno-ekonomichniy_analiz_0.pdf (дата звернення: 10.12.2020).

²³⁴ Інформаційно-аналітична довідка щодо основних тенденцій соціально-економічного розвитку регіону. *Луганська обласна державна адміністрація*. URL: http://loga.gov.ua/sites/default/files/collections/dodatok1_3.pdf (дата звернення: 15.12.2020).

²³⁵ Інформаційно-аналітична довідка щодо основних тенденцій соціально-економічного розвитку регіону. *Луганська обласна державна адміністрація*. URL: http://loga.gov.ua/sites/default/files/collections/dodatok1_3.pdf (дата звернення: 15.12.2020).

виробленої продукції – понад 90 найменувань. Олійно-жирова галузь області представлена 4 провідними підприємствами (ТОВ «Сватівська олія», ТОВ «Агро Кепітал Груп ЛТД», ТОВ «Слобожанський завод продтоварів», ТОВ «Старобільський завод продовольчих товарів») та понад 17 міні цехами, виробничі потужності яких дозволяють переробляти 390 тис. тон сировини за рік. Хлібопекарська галузь представлена 35 підприємствами з річною потужністю 65,8 тис. тон. Торти і вироби кондитерські в області виробляються трьома провідними підприємствами (ТОВ «Севродонецький хліб», ТОВ «Агро-Плюс 1», ТОВ «Укр-Вереск»). Пивоварінням в області займаються 3 підприємства (ТОВ «Пінта – Кременський пивоварений завод», ТОВ «Лиспи», ТОВ «Вест менеджмент»). Галузь з виробництва кормів для тварин представлена 9 підприємствами, з яких одне підприємство велике (ТОВ «Фідлайф») та 8 підприємств малих потужностей. Оптову закупівлю зернових та технічних культур на території області здійснюють ТОВ СП «Нібулон», ТОВ «Кернел Трейд», Компанії «Каргілл», «Серна», ПАТ «Аграрний фонд» та ПрАТ «Агротон»²³⁶.

В області побудовано 19 елеваторів, загальна потужність яких складає 847,9 тис. тон, з них 16 – діючих потужністю 765,8 тис. тон. Станом на листопад 2020 їх завантаженість складає 74,5 %. Крім того, на території області функціонує п'ять перевалочних пунктів зернових та масляничних культур: перевантажувальний комплекс компанії «Нібулон» (м. Сватове) потужністю 4 тис. тон на добу; перевантажувальний комплекс ТОВ «Голден Агро» (м. Рубіжне) потужністю 3 тис. тонн на добу; перевантажувальний комплекс ТОВ «Східзерноальянс» (м. Сватове) потужністю 2 тис. тон на добу; пункт «Левада» (м. Северодонецьк), потужність перевантаження становить 0,9 тис. тон на добу; пункт ТОВ «Красноріченське» (Кременський район), потужність перевантаження

²³⁶ Обсяг реалізованої промислової продукції за видами діяльності у січні–жовтні 2020 року. *Головне управління статистики у Луганській області.* URL: http://lg.ukrstat.gov.ua/sinf/promis/promis10_2020.php.htm (дата звернення: 10.12.2020).

становить 0,3 тис. тон на добу²³⁷.

Достатньо перспективною галуззю для розвитку сільського господарства в області є конярство, яке представлено чотирма кінними заводами, які є філіями державного підприємства «Конярство України» (Деркульський, Лимарівський, Новоолександрівський, Стрелецький). Так, найстарший та найвідоміший Деркульський кінний завод розводить чистокровних скакунів для участі в кінних заїгах і коней верхової групи, продаючи її останнім часом доволі успішно на різних аукціонах.

Отже сільськогосподарська інфраструктура достатньо успішно забезпечує роботу агропромислового комплексу області, який став після 2014 року одним із перспективних напрямів розвитку регіону. Має галузь і низку проблем, пов'язаних з міжнародним конфліктом та бойовими діями, що не припиняються, а саме втрату основних внутрішніх ринків збуту та зруйновану логістику, розірвані виробничі зв'язки між виробниками сільськогосподарської продукції та підприємствами з її переробки.

Промислова інфраструктура Луганської області до початку збройної агресії Росії забезпечувала значний економічний потенціал регіону, дозволяючи йому вхід до п'ятірки найбільш міцних промислово-економічних регіонів України. Основними галузями були металургія, хімічна промисловість, виробництво коксу і продуктів нафтопереробки, вугільна промисловість, машинобудування. Після 2014 року на підконтрольній українській владі території залишилась незначна частка таких галузей як вугільна промисловість, виробництво будівельних матеріалів, харчова та легка промисловість, тощо (рис.2).

²³⁷ Обсяг реалізованої промислової продукції за видами діяльності у січні–жовтні 2020 року. *Головне управління статистики у Луганській області*. URL: http://lg.ukrstat.gov.ua/sinf/promis/promis10_2020.php.htm (дата звернення: 10.12.2020).

Рисунок 2. Структура промислової інфраструктури Луганської області станом на грудень 2020 року²³⁸

Кількість промислових підприємств станом на грудень 2020 року складає 575, з яких: 85 – у добувній промисловості і розробки кар’єрів, 365 – у переробній промисловості. На них працює разом 30,3 тис. осіб²³⁹.

Основні промислові підприємства зосереджені у містах Северодонецьк, Рубіжне, Лисичанськ. Їх питома вага в загальному обсязі реалізованої промислової продукції області складає майже 50,0%. Практично все виробництво хімічних речовин і хімічної продукції зосереджено на території, підконтрольній українській владі. Основними підприємствами є: ПрАТ «Северодонецьке об’єднання «Азот», ТОВ НВП «Зоря», ВКФ ТОВ «ТАНА» та інші. Виробництво гумових і пластмасових виробів, іншої неметалевої продукції представлено ТОВ «НВО «Склопластик», ТОВ «Рубіжанський трубний завод» та іншими підприємствами. Основні підприємства галузі машинобудування, що працюють на території підконтрольній українській владі: ТДВ «Попаснянський вагоноремонтний завод», ПрАТ «СНВО «Імпульс», ТОВ

²³⁸ Обсяг реалізованої промислової продукції за видами діяльності у січні–жовтні 2020 року. *Головне управління статистики у Луганській області*. URL: http://lg.ukrstat.gov.ua/sinf/promis/promis10_2020.php.htm (дата звернення: 10.12.2020).

²³⁹ Графік оприлюднення експрес-випусків Головного управління статистики у Луганській області у 2020 році. *Головне управління статистики у Луганській області*. URL: http://lg.ukrstat.gov.ua/expres/2020/graf_2020.php.htm (дата звернення: 10.12.2020).

НВП «Мікротерм»²⁴⁰.

В галузі текстильного виробництва, виробництва одягу, шкіри, виробів зі шкіри та інших матеріалів працюють ТОВ ВТФ «Шарм» м. Лисичанськ, ФОП Смалій м. Рубіжне, ТОВ «Рубіжанська панчішна мануфактура», ТОВ «Старобільська швейна фабрика» та інші малі підприємства, які мають незначний вплив на обсяги виробництва регіону. Виробництвом паперу та поліграфічною діяльністю займається ПрАТ «Рубіжанський картонно-тарний комбінат», яке виробляє майже 99,0% обсягів товарної продукції.

Добувна промисловість представлена на території, підконтрольній українській владі, чотирма шахтами ПАТ «Лисичанськвугілля» та чотирма шахти ДП «Первомайськвугілля», які у січні-жовтні 2020 року виробили 150,8 тис. тонн вугілля.

Із 40 індустриальних парків, включених до Реєстру індустриальних парків України, в Луганській області не зафіксовано жодного. Однак, Генеральними планами міст Северодонецьк, Лисичанськ, Рубіжне визначені досить великі території промислового призначення, ці міста також мають достатньо велику кількість наукових та науково-дослідних закладів, які можуть бути задіяні у створенні індустриальних парків та технопарків. Більшість земельних ділянок знаходиться в районах, що мають зручне географічне розташування та забезпечені інженерно-транспортною інфраструктурою²⁴¹

Енергетична інфраструктура. Основними енергогенеруючими підприємствами регіону є ВП «Луганська ТЕС» ТОВ «ДТЕК Східенерго» та ДП «Северодонецька ТЕЦ». Питома вага Луганської області в Україні з виробництва електроенергії складає 3,7 %. Для її вироблення регіону

²⁴⁰ Обсяг реалізованої промислової продукції за видами діяльності у січні – жовтні 2020 року. *Головне управління статистики у Луганській області.* URL: http://lg.ukrstat.gov.ua/sinf/promis/promis10_2020.php.htm (дата звернення: 10.12.2020).

²⁴¹ Соціально-економічний аналіз Луганської області. Аналітично-описова частина до стратегії розвитку Луганської області. *Луганська обласна державна адміністрація.* URL: http://loga.gov.ua/sites/default/files/collections/socialno-ekonomichniy_analiz_0.pdf (дата звернення: 10.12.2020).

доводиться 7,1% загального споживання природного газу в Україні, однак, цих обсягів недостатньо для забезпечення енергонезалежності області.

Однією з головних причин занепаду енергетичної інфраструктури у Луганській області стала збройна агресія Росії на Донбасі. Упродовж багатьох років надійним енергетичним ресурсом було вугілля. Проте, з початку конфлікту на непідконтрольній українській владі території залишилось 55 шахт. Дефіцит вугілля призвів до браку його запасів на підприємствах теплової генерації, зокрема Луганської ТЕС – єдиним джерелом енергозабезпечення споживачів тієї частини Луганської області, що підконтрольна Україні. На сьогодні ця частина Луганщини опинилася у так званому «енергетичному острові» – усі магістральні лінії електропередач залишилися на непідконтрольній території.

Стратегічним для області є питання з'єднання із Об'єднаною енергетичною системою України, що дасть можливість забезпечити надійне енергопостачання об'єктів соціальної сфери та промисловості; запустити потужні підприємства, зокрема Сєверодонецьке об'єднання «Азот», залучити інвестиції на територію області. Об'єкти відновлювальної енергетики зареєстровані тільки на тимчасово окупованій території.

Окрім цих проблем енергетична інфраструктура характеризується незбалансованою структурою енергоспоживання та нераціонального використання енергетичних ресурсів (природний газ, електроенергія, тепло) через застосування застарілих технологій з низьким коефіцієнтом корисної дії та приладів обліку, або їх відсутністю.

Проведений аналіз дозволив виявити проблемний стан щодо інфраструктурного забезпечення сталого розвитку територій Луганської області, що підконтрольні уряду України, які здійснюють свою життєдіяльність в умовах безпосередньої близькості до зони незавершеного міжнародного збройного конфлікту та намагаються протистояти, як і всі інші регіони країни та весь світ, поширенню

коронавірусної хвороби COVID-19. Незадовільні результати визначені та стосуються всіх без виключення підсистем інфраструктури регіону, однак потребують особливого обговорення аспекти за тими з них, що відчували найбільшу напругу та першими відреагували на негативний вплив сукупності форс-мажорних факторів, а саме: за житлово-комунальною та соціальною.

Загальна оцінка економічної та соціальної складових показала, що інфраструктура регіону знаходиться в незадовільному стані, який не може забезпечити достатні темпи його розвитку, тим більше сталого. Зрозуміло, що певною мірою такий стан обумовлений втратою значної її частини в результаті тимчасової окупації окремих територій області та руйнацією під час обстрілів і бойових дій в ході збройної агресії Російської Федерації на сході України. Однак, відновлення інфраструктури відбувається доволі слабкими темпами, а про її розбудову можна говорити тільки точково за окремими елементами. І хоча проведене дослідження не містить складних розрахунків сумарних та інтегральних показників, під час його виконання не використовувались методи економіко-математичного моделювання чи багатоаспектної інтегральної оцінки, його висновки співзвучні результатам рейтингової оцінки розвитку інфраструктури 25 регіонів, яку щорічно здійснює Міністерство розвитку громад та територій України. За його даними²⁴² Луганська область закріпила позиції в кінці списку (у 2015 році – 24 місце, у 2016 – 25, у 2018 – 21, у 2019 – 22) за виключенням 2017 року, коли регіон посів 8 місце.

Наразі, позитивні зрушення в оцінці розвитку інфраструктури регіону у 2017 року відбулися завдяки рекордному стрибку у сфері житлового будівництва. Як було зазначено, житловий фонд області після військових дій скоротився втричі, виникли складності та перебої у роботі систем життєзабезпечення населення (водопостачання, водовідведення,

²⁴² Інформаційно-аналітична довідка щодо основних тенденцій соціально-економічного розвитку регіону. Луганська обласна державна адміністрація. URL: http://loga.gov.ua/sites/default/files/collections/dodatok1_3.pdf (дата звернення: 15.12.2020).

централізованого опалення, постачання електроенергії). І саме проблеми у сфері *житлово-комунального забезпечення* потребували першочергового вирішення на початку міжнародного збройного конфлікту, коли більше мільйону громадян вимушено покинули свої зруйновані чи небезпечні домівки, перетворившись на біженців чи, мовою офіційних документів, вимушено переміщених осіб (ВПО). На підконтрольній уряду України території Луганської області зареєструвалось більше ніж 280 тис. ВПО²⁴³, більша частина з яких потребувала не тільки тимчасового розміщення, але й нового постійного житла.

В складних умовах політичної кризи та війни у 2014-2015 роках державна влада та органи місцевого самоврядування практично провалили виконання цієї задачі, оскільки всі ресурси мобілізувалися на супротив агресії Росії. Люди залишились практично наодинці зі своїми проблемами, однак значна частина біженців була на деякий час розміщена в санаторіях, дитячих таборах, базах відпочинку, були збудовані також тимчасові наметові містечка. Нове будівництво, в тому числі для потреб ВПО, почалося вже пізніше, сягнувши у 2017 році майже 300% зростання, у 2018 – 109,6%, у 20019 році – 130,9%²⁴⁴. Однак, такі темпи є недостатніми, тим більше, що за державною програмою «Доступне житло» Луганська область третій рік поспіль не виконує замовлень, повернувши в бюджет у 2017 році 921 тис. грн., у 2018 – 2,2 млн грн., у 2019 – 20 млн. грн.²⁴⁵

Зрозуміло, що дія іншого форс-мажорного фактору – пандемії коронавірусної хвороби COVID-19, вплинула на житлово-комунальну інфраструктуру іншим чином, однак не менш небезпечно в контексті гальмування розвитку. Економічна криза, спричинена COVID-19, введення додаткових коронавірусних обмежень в роботі бізнесу, зростання

²⁴³ Інформаційно-аналітична довідка щодо основних тенденцій соціально-економічного розвитку регіону. *Луганська обласна державна адміністрація*. URL: http://loga.gov.ua/sites/default/files/collections/dodatok1_3.pdf (дата звернення: 15.12.2020).

²⁴⁴ Інформаційно-аналітична довідка щодо основних тенденцій соціально-економічного розвитку регіону. *Луганська обласна державна адміністрація*. URL: http://loga.gov.ua/sites/default/files/collections/dodatok1_3.pdf (дата звернення: 15.12.2020).

²⁴⁵ Житловий фонд. *Головне управління статистики у Луганській області*. URL: http://lg.ukrstat.gov.ua/sinf/gilfond/gilfond0610_1.php.htm (дата звернення: 10.12.2020).

комунальних тарифів, а також низка інших чинників призвели до росту заборгованості з оплати населенням за житлово-комунальні послуги. Так рівень оплати в жовтні 2020 року склав 79,1% проти 97,8% з початку року²⁴⁶. Тривале збереження такої тенденції, особливо з врахуванням застарілості обладнання та зношеності його та житлового фонду, може привести до суттєвого погіршення роботи галузі, що негативно вплине на рівень життя мешканців Луганської області.

На відміну від житлово-комунальної сфери, яка суттєво постраждала в умовах міжнародного збройного конфлікту, *соціальна інфраструктура*, що була також чимало пошкоджена під його впливом та недостатньо відновлена, зазнала нищівного удару саме під час пандемії коронавірусної хвороби COVID-19. Проведений аналіз продемонстрував проблемні аспекти в інфраструктурному забезпеченні освіти та медицини, культури та спорту, соціальних інституцій та закладів надання адміністративних послуг. Однак, наголос слід зробити на гіперболізації виявлених недоліків в умовах пандемії COVID-19 саме в системах освіти та охорони здоров'я.

Вимушений перехід на дистанційне навчання висвітлив не тільки слабку методичну та матеріально-технічну забезпеченість закладів освіти, особливо загальноосвітніх шкіл, які не мали відповідного комп'ютерного обладнання чи якісних навчально-методичних матеріалів задля нормальної організації освітнього процесу в режимі он-лайн. Такий перехід виявив неготовність населення, тобто споживачів освітніх послуг, до такого методу навчання. Мова ведеться не про моральну готовність, її ми не розглядаємо. Більшість сімей учнів та студентів не були забезпечені не тільки комп'ютерами, ноутбуками чи смартфонами, вони не мали доступу до якісного Інтернету. За даними статистичних спостережень тільки 63,3% населення Луганської області мають доступ до послуг Інтернет вдома, а

²⁴⁶ Графік оприлюднення експрес-випусків Головного управління статистики у Луганській області у 2020 році. *Головне управління статистики у Луганській області*. URL: http://lg.ukrstat.gov.ua/express/2020/graf_2020.php.htm (дата звернення: 10.12.2020).

67,4% користувались ним протягом року²⁴⁷. Отже, гарантоване Конституцією право на освіту багатьом довелось реалізовувати власним коштом, купуючи електронні гаджети та доступ до якісного Інтернету, що у період економічної кризи, вимушеної зупинки деяких підприємств і виплати заробітної плати, а для деякого і втрати роботи стало нагальними, але неочікуваними додатковими витратами.

Слабке матеріально-технічне та професійно-кадрове забезпечення медичної галузі Луганської області, яке було констатоване за результатами аналізу інфраструктури, не дозволило регіону організувати повноцінну протидію розповсюдженню COVID-19. Намагання органів місцевого самоврядування вирішити питання розбудови галузі охорони здоров'я за всі роки після початку збройного конфлікту не тільки не покращили її стан, але опосередковано сприяли колапсу регіональної медицини у жовтні 2020 року. Тоді в лікарнях ліжка для підозр на COVID-19 були заповнені на 100%, а місця для підтверджених випадків COVID-19 на 71,4%. Однак нестача місць в медичних закладів для лікування хворих на коронавірусну хворобу COVID-19 в Луганській області не є головною проблемою у боротьбі з пандемією, в регіоні катастрофічно не вистачає лікарів. За даними статистики обласний показник їх кількості є найнижчим в Україні. На 10000 населення припадає менше 10 лікарів, тоді як в сусідній Донецькій області, яка так само є постконфліктною територією, цей показник – більше 14, а в середньому по Україні у 2019 році він складав більше 44 лікарів²⁴⁸. Схожа ситуація і з середнім медичним персоналом: в області він складав 24 особи на 10000 населення, тоді як в середньоукраїнському розрізі – 79.

Під час пандемії COVID-19 спостерігається масове звільнення медичних працівників. Міністр охорони здоров'я України повідомив про

²⁴⁷ Інформаційно-аналітична довідка щодо основних тенденцій соціально-економічного розвитку регіону. Луганська обласна державна адміністрація. URL: http://loga.gov.ua/sites/default/files/collections/dodatok1_3.pdf (дата звернення: 15.12.2020).

²⁴⁸ Інформаційно-аналітична довідка щодо основних тенденцій соціально-економічного розвитку регіону. Луганська обласна державна адміністрація. URL: http://loga.gov.ua/sites/default/files/collections/dodatok1_3.pdf (дата звернення: 15.12.2020).

майже 34 тисячі таких випадків. Однак, органи місцевого самоврядування Луганщини намагаються втримати медичних працівників та залучити нових за допомогою підвищеної оплати праці. За даними Національної служби здоров'я України у 2020 році найвищі середньомісячні витрати на оплату праці лікарів спеціалізованої медичної допомоги зафіксовані саме в Луганській області – 10,8 тис. грн., є випадки, коли витрати на оплату праці лікаря в одній з лікарень прифронтової зони складають в середньому 73 тис. грн.²⁴⁹. Крім того, наприкінці 2020 року, нарешті, виділені кошти на страхування медиків, що працюють з хворими на COVID-19, а також розгортання додаткових місць для лікування хворих на коронавірусну хворобу (кількість ліжок для лікування COVID-19 становить 1432 в 11 лікарнях (1358 – дорослі інфекційні ліжка, 27 – дитячі, 47 – реанімаційні), з яких 94,2% забезпечені киснем)²⁵⁰. Слід очікувати, що зусилля влади дозволять покращити стан медичної інфраструктури в умовах пандемії та виконати стратегічні завдання щодо її розбудови.

Таким чином, інфраструктурна сталого розвитку постконфліктних територій Луганської області в умовах міжнародного конфлікту та пандемії коронавірусної хвороби COVID-19 має жахливий стан. Відновлення та розбудова окремих її елементів без комплексного підходу, як це відбувалось останніми роками, за будь яких темпів не уможливилює зростання добробуту людей, що чітко показала поточна ситуація безуспішної протидії пандемії. В умовах незавершеного конфлікту та недостатності власних ресурсів у органів місцевого самоврядування, незважаючи на ефективність реформи децентралізації, розвиток регіональної виробничої та соціальної інфраструктури потребує підтримки держави. Однак, така підтримка має бути не тільки в матеріальній площині, як то перерахування субвенцій чи фінансуванні окремих

²⁴⁹ Zabłodska I., Hrechana S., Zabłodska D. The Identification of the Luhansk Region and the Region Act's According to the Qualification of Their Sustainable Development in the Conditions of the Joint Forces Operation. *Problemy Ekorozwoju*. 2020. Vol. 15. No. 1. P. 197—210.

²⁵⁰ Zabłodska I., Hrechana S., Zabłodska D. The Identification of the Luhansk Region and the Region Act's According to the Qualification of Their Sustainable Development in the Conditions of the Joint Forces Operation. *Problemy Ekorozwoju*. 2020. Vol. 15. No. 1. P. 197—210.

програм, а передбачати розробку та реалізацію Концепції соціально-економічного розвитку постконфліктних територій Донецької та Луганської областей.

В її межах концептуальні підходи до соціально-економічного розвитку Луганської області мають передбачати: реалізацію Стратегії, яка поширюється на підконтрольну Україні територію області з можливістю подальшого масштабування економічної системи на тимчасово окуповані території після їх реінтеграції в єдиний конституційний простір України; врахування вимог міжнародних зобов'язань України, в тому числі Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, угоди про приєднання України до Світової організації торгівлі, угод про зону вільної торгівлі тощо. Основою розвитку повинні стати територіальні громади, які мають розвивати інфраструктуру та створювати привабливі умови для бізнесу, який за рахунок сплати податків забезпечить сталий розвиток громад.

Кінцевою метою Концепції, а в її межах оновлених стратегій розвитку області та громад, стане формування випереджаючого розвитку Луганської області, що в підсумку забезпечить комфортні умови проживання, самореалізацію та розвиток громадян, підвищення якості їх життя на постконфліктних територіях завдяки розвитку інфраструктури.

РОЗДІЛ 4.

ВПЛИВ ЗОВНІШНІХ АКТОРІВ НА ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ ТА КОНФЛІКТ СХОДІ НА УКРАЇНИ

4.1. Проблема трансформації сучасного геополітичного коду України в контексті впливу зовнішніх факторів

При виробленні основних принципів і напрямів зовнішньої політики сучасні держави використовують визначення свого геополітичного коду, тобто чітко з'ясування орієнтира багатовекторної системи політичних відносин держави за межами своєї національної території. Це визначення виробляється на основі аналізу державного статусу на місцевому, регіональному і можливо світовому рівні. Результат розробки свого геополітичного коду є базою для національної доктрини безпеки. Україна, як відносно молода незалежна держава, найбільш за інші країни відчула на собі протягом останніх 30 років результати зміни свого геополітичного коду, часто результати болючі, але необхідні.

Історія формування самого визначення «геополітичний код» бере свій початок з кінця XIX – початку XX ст., коли «геополітика» та «політична географія» виділяються як окремі науки. Саме тоді на внутрішньополітичні процеси і світову політику почали дивитися з географічної точки зору. В процесі розвитку цих наукових напрямів почало складатися уявлення про природно-географічну природу зовнішньої політики держави, про необхідність застосування індивідуального підходу у виробленні принципів цієї зовнішньої політиці, заснованого на аналізі зон національних інтересів, сфер впливу, відносин з сусідніми країнами, глобальних інтересів і т. д.

Проблема впровадження в політичну науку поняття «геополітичний код» отримала широку розробку в 60-80-х роках XX ст. Одним з перших

поняття «стратегічний код» і «геополітичний код» використав Дж. Геддіс, описуючи політику різних американських адміністрацій під час аналізу американської зовнішньої політики часів «холодної війни»²⁵¹. Потім американський дослідник А. Джордж говорив про операціональні коди, кожен з яких являє собою набір уявлень про світ певного політичного лідера²⁵². А П. Тейлор запозичив поняття «геополітичний код» у Дж. Геддіса і застосував його в геополітиці. П. Тейлор вважає, що у кожній країні є свій певний геополітичний код, який може змінюватися протягом історії. Цей код включає кілька положень, які мають географічний сенс і є значущими для зовнішньої політики. Ця теорія була обґрунтована в роботі П. Тейлора та К. Флінта «Політична географія: світова економіка, державанація і локальність»²⁵³.

Цікавим для дослідження геополітичного коду України є теорія К. Глікора, який акцентує увагу на тому, що геополітичний аналіз перш за все визначати «хто є дійовими особами, які беруть участь у геополітичній грі в певному просторі» й тут важливо не тільки виявляти стратегічних гравців, а але й геополітичних пішаків²⁵⁴.

Що стосується безпосередньо досліджень геополітичного коду України, то тут у сучасній політичній науці існує кілька моделей його бачення, які сформувалися в українській політичній науці за роки незалежності. Українські дослідники, бачать проблему зсередини, досліджують українську геополітику і виводять на підставі об'єктивних природно-історичних, соціально-економічних і культурно-релігійних факторів поняття геополітичного коду єдиної суверенної України.

Українська політична думка розвивається в руслі базової теоретичної основи, закладеної ще ідеологом поняття «геополітичний код»

²⁵¹ Gaddis J. L. *The Cold War: A World History*. New York. 2019. 711 p.

²⁵² George A. L. *The "Operational Code" A Neglected Approach to the Study of Political Leaders and Decision-Making*. 1967. 65 p. URL: https://www.rand.org/pubs/research_memoranda/RM5427.html_(дата звернення: 22.08.2021).

²⁵³ Flint C., Taylor P. J. *Political Geography: World-Economy, Nation-State and Locality – 6th Edition*: Prentice Hall, 2011. 340 p.

²⁵⁴ Hiihor C. *Geopolitics: From a Classical to a Postmodern Approach*: Italian Academic Publishing. 2014. Pp. 258—259.

П. Тейлором. У руслі цієї концепції трансформація геополітичної стратегії України пояснюється тим, що геополітичні коди не є чимось застиглим, вони постійно змінюються і ці зміни можуть пояснюватися зниженням або, навпаки, підвищенням геополітичного статусу держави або визначатися іншими різними факторами, серед яких зміна влади в країні, що часто призводить до зміни зовнішньополітичних пріоритетів.

Визначаючи найбільш ефективні моделі геополітичного коду України українські політологи приходять, в цілому, до єдиної позиції. Автором пропонується короткий огляд деяких з них.

Маддисон В. і Шахов В. в роботі «Сучасна українська геополітика» вказують на те, що «геополітичний вектор України спрямований на Європу, Азію і США, виходячи з її вигідного геополітичного положення, однак враховуючи головні принципи, потрібно не розриватися на частини, і визначитися, в той же час залишаючись на всіх трьох напрямках»²⁵⁵.

Ігнат'єва Т. у дослідженні «Українські землі в російських геополітичних кодах розвитку» приходять до висновку, що геополітичний внутрішній код України формується з трьох генеральних векторів розвитку — Європейський Союз, Росія та морські рубежі (Південь). Втрата одного із цих векторів розвитку призведе до руйнування держави. Для оптимального українського розвитку потрібно знайти співвідношення між Заходом, Сходом і Півднем²⁵⁶.

До аналогічного висновку приходять і інші українські дослідники, зокрема Герасіна М., Панов М. і Журавський В. говорять про те, що «Розпад СРСР і проголошення незалежності України, докорінні зміни в геополітичному просторі Східної Європи поставили перед новим українським керівництвом невідкладне завдання – розробити власну геополітичну стратегію. Цілком виправдано був визначений курс на встановлення і розвиток відносин України з європейськими країнами,

²⁵⁵ Маддисон В., Шахов В. Сучасна українська геополітика. К. : Либідь, 2003. 176 с.

²⁵⁶ Ігнат'єва Т. Українські землі в російських геополітичних кодах розвитку. *Збірник наукових праць «Політологічні студії»*. 2010. Випуск 1. С. 33—41.

входження в європейські економічні та політичні структури, але зовнішньополітичний курс нашої держави обов'язково має бути багатовекторним. Знаходячись на європейському перехресті у складній системі міжнародних координат, будучи одночасно частиною Центрально-Східної та Південно-Східної Європи, Україна не може не розвивати тісні відносини з усіма країнами цих регіонів»²⁵⁷.

Таким чином, сучасна геополітична думка в Україні в розрізі різних наукових шкіл єдина у своєму висновку про те, що при виробленні геополітичного коду України необхідно враховувати традиційну багатовекторність зовнішньої політики і розвивати рівноцінно тісні відносини за трьома напрямками: Захід, Схід, Південь.

Однак, всі вище проаналізовані теорії, щодо об'єктивно вірного з історичної та геополітичної точки зору виведення геополітичного коду України були представлені до подій української кризи 2014-2015 рр. і не враховували можливості зовнішньої агресії з боку одного з найбільш традиційно активних векторів зовнішньополітичного і зовнішньоекономічного співробітництва України. Безсумнівно, вибір геополітичної стратегії України з моменту своєї незалежності до 2014 р. був обумовлений особливостями географічного розташування та традиційних історичних зв'язків, але на даному етапі розвитку українська держава стоїть на етапі чергової зміни свого геополітичного коду з урахуванням нових зовнішньополітичних і внутрішньополітичних викликів.

Аналіз сучасного геополітичного коду України повинен виходити з урахування його трьохрівневості, а саме: місцевого – оцінка відносин з сусідніми прикордонними державами; регіонального – вплив і роль України в регіоні Європи; всесвітнього - статус України на політичній карті сучасного світу.

²⁵⁷ Політологія: Академічний курс : підручник [М. Панов, Л. Герасіна, В. Журавський]. К. : Видавничий Дім "Ін Юре", 2006. 520 с.

Для української держави на сучасному етапі найбільш важливими є місцевий та регіональний рівні визначення геополітичного коду, так як саме від правильності їх вибору насамперед залежить національна безпека держави (включаючи її політичну, економічну, енергетичну і військову складову).

Україна межує з 7 країнами: Росія, Білорусь, Польща, Словаччина, Румунія, Молдова, Угорщина, в тому числі з Росією і Румунією не тільки на суші, але і по морю. Через Босфор стратегічним сусідом України виступає Туреччина. Тому традиційно на місцевому рівні українська держава прагне проводити багатовекторну політику, засновану на принципах «рівноправного взаємовигідного співробітництва з усіма зацікавленими партнерами, виходячи насамперед із потреби забезпечення безпеки, захисту суверенітету і територіальної цілісності України», визначених у Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 2010 р. Крім того, Україна як «європейська держава здійснює відкриту зовнішню політику і прагне до запобігання конфліктам у регіонах, що межують з Україною, та врегулювання наявних конфліктів»²⁵⁸.

Регіональний рівень визначення геополітичного коду залежить насамперед від факторів політико-географічного розташування України в центральній частині Східної Європи, на перетині транспортних шляхів з Європи в Азію і зі Скандинавських країн в країни Середземноморського регіону. Таке розташування України на перехресті важливих торгових шляхів сприяло економічним і суспільно-політичним відносинам з іншими державами ще у часи Київської Русі. Через Україну з півночі на південь (по Дніпру) проходив важливий шлях "з варяг у греки", яким здійснювалися всебічні зв'язки з народами північної Європи, Малої Азії,

²⁵⁸ Закон України Про засади внутрішньої і зовнішньої політики від 2010 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2411-17> (дата звернення: 22.08.2021).

Причорномор'я, Криму та інших економічно і культурно розвинених регіонів, тісно пов'язані з Римською імперією і Грецією.

На сьогодні вигідність торгових комунікацій, які проходять через Україну обумовлена наявністю Чорного та Азовського морів і судноплавного Дунаю. Через практично незамерзаючі порти Чорного, а також Азовського морів, річку Дунай здійснюються водяно-транспортні зв'язки з багатьма країнами. Дунай і його судноплавні притоки протікають по території семи європейських країн. До того ж відстань до багатьох країн незначна: морем від Одеси до Констанци (Румунія), наприклад, - 180 км, від Одеси до Варни (Болгарія) - 340 км, від Одеси до Стамбула (Туреччина) - 630 км. Розгалужена мережа Дунаю та її судноплавних притоків у східній частині Західної Європи та у Центральній Європі сприяє зростанню імпортно-експортних перевезень через названі водні магістралі²⁵⁹.

Враховуючи всі ці фактори місцевого та регіонального значення, Україна, аж до 2014 р. намагалася повністю відповідати своєму серединному політико-географічному положенню як центральноєвразійська держава і будувала свою зовнішню політику на основі багатовекторності. Таке маневрування спостерігалось за всіма напрямками зовнішньої політики, економіки і навіть у сфері воєнної безпеки. Розглянемо об'єктивну результативність такого обраного геополітичного коду - рівноцінної підтримки Західного, Східного і Південного векторів зовнішньої політики.

На сучасному етапі вибір такого геостратегічного курсу дискредитував себе по всіх напрямках. Насамперед цікава ситуація за зовнішньоекономічними показниками.

З усіма країнами-сусідами Україна ще в 90-х рр. підписала договори про дружбу і співпрацю і налагодила тісні економічні відносини. При цьому ще напередодні 2014 р. (за даними Держслужби статистики) п'ять з

²⁵⁹ Регіональна політика України. URL: <http://i-bictashev.narod.ru/index/0-38> (дата звернення: 22.08.2021).

них входили в десятку найбільших торговельно-економічних партнерів України по товарообігу: Росія - \$38,2 млрд, Польща - \$6,6 млрд, Туреччина - \$5,7 млрд, Білорусь - \$5,6 млрд, Угорщина - \$3 млрд²⁶⁰. Така політика умовно повинна була гарантувати стабільність української економіки. Однак, при всьому зовні благополучному положенні справ, з Російською Федерацією і з Білоруссю завжди спостерігалось негативне для України сальдо. Причому у випадку з Росією імпорту перевищував експорт на рекордну цифру – \$ 8,2 млрд.

Західні країни – сусіди України, і особливо Польща, традиційно мали приблизно рівне сальдо товарообігу, а іноді і перевищення експорту над імпортом. І бачили в Україні країну, яка потенційно може мати найкращий, самий перспективний, швидко зростаючий ринок, при цьому найбільшою перспективою економічних відносин були малі і середні компанії, тобто саме та галузь економіки України, яка вимагала найбільшої підтримки. Але явно ускладнювало розширення і поглиблення цих відносин те, що Україна – не член ЄС.

Що стосується Туреччини, то в 2012 р. завдяки своєму економічному потенціалу Україна була визначена як країни, з якою відносини Туреччини будуть розвиватися в пріоритетному напрямку.

Ситуація різко змінилася після 2014 р. Так 2105 р. Білорусія ввела обов'язкову санітарно-гігієнічну експертизу української продукції, що імпортується в країну. Це рішення фактично паралізувало український експорт до Білорусі. Росія ж відкрила повномасштабну «торгову війну» проти України у вигляді продовольчого ембарго і в кінці грудня 2015 р. включила Україну в список країн, проти яких введені торгові обмеження. Крім того, з 1 січня 2016 року Росія припинила дію договору про зону вільної торгівлі щодо України і ввела мита на українські товари. Україна у відповідь заборонила імпорту з Росії також ряду товарів, а з 1 січня 2016 р.

²⁶⁰ Географічна структура зовнішньої торгівлі за 2014 рік. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 22.08.2021).

ввела торгові мита на російські товари. У такій ситуації Київ почав пошук альтернативних шляхів поставок українських товарів. Як один з варіантів поставок в Азію в обхід Росії шлях Україна - Грузія - Азербайджан - Казахстан.

Не менш сумний для України як результат недалекоглядності її геополітики є питання військової безпеки. Першим і найбільш значущим у списку «проб і помилок» є добровільна відмова від ядерної зброї у 1994 р. Не приймаючи перший уряд України це доленосне рішення, країна могла б зараз бути шостою в світі країною з офіційним ядерним статусом, що автоматично робило б її більш значущим гравцем на міжнародній арені. Звичайно, для цієї відмови були свої об'єктивні причини: тиск ззовні, проблеми з обслуговуванням і утилізацією ядерної зброї, проблеми з фінансуванням і підготовкою персоналу і так далі. Крім того, підкуповували гарантії США, Великобританії та Росії за Будапештським меморандумом 1994 р.: «поважати незалежність, суверенітет та існуючі кордони України..., утримуватися від економічного примусу..., утримуватися від загрози силою або її застосування проти територіальної цілісності або політичної незалежності України, і що ніякі їх озброєння ніколи не будуть застосовані проти України»²⁶¹.

В результаті, в ювілейний 20-й рік підписання Меморандуму одна з країн-гарантів анексувала український Крим, фінансує та підтримує терористів на Донбасі. Україна ж у відповідь утримує бойовиків від подальшого наступу і продовжує діяти в рамках міжнародного права - дотримується мирного плану за договорами Мінськ – 1 і Мінськ – 2. У січні 2015 р. Верховна Рада України визнали Росію державою-агресором, а самопроголошені ДНР і ЛНР - терористичними організаціями.

Продовжуючи відстоювати свою територіальну цілісність виключно в рамках міжнародного правового кола, Україна в 2017 р. ініціювала

²⁶¹ Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/998_158 (дата звернення: 22.08.2021).

процес позов до міжнародного суду ООН щодо порушення Росією міжнародної конвенції про заборону фінансування тероризму та за підтримку терористів на Донбасі, з відшкодуванням збитків за триваючі і систематичні порушення обох конвенцій. У листопаді 2019 р. міжнародний суд ООН визнав прийнятною скаргу у справі України проти РФ щодо порушення Росією Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму та відхилив заперечення Росії, яка вимагала від суду закрити справу та стверджувала, що ця конвенція не може бути застосована щодо її допомоги бойовикам на Сході України²⁶².

Наступним фактором послаблення української безпекової політики став вибір позаблокового статусу країни, прописаний в законі «Про засади зовнішньої політики України» від 1993 р. При цьому всі її сусіди входять в один з двох військових союзів: Румунія, Словаччина, Угорщина і Польща — члени НАТО; Росія і Білорусія — члени ОДКБ. Одночасно з цим чисельність власних збройних сил України також неухильно скорочувалося: після розвалу СРСР загальна чисельність особового складу становила 780 000 чоловік, а в подальшому приймалися державні програми розвитку Збройних сил України, які неодмінно передбачали їх скорочення. У 2012 році Міністерство оборони України розробило проект реформи Збройних сил, який передбачав поетапне скорочення їх чисельності до 70 000 військовослужбовців у 2017 році. Крім того, необхідно враховувати високотехнологічність сучасних війн, а техніка і озброєння в Україні також неухильно скорочувалася і не поновлювалася.

В результаті, в ході несподіваної військової агресії з боку Росії, Україна виявилася незахищеною не будучи членом жодного військово-політичного блоку і, при цьому, не маючи достатнього власного озброєння, військової техніки збройних сил. А з НАТО Україна на сьогоднішній день має Хартію «Україна-НАТО», підписану президентом Леонідом Кучмою в

²⁶² Суд ООН визнав прийнятність скарги України про підтримку Росією тероризму на Донбасі. *Європейська правда*. 8 листопада 2019 р. URL: <https://www.euointegration.com.ua/news/2019/11/8/7102822/> (дата звернення: 22.08.2021).

1997 році, завдяки якій в Україні є можливості співробітництва з НАТО в усіх сферах, включаючи військово-політичну. Згідно з документом, НАТО не може надавати Україні військову допомогу контингентами, але зброю продавати Україні може. Приклад такої співпраці – це рішення Хорватії про передачу Україні 14 вертольотів Мі-8МТВ-1 для підтримки в боротьбі проти терористів.

Оцінивши небезпеку такої незахищеності, 23 грудня 2014 р. на засіданні Верховної Ради України більшістю голосів (303 357 присутніх) був прийнятий законопроект № 1014-3 «Про внесення змін у деякі закони України щодо відмови України від здійснення політики позаблоковості». У пояснювальній записці до законопроекту зазначається, що відмову від позаблокового статусу України обґрунтовано агресією Російської Федерації проти України. «Агресія Російської Федерації проти України, незаконна анексія нею Автономної Республіки Крим, ведення проти нашої держави так званою «гібридною війною», військово втручання в східних регіонах України, постійний військовий, політичний, економічний та інформаційний тиск з боку Росії зумовлюють необхідність пошуку більш ефективних гарантій незалежності, суверенітету, безпеки і територіальної цілісності України».

В результаті прийняття даного законопроекту були внесені зміни в базові закони України, що регулюють її зовнішню політику. Так з закону «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» вилучається норма, яка закріплює позаблоковий статус України. У розділі про основні засади зовнішньої політики закону закріплена норма про поглиблення співпраці з НАТО для досягнення критеріїв, необхідних для набуття членства у цій організації». В закон «Про основи національної безпеки України» додається положення, згідно з яким у числі пріоритетів національних інтересів – інтеграція України в європейський політичний, економічний,

правовий простір з метою набуття членства в Європейському Союзі і в НАТО²⁶³.

Багатовекторна зовнішня політика, заснована на принципах міжнародного права та підтримання дружби і співробітництва з усіма країнами-сусідами, здійснювалася в Україні і в питаннях врегулювання територіальних суперечок. Прикладом може слугувати українсько-румунська суперечка про статус о. Зміїний завершилась у 2009 р. рішенням Міжнародного суду ООН. Було визначено, що острів Зміїний, акваторія якого, за оцінками експертів, багата вуглеводнями, не може вважатися частиною прибережної лінії України при визначенні серединної лінії при делімітації континентального шельфу і виняткової економічної зони. У підсумку під юрисдикцію Бухареста відійшло 79,34% спірних територій навколо острова в Чорному морі, хоча сам острів (який являє собою скелю), залишився у власності України²⁶⁴.

Однією з головних цілей визначення геополітичного коду держави є розробка на його основі концептуальної бази національної безпеки. У «Стратегії національної безпеки України» від 2007 р. безпосередніми зовнішніми загрозами виділялися: наявність не врегульованого конфлікту в придністровському регіоні Республіки Молдова; невирішеність питання щодо розмежування лінією державного кордону акваторії Чорного і Азовського морів та Керченської протоки, відсутність демаркації державного кордону України з Російською Федерацією, Республікою Білорусь та Республікою Молдова та наявність неврегульованих проблемних питань, пов'язаних з тимчасовим перебуванням Чорноморського флоту Російської Федерації на території України²⁶⁵.

Перебуваючи на шляху зміни свого геополітичного коду і під впливом нових, неврахованих в попередній стратегії загроз, в 2015 р.

²⁶³ Украина отказалась от внеблокового статуса. URL: <http://korrespondent.net/ukraine/politics/3459650-ukraina-otkazalas-ot-vneblokovogo-statusa> (дата звернення: 22.08.2021).

²⁶⁴ В Украине возможны «территориальные конфликты». *Inpress.ua*. 3 липня 2013 р. URL: <http://inpress.ua/ru/politics/12614-v-ukraine-vozmozhny-territorialnye-konflikty> (дата звернення: 22.08.2021).

²⁶⁵ Про Стратегію національної безпеки України від 2007 р. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/105/2007> (дата звернення: 22.08.2021).

вийшла нова редакція Стратегії національної безпеки України». Тут головною темою всіх розділів документа є «агресивні дії Росії» і як наслідок порушення територіальної цілісності України²⁶⁶. Ті ж питання піднімаються і в новій редакції Військової доктрини України» від 2015 р.²⁶⁷.

Безсумнівно, на сьогоднішній день це найбільш актуальні загрози національній безпеці України. З цих документів можна зробити очевидний висновок про докорінну зміну у визначенні геополітичного коду України. Один з найбільш традиційно активних для держави векторів зовнішньої політики – східний перетворився з друга на ворога.

Виходячи з вищерозглянутих особливостей політико-географічного положення держави та враховуючи сучасні виклики і загрози, геополітичний код України необхідно піддати трансформації ґрунтуючись на об'єктивних чинниках сучасного внутрішньополітичного та зовнішньополітичного становища України.

Перш за все, традиційно важливий для держави історико-культурний фактор залишає незмінним багатовекторність зовнішньої політики України. При цьому на перший план повинен бути виведений західний вектор (Європейський Союз) і особливо сусідні держави (Польща, Угорщина, Словаччина). Що стосується східного вектору (Російська Федерація та Білорусь), то тут відносини в перспективі повинні будуватися на принципі прагматизму і виключно в рамках торговельно-економічного партнерства.

Ідеологічний фактор, коли союзники і супротивники відбираються за принципом ідеологічної близькості, також повинен бути перенаправлений в бік Заходу, особливо враховуючи остаточно визначений для України курс на євроінтеграцію.

²⁶⁶ Про Стратегію національної безпеки України від 2015 р. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/287/2015> (дата звернення: 22.08.2021).

²⁶⁷ Про нову редакцію Воєнної доктрини України від 2015 р. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/5552015-19443> (дата звернення: 22.08.2021).

Фактор географічного положення України з суто географічної точки зору відводить їй роль середньої європейської держави на основі рівновіддаленості і дозволяє займати нейтральну позицію. Проте, результат такої оманливої думки доведено останніми подіями, тому в даному напрямку трансформація повинна відбутися не з географічної, а за геополітичної ознаки. Дана ознака виводить Україну з середини Європи на околицю Європейського Союзу і тому повинна бути врахована при пошуку нових шляхів забезпечення своєї національної безпеки. А так як на сьогодні головною загрозою є загроза територіальній цілісності, то єдино правильним варіантом може стати членство України в НАТО.

Нарешті, економічний фактор повинен виходити з особливостей політико-географічного розташування України. У цьому ключі для держави рівноцінно важливо збереження партнерства за всіма трьома напрямками (Захід, Схід, Південь). Причому якщо для Західного напрямку на сьогодні є всі підстави розраховувати на дружні та перспективні партнерські відносини, то для Східного такі очікування в найближчому майбутньому нездійсненні. Тому необхідний пошук нових секторів економічного співробітництва, які компенсували б втрату східного вектору. І в даній ситуації вкрай важливо активізувати свої зусилля на третьому напрямку – Півдні, особливо враховуючи, що в сучасних геополітичних умовах Туреччина, Болгарія і Румунія тепер розглядають Україну не тільки як перспективного європейського торговельно-економічного партнера, але і як ідеологічно близьку державу.

Таким чином, можна констатувати, що Україна пройшла черговий етап трансформації свого геополітичного коду, етап, який супроводжувався зміною політичної влади і остаточного визначення в бік євроінтеграції. Перехід цей супроводжувався згубними для держави явищами, такими як: глибока соціально-політична і економічна криза, загроза територіальній цілісності та військова агресія сусідньої держави.

Сучасна зовнішня політика України повинна будуватися на розумінні свого нового геополітичного коду, який при збереженні багатовекторності залишає за собою лише економічну складову цього поняття. Політичні пріоритети спрямовані тепер виключно на Захід з повним усвідомленням своєї геополітичної ролі як повноцінної європейської держави, яка будує свою політику на принципах демократії, прав людини і на вільних ринкових відносинах.

4.2. Політика ЄС щодо Росії в контексті російсько-української гібридної війни

Основною реакцією ЄС на пряме військове втручання РФ в Україну стало запровадження з липня 2014 р. низки санкцій, застосованих проти Росії. Ці заходи вважалися обмежувальними засобами «у відповідь на неправомірну анексію Криму та зумисну дестабілізацію України». Пакет санкцій включав дипломатичні рішення, заморожування активів і заборону на поїздки окремих осіб, впровадження обмежень щодо Криму і Севастополя. Економічний пакет санкцій обмежив доступ державних фінансових установ з РФ на фінансові ринки ЄС, наклав ембарго на торгівлю зброєю, встановив заборону на експорт товарів подвійного призначення, а також обмежив доступ Росії до високотехнологічних товарів, особливо в нафтовидобувному секторі. В цілому, економічні санкції, спрямовані були на заморожування обмінів з Росією в конкретних секторах економіки та заходів, які стосувалися економічного співробітництва.

Крім того, впроваджено було цілий ряд зовнішньополітичних обмежень для Росії, як для країни агресора, хоча офіційно ЄС таке визначення Російській Федерації й не надавав. Офіційно визначалась лише анексія частини української території, мається на увазі Крим, також підставами для впровадження пакету санкцій вважалося незаконне

привласнення державних коштів України. Були скасовані саміти ЄС—Росія, регулярні двосторонні зустрічі на найвищому рівні, призупинені двосторонні переговори з візових питань і нової угоди між ЄС і РФ, призупинено формат зустрічей у межах «Групи восьми»²⁶⁸.

Офіційну відповідь на анексію Росією Криму та на подальшу дестабілізацію України, зокрема на Донбасі ЄС надав у березні 2016 р., коли глави МЗС країн-членів Європейського Союзу прийняли п'ять принципів, на яких повинні вибудовуватися відносини блоку з Росією. Зазначені принципи, полягають у наступному.

По-перше, умовою для змін ставлення ЄС до Росії є повне виконання мінських угод, крім того, Брюссель ніколи не визнає анексію Криму.

По-друге, Євросоюз посилюватиме зв'язки з Центральною Азією та іншими східними партнерами.

Третє – підвищення енергетичної та стратегічної стійкості ЄС.

Четверте – вибірковість взаємодії з РФ, у пріоритеті - спільні інтереси на кшталт Сирії чи Північної Кореї.

П'яте – підтримка громадянського суспільства в Росії, поглиблення а ЄС, зокрема молоддю²⁶⁹.

Ці принципи було запроваджено під керівництвом першого верховного представника ЄС із зовнішньої політики Федеріки Могеріні. По проходженні п'яти років в Євросоюзі оголосили про намір провести стратегічний перегляд відносин з Росією. Зайнятись цим повинні були глави держав і урядів країн ЄС на саміті, запланованому на 25-26 березня 2021 р. Але для цього слід було спершу обговорити відносини ЄС-Росія безпосередньо із самими учасниками цих відносин. З цією метою у лютому 2021 р. відбувся візит Ж. Боррелю, який змінив Ф. Могеріні на посаді верховного представника ЄС із зовнішньої політики у 2019 р., до Москви. Але підсумки зустрічі із міністром закордонних справ Росії С. Лавровим

²⁶⁸ Толстов С. Політика ЄС щодо Росії: основні проблеми та тенденції. *Історико-політичні студії* : зб. наук. праць 2015. № 2. С. 97—111.

²⁶⁹ Могеріні: в ЄС узгодили п'ять принципів взаємодії з Росією. URL: <https://www.dw.com/uk> (дата звернення: 22.08.2021).

показали, що місія Ж.Борреля провалилась, а відносини Євросоюзу з Росією «досягли нової найнижчої точки» після отруєння та ув'язнення критика російської влади та опозиційного політика Олексія Навального.

З огляду на це необхідність перегляду попередніх п'яти принципів у будівництві відносин з Росією стала очевидною та спонукала ЄС до організації так званої стратегічної дискусії щодо відносин з Росією на рівні Європейської ради. Вона повинна була пройти на рівні Європейської ради у березні 2021 р., але була перенесена у зв'язку з різким спалахом коронавірусу. Перше її обговорення відбулося на саміті 24-25 травня 2021 р.. Тоді лідери ЄС дали завдання Єврокомісії та Ж. Боррелю, підготувати доповідь з рекомендаціями до стратегічної дискусії.

У червні 2021 р. Ж. Боррель, доповнив п'ять принципів, які діяли без змін вже п'ять років поспіль, трьома типами дій, надавши їх у вигляді рекомендацій щодо відносин з Росією:

1. давати відсіч (коли Росія порушує міжнародне прав та права людини);
2. стримувати (коли Москва намагається посилити тиск на ЄС);
3. вести діалог з питань, які становлять для Євросоюзу інтерес²⁷⁰.

Таким чином, можна сказати, що запропоновані дії є стратегією відносин блоку з Росією, й ці дії матимуть конкретний механізм впровадження, включаючи три складові: відштовхування, стримування, взаємодія.

Відштовхування. ЄС продовжуватиме виступати проти порушень прав людини і буде виступати на захист демократичних цінностей, в тому числі на міжнародних форумах. ЄС продовжуватиме заявляти про систематичні порушення Росією міжнародного права в Україні, Грузії та інших країнах.

²⁷⁰ Чого чекати від стратегічної дискусії у ЄС щодо відносин з Росією. URL: <https://www.dw.com/uk/choho-chekaty-vid-stratehichnoi-dyskusii-u-yes-shchodo-vidnosyn-z-rosiieiu/a-56977028> (дата звернення: 22.08.2021).

ЄС підтвердить свою підтримку України і її територіальної цілісності, суверенітету і незалежності. Це включає в себе заклик до Росії взяти на себе відповідальність як сторона конфлікту і повністю виконати Мінські угоди.

ЄС буде і надалі належним чином реагувати на зловмисні дії російського уряду, включаючи гібридні загрози, і буде прагнути обмежити ресурси, які російський уряд може використовувати для проведення своєї шкідливої зовнішньої політики.

Стимування. Стратегія пропонує протидіяти загрозам і зловмисним діям РФ більш систематично і узгоджено, забезпечуючи при цьому координацію з партнерами-однорідцями, такими як НАТО і G7.

ЄС повинен і далі розвивати свій потенціал кібербезпеки і захисту, а також свої стратегічні комунікаційні можливості. ЄС продовжить зміцнювати свої можливості протистояти гібридним загрозам і краще використовувати важелі впливу, які надає перехід на альтернативні джерела енергії.

ЄС посилить підтримку східних партнерів, працюючи над повною реалізацією потенціалу Східного партнерства.

Взаємодія. Для просування своїх власних інтересів ЄС хоче залучати Росію до вирішення кількох ключових завдань, таких як боротьба з пандемією коронавірусу та боротьба зі зміною клімату та іншими екологічними проблемами.

Стратегія також пропонує більш технічну взаємодію з урядом щодо економічних питань.

ЄС буде розширювати контакти між людьми, що може включати спрощення візового режиму для деяких громадян Росії, а також посилить підтримку російського громадянського суспільства та правозахисників.

Також ЄС вважає необхідною співпрацю з РФ в рамках "Північного виміру", в Арктиці, із запобігання конфліктам і щодо регіональних і

глобальних питань - від Ірану та Близького Сходу до Афганістану, від боротьби з тероризмом до нерозповсюдження ядерної зброї²⁷¹.

Даний документ повинен стати основою для розробки подальших шляхів розвитку політики ЄС щодо Росії. Також ці рекомендації повинні були стати основою до проведення другої частини стратегічної дискусії щодо відносин з РФ, запланованої на 24-25 червня 2021 р. Однак, незадовго до її проведення Німеччина за підтримки Франції внесла свої пропозиції щодо процесу дискусії, а саме питання пошуку форматів діалогу з Росією, "у тому числі на рівні лідерів". Річ у тому, що до 2014 р. саміти ЄС-Росія відбувалися регулярно. Але у відповідь на анексію українського Криму та конфлікт на Донбасі, Брюссель заморозив більшу частину співпраці з РФ, включно з самітами. Свою позицію канцлера Німеччини А. Меркель пояснює тим, що Євросоюз повинен "шукати прямих контактів з Росією та російським президентом", адже це, на її думку, - єдиний варіант розв'язання конфліктів. Обґрунтувала вона такий погляд "відповідальністю" перед країнами "Східного партнерства", зокрема Україною та Білоруссю.

Треба зауважити, що у багатьох інших країн ЄС ця ідея викликала незрозуміння. Прем'єрка Естонії К. Каллас зазначила, що пропозиція Берліна і Парижа стала для неї несподіванкою, причому не з приємних. Глава уряду Польщі М. Моравецький висловив думку, що відновлення діалогу на найвищому політичному рівні можливе лише якщо Росія припинить свою "агресивну політику". Прем'єр-міністр Нідерландів М. Рютге зауважив, що особисто брати участі у зустрічі Європейської Ради з Путіним не буде. З тих лідерів країн ЄС, які захотіли висловитися публічно, однозначно ідею саміту з Росією підтримав лише канцлер Австрії С. Курц²⁷².

²⁷¹ Євросоюз представив нову стратегію відносин з Росією. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2021/06/17/7297565/> (дата звернення: 22.08.2021).

²⁷² Саміту ЄС-РФ не буде: як у Брюсселі обговорювали ідею зустрічі з Путіним. URL: <https://www.dw.com/uk/samitu-yes-rf-ne-bude-yak-u-briusseli-obhovoriuvaly-ideiu-zustrichi-z-putinym/a-58039963> (дата звернення: 22.08.2021).

За результатами проведеного 24-25 червня 2021 р. саміту ЄС Європейська Рада ухвалила спільне комюніке, яке містить наступні складові подальших відносин з Росією:

- відкритість Євросоюзу "вибірковій взаємодії" з Росією у таких питаннях, як клімат, охорона здоров'я, Сирія чи Лівія;
- необхідності твердої та скоординованої відповіді ЄС і його держав-членів на подальші ворожі, незаконні та підривні дії Росії. Для цього лідери ЄС дали завдання Єврокомісії та Ж. Боррелю "надати варіанти для додаткових обмежувальних заходів, включно з економічними санкціями";
- необхідності поглиблювати та активізувати політичні й економічні зв'язки з країнами "Східного партнерства", куди входить і Україна, з метою посилити їхню стійкість до різноманітних загроз.

В цілому, процес формування стратегії відносин ЄС щодо Росії не є завершеним. На сьогодні, за результатами самітів, зрозуміло, що держави члени визнають необхідність переходу до більш рішучих та узгоджених дій. Проте, одночасно Європа демонструє небажання вдаватися до додаткових санкцій щодо Москви. Попри обурення у Європі у зв'язку із посиленням агресивної політики Росії та численні звинуваченнями у порушенні прав людини та інших демократичних свобод деякі європейські лідери не повністю підтримуватимуть жорсткішу політику ЄС щодо Москви. Однією з основних причин до цього є енергетичний важіль, бо Росія стала найбільшим постачальником газу до Європи, а після повного завершення будівництва трубопроводу Північний потік-2 буде мати основний пріоритет на континенті. Про це й застерігають Німеччину США, а також Польща, країни Балтії та Україна.

4.3. Діяльність УВКБ ООН із захисту прав біженців в Україні

Через посилення соціального тиску та збройних конфліктів у всьому світі процес міжнародної міграції стає більш інтенсивним, що також створює обмеження в процесах його регулювання. Поганий контроль на

кордонах, нелегальна міграція, відсутність інтеграції мігрантів у приймаючій громаді чи країні призводить до високого рівня злочинності та конфліктів (навіть збройних). Більше того, нестабільні міграційні процеси зумовлюють економічне та демографічне зменшення.

Такі інтенсивні міграційні рухи породжують проблему захисту прав біженців, осіб без громадянства та вимушених переселенців і це питання стає ще більш актуальним і сьогодні, створюючи нові виклики для сучасного суспільства. В юридичному полі, якщо у людини немає документів, то вона стає невидимою, тобто немає доступу до своїх фундаментальних прав, зокрема право на працевлаштування, медичне обслуговування, соціальні послуги, освіту, власність, реєстрацію шлюбу та реєстрацію народження своїх дітей.

Над подоланням цієї проблеми безгромадянства працює Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН). УВКБ ООН - це глобальна організація, яка займається порятунком життя, захистом прав та побудовою кращого майбутнього для біженців, вимушено переміщених громадян та осіб без громадянства.

Станом на 2019 рік майже 71 мільйон осіб в усьому світі вимушені мігрувати всередині своєї країни чи до іншої через збройні конфлікти, природні катаклізми, зубожіння, голод та переслідування за ознаками статі, раси, віросповідання та інших загроз. 26 мільйонів – це біженці, ще 41 мільйон - вимушені внутрішні переселенці, майже 4 млн. осіб - шукачі притулку²⁷³.

На жаль, ця статистика безпосередньо стосується і нашої країни. Загарбання Криму РФ, війна на Сході України та тимчасова окупація окремих районів Донецької та Луганської областей викликали масштабні та безпрецедентні міграції населення: майже два мільйони українців були вимушені залишити свої домівки та мігрувати всередині своєї країни та

²⁷³ Global forced displacement tops 70 million. URL: <https://www.unhcr.org/news/stories/2019/6/5d08b6614/global-forced-displacement-tops-70-million.html> (дата звернення: 22.08.2021).

шукати притулок в інших. Наша країна посідає дев'яте місце в світі за кількістю внутрішньо переміщених осіб²⁷⁴.

На початку 1949 року за рішенням Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй Міжнародну організацію зі справ біженців (IRO – International Refugee Organization) було ліквідовано та з 1 січня 1951 року замість неї було створено УВКБ ООН. З того часу представництва УВКБ ООН було відкрито в 134 країнах світу, в тому числі в Україні у 1994 році

Загалом, діяльність УВКБ ООН в Україні бере свій початок із підписання Угоди між Урядом України та Управлінням Верховного Комісара ООН у справах біженців і 1995 році та базується на спільному прагненні розвивати взаємне співробітництво, спрямоване на розв'язання проблем біженців, а також інших категорій осіб у межах УВКБ ООН²⁷⁵.

Станом на 2020 р. основними напрямками діяльності Агентства ООН у справах біженців були:

- Сприяння становленню ефективної системи притулку та законодавства відповідно до міжнародних стандартів;
- Забезпечення захисту для всіх підмандатних осіб, в тому числі, підтримка економічної самостійності, місцевої інтеграції та сприяння добровільній репатріації;
- Створення гуманітарного простору для внутрішньо переміщених осіб і прохачів притулку в ситуації змішаних міграційних потоків
- Викорінення та запобігання безгромадянства;
- Надання допомоги найбільш вразливим біженцям, шукачам притулку та внутрішньо переміщеним особам;
- Організація тренінгів для державних посадових осіб і представників громадських організацій, діяльність яких пов'язана із захистом біженців і внутрішньо переміщених осіб;

²⁷⁴ Алексеев Ю., Захаров Е. Вынужденные переселенцы. URL: <http://khp.org/index.php?id=1578656588> (дата звернення: 22.08.2021).

²⁷⁵ Угода між Урядом України та Управлінням Верховного Комісара ООН у справах біженців: ратиф. Законом України від 21.10.1999 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_078#Text (дата звернення: 22.08.2021).

– Адвокація, спрямована на посилення захисту біженців, боротьбу з расизмом і ксенофобією²⁷⁶.

До 2014 р. головними отримувачами допомоги в Україні були біженці та особи без громадянства, тож вся діяльність була сконцентрована саме на них, але збройний конфлікт на Сході України додав свої корективи і під мандат підпали постраждалі від конфлікту особи та вимушені переселенці. Станом на 2020 р. кількість отримувачів допомоги не зменшилась виходячи із нагальних потреб, а самі потреби залишаються незмінними та складає не менше 2 млн. осіб за планом оперативної діяльності УВКБ ООН, в той час коли за оцінками Управління з координації гуманітарних питань (United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs) щонайменше 3,4 млн. осіб потребують допомоги як на підконтрольній, так і на території ОРДЛО²⁷⁷.

Як показує практика, Україна являється державною призначенням, а у більшості випадків транзитною державою для шукачів міжнародного захисту, тому за чинним законодавством існує правовий механізм отримання статусу біженця. Переважна більшість біженців в Україні перетинають державний кордон як студенти або туристи, а вже потім звертаються до ДМС із заявою про надання притулку. Більшість правозахисників стверджують, що прикордонники відмовляються приймати заяви на притулок і одразу депортують цих осіб в обхід ідентифікації та прийняття подальшого обґрунтованого рішення²⁷⁸.

Згідно Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» наданням статусу біженця, реєстрацією та їх захистом займається Державна міграційна служба . В

²⁷⁶ Багаторічна стратегія захисту та пошуку рішень із залученням багатьох партнерів в Україні на 2018 – 2022 рр. (за даними УВКБ ООН). URL: https://www.unhcr.org/ua/wp-content/uploads/sites/38/2018/06/Multi-Year-Multi-Partner-Protection-and-Solutions-Strategy-2017_2020_UKR.pdf (дата звернення: 22.08.2021).

²⁷⁷ Україна: Огляд гуманітарних потреб 2020 року (за матеріалами УВКБ ООН). URL: https://www.humanitarianresponse.info/sites/www.humanitarianresponse.info/files/documents/files/ukraine_2020_hno_at_a_glance-ua_0.pdf (дата звернення: 22.08.2021).

²⁷⁸ Why Ukraine needs a new approach to refugees. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/why-ukraine-needs-a-new-approach-to-refugees/> (дата звернення: 22.08.2021).

свою чергу за статтею 1 цього ж закону біженцем може бути визнана особа, яка не є громадянином України і внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань²⁷⁹.

Таким чином, щоб отримати статус біженця особу або його/її юридичному представнику необхідно звернутись до найближчого за місцем тимчасового перебування управління ДМС та подати заяву про визнання його/її біженцем протягом 5 робочих днів з моменту перетину державного кордону. Заява містить персональні дані особи та причини виїзду зі своєї країни походження (страх за своє життя, життя рідних, дискримінація за ознакою статі, віросповідання та інше), підтверджуючі факти підстави для звернення з метою отримання захисту. Найбільшою проблемою для біженців є те, що вони у переважній більшості не володіють українською мовою, тому в таких випадках особи мають право на перекладача.

Також, згідно чинного законодавства України існує процедура розгляду кожного позову, яка може тривати кілька років, в той самий час позивачі знаходяться в підвішеному стані та не можуть офіційно працевлаштуватись, отримати доступ до адміністративних та соціальних послуг, інтегруватись у приймаючій громаді. Тобто, такі дії є неправомірними і з боку шукачів притулку (у разі перевищення терміну присутності на території України та нерегулярного перетину кордону), і з

²⁷⁹ Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту: Закон України від 08.07.2011 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3671-17#Text> (дата звернення: 22.08.2021).

боку прикордонної служби. На думку ДМС більшість осіб, які шукають притулку на території України є економічними мігрантами, які прямують до Німеччини та ЄС, а реальна кількість осіб, яким необхідно надавати додатковий захист дуже мала. Аргументація спірна, адже якщо особа прямує до Німеччини як біженець, то легше придбати квиток саме до країни призначення, особливо, якщо тенденція надання притулку в Німеччині сприятлива для шукачів міжнародного захисту²⁸⁰.

Згідно статистичних даних ДМС станом на 1 жовтня 2020 р. на обліку територіальних підрозділів Міграційної служби в Україні знаходиться 1276 біженців, з них 966 чоловіків та 310 жінок, та 859 іноземців та осіб без громадянства, які потребують додаткового захисту, з них 665 чоловіків та 194 жінок²⁸¹. Переважна кількість біженців та шукачів додаткового захисту являються громадянами понад 60 країн, таких як: Афганістан, Нігерія, Росія, Сирія, Камерун, Таджикистан, Сомалі, Демократична Республіка Конго, Гана, Бангладеш, Узбекистан, Ємен, Гвінея, Єгипет, Кот-д'Івуар та інші. Доречним буде зазначити, що 17 громадян Росії визнали біженцями, а ще 20 росіян особами, що потребують додаткового захисту²⁸².

Статистичні дані також показують різницю показників прийнятих рішень у наданні захисту, так лише 38 осіб отримали позитивне рішення, в той час як 204 особам було відмовлено. За підрахунками УВКБ ООН, на кожні 100 біженців понад 6000 осіб чекають рішення, що є амбівалентним офіційним даним ДМС²⁸³.

Процедура реадмісії в Україні регулюється законодавчими актами держави та двосторонніми угодами. Станом на 2020 рік Україна уклала

²⁸⁰ Мигранты в Германии: права ли была Меркель, открыв двери сотням тысяч беженцев? URL: <https://www.bbc.com/russian/features-51501662> (дата звернення: 22.08.2021).

²⁸¹ Показники діяльності ДМС за 1 півріччя 2020 р. (за даними Державної міграційної служби України). URL: https://dmsu.gov.ua/assets/files/statistic/year/2020_6.pdf (дата звернення: 22.08.2021).

²⁸² Міграційна служба розповіла, скількох громадян Росії визнали біженцями в Україні. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-bizhenci-z-rosiji/30897042.html> (дата звернення: 22.08.2021).

²⁸³ Біженці та шукачі притулку в Україні. Тематичний огляд УВКБ ООН. Червень 2019 року. URL: https://www.unhcr.org/ua/wp-content/uploads/sites/38/2019/06/2019-06-UNHCR-UKRAINE-Refugee-and-Asylum-Seekers-Update-FINAL_UKR.pdf (дата звернення: 22.08.2021).

Угоди про реадмісію з ЄС, Угорщиною, Польщею, Словаччина, Молдовою, Туреччиною, Данією, Росією, В'єтнамом, Грузією, Узбекистаном, Швейцарією, Норвегією та іншими державами²⁸⁴. Варто зазначити, що далеко не всі підписані угоди реалізуються ефективно та своєчасно, наприклад найактуальніша Угода між Україною та Республікою Білорусь про реадмісію була ратифікована Верховною Радою 3 червня 2020 року²⁸⁵, в той час як підписано ще в 2018 році. В свою чергу, втілення угод має спрощувати роботу з протидії нелегальної міграції, адже регламентуються правові засади для повернення громадян до країн їх походження.

Згідно показників діяльності ДМС за перше півріччя 2020 року більшість запитів стосуються реадмісії громадян України.

Репатріація в українських реаліях унікальне явище і декілька осіб користуються нею на рік. Станом на жовтень 2020 року згідно статистичних даних ДМС за 9 місяці було прийнято 3 позитивних рішення на добровільне повернення, на противагу 2014 особам, яких було примусово повернено до країни походження та 124 осіб примусово видворено²⁸⁶. Незважаючи на те, що діючий національний план з інтеграції біженців на період з 2012 по 2020 рр.²⁸⁷, ще в процесі реалізації, відсоток надання статусу шукачам притулку залишається низьким та мотивація до інтеграції практично відсутня. Мовні курси стали «розкішшою» для осіб, які отримали міжнародний захист, так само як і офіційне працевлаштування. Головним чином, план інтеграції не отримав підтримки на всеукраїнському рівні, а фінансування постійно скорочується через

²⁸⁴ Поздняк А. Рeadмиссия, добровольное возвращение и реинтеграция в Украине: пояснит. записка. URL: https://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/62779/Explanatory%20Notes_2013-17.pdf?sequence=1 (дата звернення: 22.08.2021).

²⁸⁵ Про ратифікацію Угоди між Україною та Республікою Білорусь про реадмісію: Закон України від 03.06.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/661-20#Text> (дата звернення: 22.08.2021).

²⁸⁶ Показники діяльності ДМС за 1 півріччя 2020 р. (за даними Державної міграційної служби України). URL: https://dmsu.gov.ua/assets/files/statistic/year/2020_6.pdf (дата звернення: 22.08.2021).

²⁸⁷ План заходів щодо інтеграції біженців та осіб, які потребують додаткового захисту, в українське суспільство на період до 2020 року. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/245522329> (дата звернення: 22.08.2021).

складність економічної ситуації в країні особливо з початку збройного конфлікту на Сході України.

Чинні закони України із надання притулку діють, але дотримання них ускладнюється браком державного фінансування та прогалинами в нормативно-правовій базі. Недостатність фінансування відображається на низькому рівні надання послуг, в тому числі на наймі перекладачів, а високий рівень плинності кадрів через фахівців стає перешкодою якісного обслуговування. Також процес діджиталізації відбувається повільніше через низький рівень компетентності персоналу. З метою підвищення якості надання послуг протягом останніх років УВКБ ООН організувало низку курсів та тренінгів з підвищення інституційної спроможності. Тим не менше, за статистичними даними «у 2016 році рівень визнання шукачів притулку біженцями відповідними органами в Україні був дуже низьким, всього 14%, незважаючи на те, що у 2016 році кількість осіб з трьох постраждалих від конфлікту країн – Афганістану, Сирії та Іраку – склала 41% від загальної кількості шукачів притулку»²⁸⁸.

В українській системі ДМС налічується та функціонує три пункти тимчасового розміщення для біженців (ПТРБ): у м. Мукачеве (Закарпаття), м. Яготин (Київська область) та м. Одесі, де біженці залишаються на кілька місяців, а деякі затримуються на кілька років. Головним чином довший термін перебування у ПТРБ зумовлений складністю інтеграції в нову соціальну та культурну спільноту, пошуку роботи, а також інших причин, з якими також стикаються громадяни України, але у випадку біженців вирішення цих питань займає більше часу. А також, два пункти тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні (ПТПІ). За експертною оцінкою УВКБ ООН та МОМ така кількість ПТРБ та ПТПІ недостатня²⁸⁹.

²⁸⁸ Міграційна служба розповіла, скількох громадян Росії визнали біженцями в Україні. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-bizhenci-z-rosiji/30897042.html> (дата звернення: 22.08.2021).

²⁸⁹ UNHCR Ukraine's 2019 Participatory Assessment. URL: https://www.unhcr.org/ua/wp-content/uploads/sites/38/2019/08/2019-08-19-PA_ENG.pdf (дата звернення: 22.08.2021).

Ситуації погіршилась у 2020 р. з огляду на пандемію SARS-CoV-2 та обмежувальні карантинні заходи, які призвели до закриття кордонів більшості країн. У зв'язку з цим 19 березня 2020 Верховний Комісар ООН у справах біженців Філіппо Гранді звернувся до міжнародної спільноти та наголосив на важливості державам керувати своїми кордонами в умовах цієї неймовірної кризи, якщо вони вважають за потрібне, але ці заходи не повинні спричинити закриття шляхів до притулку або змушення людей повертатися в умови небезпеки²⁹⁰.

В Україні 28 серпня 2020 за рішенням Верховної Ради України було закрито державний кордон до 28 вересня 2020 року. З огляду на ситуацію в Білорусі почались перші звернення про надання притулку та отримання статусу біженця. Згідно ще комплементарного рішення Верховної Ради умови надання захисту будуть пом'якшення для біженців із Республіки Білорусь.

Як показує практика та більшість звітів від урядових та міжнародних організацій, основними труднощами як для біженців, шукачів притулку, осіб без громадянства, так і громадян України та ВПО є пошкоджений доступ до державних сервісів та інформації, так іноземці не можуть перетнути державний кордон України без наявного валідного полісу страхування, а біженці та особи потребують додаткового захисту не можуть безкоштовно скористатись державними медичними сервісами через відсутність цивільних документів. В рамках інституційної підтримки державних органів, УВКБ ООН поділилась досвідом та практик заходів спрямованих на забезпечення захисту біженців та шукачів притулку в часи пандемії COVID-19, які було реалізовано країнами-членами ЄС. Ці рекомендації охоплюють інформацію щодо доступу до території, процедури надання притулку та спілкування з громадами біженців. Варто відзначити, що Україна також вживає певні заходи із захисту підмандатних

²⁹⁰ Statement by Filippo Grandi, UN High Commissioner for Refugees on the COVID-19 crisis. URL: <https://www.unhcr.org/news/press/2020/3/5e7395f84/statement-filippo-grandi-un-high-commissioner-refugees-covid-19-crisis.html> (дата звернення: 22.08.2021).

УВКБ ООН осіб. Так за ініціативи ДМС було прийнято Постанову Кабінету Міністрів від 09 жовтня 2020 р. № 933 «Про внесення змін до Порядку оформлення, видачі, обміну, скасування, пересилання, вилучення, повернення державі, визнання недійсною та знищення посвідки на тимчасове проживання»²⁹¹. Таким чином, внесені зміни стосуються спрощеного порядку проходження зазначених процедур для певних категорій іноземців. Відтепер іноземці, які є громадянами країн з безвізовим в'їздом в Україну та перебувають в Україні на законних підставах, матимуть право подати заяву на отримання дозволу на тимчасове проживання, не виїжджаючи з України через зміну мети в'їзду.

Цей розвиток подій може бути особливо актуальним для громадян Республіки Білорусь (які можуть бути присутніми в Україні для приватних цілей), IT-спеціалістів, які щойно працювали в Україні, та членів їх сімей. Документи на отримання дозволу на тимчасове проживання без виїзду з України подаються - не пізніше ніж за 15 робочих днів до закінчення дозволеного періоду перебування в Україні.

Але спрощена процедура видачі дозволу на тимчасове проживання не поширюватиметься на громадян держави, визнаної Парламентом України державою-агресором. ДМС також оновив свої правила, згідно яких шукачі притулку не повинні відвідувати офіси ДМС, щоб продовжити свої документи. Такі нововведення захищають шукачів притулку від затримання та штрафів.

Пандемія коронавірусної інфекції стала черговим випробуванням для всього людства та міжнародної спільноти, адже в умовах глобальної кризи все населення світу стає вразливим та доступ до медичної допомоги має бути доступним та інклюзивним для всього населення без дискримінації та ксенофобії. Біженці, мігранти, апатриди та ВПО, по-перше, вони проживають в таборах, колективних центрах, модульних містечках,

²⁹¹ Про внесення змін до Порядку оформлення, видачі, обміну, скасування, пересилання, вилучення, повернення державі, визнання недійсною та знищення посвідки на тимчасове проживання: Постанова Кабінету Міністрів України від 09.10.2020 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-vnesennya-zmin-do-poryadku-oformlennya-vidachi-obminu-skasuvannya-peresilannya-viluchennya-povernennya-derzhavi-viznannya-nedijсноu-ta-znishchennya-i091020-933> (дата звернення: 22.08.2021).

гуртожитках та доступ до медичних послуг, засобам індивідуального захисту, гігієни та санітарії досить обмежених, а то і взагалі відсутній. По-друге, з юридичної точки зору вони іноземці, в тому числі біженці та особи без громадянства, не мають вільного доступу до медичного забезпечення. Колапс медичного захисту спричинений масовою госпіталізацією населення та перенасичення закладів охорони здоров'я становить загрозу для всього населення, тож кожна держава має ввести ефективні міри із захисту права та здоров'я з метою контролю поширення та превенції вірусу. Згідно, спільного прес-релізу УВКПЛ, МОМ, УВКБ ООН та ВООЗ від 31 березня 2020 року про Права та здоров'я біженців, мігрантів та осіб без громадянства повинні бути захищені у відповідь на COVID – 19: «Особливо тривожною є ситуація з біженцями та мігрантами, які утримуються в офіційних та неофіційних місцях утримання, у тісних та антисанітарних умовах. Враховуючи летальні наслідки, які можуть бути спричинені спалахом COVID-19, вони повинні бути звільнені без зволікань. Дітей-мігрантів та їхні сім'ї, а також затриманих без достатньої правової підстави слід негайно звільнити» [6]. Призиви дотримання міжнародних стандартів міжнародних агентств має гуманні наміри, але на практиці у держав немає достатнього фінансування для реалізації відповідного медичного та інформаційного своїх громадян.

В ці часи перевірки гуманності УВКБ ООН закликає світову спільноту та держави:

- забезпечити відповідне до гуманітарних стандартів протидію на коронавірус, враховувати потреби біженців, шукачів притулку та всіх осіб, які знаходяться в зоні ризику;
- протидіяти ксенофобії, дискримінації та стигматизації осіб, яких заражають новим вірусом;
- вживати відповідних мір щодо управління ризиками для здоров'я населення, з урахуванням та повагою до потреб та згідно міжнародного законодавства;

- всі держави мають дотримуватись міжнародного принципу невидворення, з метою захисту осіб, яких очікує загроза життю;
- якщо держава закрила свої кордони через загрозу здоров'ю населення, обробка заяв про надання притулку повинна продовжуватися;
- запровадження комплексних заходів для запобігання прийому біженців чи шукачів притулку чи осіб певної національності чи національностей без заходів щодо захисту від видворення, будуть дискримінаційними та не відповідатимуть міжнародним стандартам, зокрема у зв'язку з принципом невидворення.
- занепокоєння у сфері охорони здоров'я не виправдовує систематичне використання імміграційних затримань щодо осіб або груп шукачів притулку чи біженців.

Таким чином, вже 25 років Агентство ООН у справах біженців в Україні виступає одним з основних гуманітарних акторів із захисту осіб, яким служить у світі та виконує наглядову функцію в процесі реалізації зобов'язань держав, які приймають біженців стосовно забезпечення захисту їх гідності та прав та створенню умов лояльності до представників інших народів та утвердженню нульової ксенофобії надає допомогу і консультації Уряду України, співпрацює з українською владою, а також здійснює моніторинг ситуації із захисту підмандатних.

Аналіз діяльності УВКБ ООН із захисту прав біженців та шукачів притулку доводить наявність проблеми реалізації міжнародного захисту в Україні. Тим не менше, за роки діяльності УВКБ ООН в Україні у якості консультуючого, контролюючого органу, відмічаються вагомі зміни в українській законодавчій базі, які свідчать про покращення функціонування національної системи надання захисту та відповідають міжнародному праву, стандартам захисту біженців, осіб потребуючих додаткового захисту та прав людини в цілому.

РОЗДІЛ 5.**«РОЗДІЛЕНА ПАМ'ЯТЬ»: КОНФЛІКТ ІСТОРИЧНИХ НАРАТИВІВ
ЯК ПРОБЛЕМА ІНТЕГРАЦІЇ. ДОСВІД ЛАТВІЇ ДЛЯ УКРАЇНИ**

Розробка шляхів повернення та принципів переосвоєння тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей неможлива без урахування тієї соціокультурної і ідентичної реальності яка складається тут в умовах окупації. Під цією реальністю розуміємо комплекс тих патернів, які сформувалися під впливом російської і місцевої колаборантської пропаганди і почасти базуються на ґрунті специфіки регіонального історичного розвитку. Серед них – антиукраїнські настрої і позиції, «руська» або «донбаська» ідентичність і імперсько-радянська модель колективної пам'яті. Інформаційно – когнітивна атака як частина гібридної війни привела до ментального розриву населення окупованих регіонів з Україною тому найважливіші завдання реінтеграції повинні полягати у площині гуманітарного, ідентичного простору.

Особливу увагу слід приділити питанням колективної пам'яті. Спотворена мавпуванням сучасної російської моделі з її постмодерністським поєднанням імперського і радянського наративів та особливою глорифікацією злочинних діячів комуністичного режиму, колективна пам'ять мешканців Донбасу багато в чому формує їх антиукраїнську ідентичність. Повернення до українського політично-територіального простору передбачає роботу з пам'яттю, намагання змінити домінуючі наративи. Але не виключаємо, що розповсюдити українську версію національної історії в тому виді ,в якому вона склалася на разі в політико-правовому і символічному полі тут не вдасться. Адже на протистояння двох протилежних історичних наративів – українського національного і «донбасько-російсько-радянського» тут накладатимуться

зовсім недавні, т.зв. «гарячі» спогади про війну та страждання в яких головним «чужим» і «ворогом» виступає саме Україна. Робота з цією пам'яттю неможлива без поступок і компромісів з обох боків. Не виключаємо також, що однією з поступок з українського боку буде прийняття такого локального варіанту історичної пам'яті який би базувався по-перше на «забуванні» та примиренні ,а по друге – на регіональній специфіці (без акцентування учасників українського національно-визвольного руху часів II світової війни). Поки що важко уявити навіть контури такої політики пам'яті і як вона буде корелюватися із загальнодержавним наративом, який вже є достатньою мірою секьюритизований. Але в будь якому разі вже зараз необхідно звернутися до досвіду тих країн, які також зіткнулися з проблемою співіснування державної моделі політики пам'яті та неформальної контрпам'яті, яка підтримується певною частиною суспільства. Показовим прикладом таких країн є країни Балтії, а, особливо, Латвія.

Незважаючи на відмінності в геополітичному положенні, Україна та Латвія подібні за низкою ознак, які безпосередньо пов'язані з контекстом історичної пам'яті. Перший фактор пов'язаний із ідентичнісним поділом суспільства за етномовною ознакою в Латвії та за регіональною, соціокультурною та частково мовною ознакою в Україні. По-друге, Україна і Латвія мають спільну історію, пов'язану з перебуванням у складі СРСР. По-третє, вони відчувають деструктивний інформаційно-пропагандистський вплив Російської Федерації, метою якого є девальвація національного наративу в рамках «м'якої сили» в Латвії та гібридної агресії в Україні. І, нарешті, по –четверте, країни об'єднує контраверсійність державного наративу історичної пам'яті і локальних моделей колективної пам'яті, які базуються на етномовному критерії в Латвії і регіональному в Україні.

Отже, в цьому розділі, беручи за основу латвійський кейс, ми розглянемо теоретичні аспекти політики і зокрема секьюритизації пам'яті,

вузлові сюжети латвійського національного наративу і пріоритети державної політики пам'яті, секьюритизацію цього наративу під впливом агресії Росії в Україні ,а також технології російської історичної пропаганди, що покликані скомпрометувати латвійську опцію власної історії і підживити контрпам'ять російськомовних мешканців Латвії.

5.1. Сек'юритизація пам'яті: теоретичні рамки для вивчення латвійського кейсу

У найбільш загальному розумінні сек'юритизація пам'яті означає усвідомлення історичної пам'яті як одного з елементів національної безпеки. Оскільки зв'язок між колективною пам'яттю і ідентичністю є очевидним, політичні актори вважають цілком доцільним здійснити певні охоронні заходи, які б захистили тобто секьюритизували «свій» історичний наратив від внутрішніх і зовнішніх загроз. Стрімка політизація і медіатизація історії, використання пам'яті для дискурсивного виправдання політичних рішень в тому числі і міжнародного характеру, створюють безпосередні передумови для сек'юритизації. З іншого боку, сама по собі сек'юритизація як один з найбільш радикальних проявів історичної політики розширює інструменталістське використання історичної пам'яті.

Зв'язок безпеки і історичної пам'яті, опосередковано ідентичністю з одного боку і політикою пам'яті, з іншого лише недавно позначився як теоретична проблема. У даному підрозділі ми постараємося сформулювати певні теоретичні рамки для вивчення конкретного кейса сек'юритизації. Теоретико-методологічним підґрунтям для цього стане конструктивістське розуміння безпеки, системно оформлене в дослідженнях представників Копенгагенської школи безпеки. Даний підхід розглядає безпеку як соціально конструйоване явище і визначає однією з її основних цілей захист ідентичності.

Відповідно, ми показуємо, що кореляцію пам'яті з безпекою можна простежити щонайменше в двох ракурсах. По-перше, як і у випадку з безпекою, колективна пам'ять також соціально детермінована і являє собою певний конструкт. По-друге, колективна пам'ять лежить в основі різних форм ідентичності аж до національної.

Відповідно до моделі трикутника сек'юритизації, сенси безпеки створюються колективними спогадами²⁹². А пам'ять, в свою чергу, обумовлена характером суспільства і політичними процесами, що протікають в ньому. Врахування даної моделі, в якій рівень безпеки, вимірюваний офіційними показниками та індивідуальними почуттями, пов'язаний з різними формами ідентичності і механізмом формування пам'яті, дозволило нам окреслити певний алгоритм дослідження конкретного прикладу сек'юритизації.

У підрозділі ми не ставимо своїм завданням безпосередній послідовний і детальний розгляд конкретних юридичних і політичних механізмів сек'юритизації пам'яті в Латвії. Латвійський кейс виступає тут, скоріше, як тло для позначення теоретичних рамок його подальшого дослідження.

У той же час, вважаємо за необхідне вказати, що Латвія поєднує в собі і типові, і унікальні риси сек'юритизації пам'яті. З одного боку, цілі і умови посткомуністичного транзиту в цілому відповідали моделі націоналізації держави по Роджерсу Брубейкеру, яка була типовою для країн ЦСЄ²⁹³. Вона передбачала, що титульна нація сек'юритизує офіційний національний історичний наратив, фіксуючи насамперед його антикомуністичну спрямованість.

З іншого боку, чітка етнічна двохобщинність Латвія (набагато більш виражена, ніж в інших країнах регіону) і наявність значного російськомовного сегмента населення зі своєю ідентичністю і

²⁹² Apyrshchenko V., Strukov V. Memory as Security: Images of the Past in 2014 National Referenda in Europe. In: Memory and Securitization in Contemporary Europe. London, 2018. PP. 29—32.

²⁹³ Brubaker R. Nationalism reframed: Nationhood and the national question in the New Europe, Cambridge, 1996. P. 104.

колективною пам'яттю обумовлювала формування альтернативного наративу. Він також сек'юритизувався неофіційними агентами пам'яті і перетворився в свого роду «контрпам'ять», охорона якої сприймається російськомовною громадою як засіб забезпечення своєї онтологічної безпеки. Нарешті, активізація історичної політики РФ з її безальтернативним поглядом на історію регіону і сусідніх балтійських країн підсилює контраверсійність двох наративів і стимулює спіраль сек'юритизації для них обох.

У ряді досліджень проблеми сек'юритизації пам'яті міститься досить чітка оцінка її деструктивності для плюралізму політичного дискурсу і стабільності міжнародних відносин²⁹⁴. Ми не схильні розглядати проблему під таким кутом зору. Важливим для нас є з'ясування теоретичних механізмів сек'юритизації. Певною мірою відхід від оціночних суджень був забезпечений тим, що під сек'юритизацією пам'яті ми розуміємо не тільки юридичні рішення охоронного і заборонного характеру, а весь комплекс заходів, спрямований на утвердження, фіксацію і гегемонію певного історичного наративу і переконання суспільства до активної лояльності йому.

Концепт сек'юритизації утвердився в рамках Критичних досліджень безпеки, провідну роль в яких зіграла Копенгагенська школа, сформувавши потужну альтернативу «класичним» реалістичним теоріям безпеки. Існуючи в руслі постмодернізму, Копенгагенська школа запропонувала радикальний поворот до дослідження безпеки, який переносив фокус дослідження з військово-стратегічної безпеки держави в її формальних державно-територіальних рамках на безпеку людини як члена соціальної спільності, яка існує в певному культурному, ідеологічному просторі²⁹⁵.

²⁹⁴ Mälksoo M. Memory must be defended: Beyond the politics of mnemonical security. *Security Dialogue*. 2015. Vol. 46 (3). P 4, P. 224.

²⁹⁵ Тамбовцева М. Теоретический подход Копенгагенской школы к обеспечению международной безопасности: основные положения теории секьюритизации. URL: https://www.gramota.net/articles/issn_1997-292X_2017_9_48.pdf (дата звернення: 07.03.2020).

При цьому, насправді, мова не йшла про виключення національної безпеки як такої в якості предмета дослідження. Концепція національної безпеки була доповнена ще одним аспектом - здатністю забезпечувати ідентичність суспільства і держави, що стало дуже актуальним в умовах глобалізації. Про це прямо говориться у визначенні безпеки, запропонованим Б. Бузаном «... безпека полягає в здатності держав і суспільств зберігати свою незалежну ідентичність і свою функціональність цілісність»²⁹⁶. Його широта полягає в тому, що він зосереджений на внутрішній безпеці, а саме на державі, суспільстві і особистості, а також на зовнішній безпеці, яка не обмежується військовою агресією²⁹⁷.

Таке розширене тлумачення безпеки дозволило «копенгагенцям» виділити кілька секторів безпеки, а саме: економічний, соціальний, політичний, військовий і екологічний. Взаємозв'язок секторів очевиден, і в той же час питання цінностей, ідентичності (в тому числі історичної пам'яті) лежать у соціальній та політичній площині, які і будуть основними полями для нашого дослідження.

Соціальну безпеку представники Копенгагенської школи визначали в стійкості, в прийнятних умовах для еволюції, традиційних моделей мови, культури, релігійної та етнічної самобутності та звичаїв²⁹⁸. Вчені підкреслювали, що в Європі соціальна безпека це перш за все безпека націй, етнічних груп, подібних націям, меншин, регіонів²⁹⁹. Таким чином, безпеку відносять не тільки до виживання держави, а й до виживання групової ідентичності.

У разі Латвії одним з найбільш видимих полей для вивчення соціальної безпеки є групова ідентичність в умовах існування двох основних етнічних общин.

²⁹⁶ Buzan B. *People, States and Fear*, in: *An Agenda for International Security Studies in the Post Cold War Era* (2 nd ed). London, 1991. PP. 18—19.

²⁹⁷ Ozolina Z. *Re-considering the Concept of Security. Rethinking Security*. Riga, 2010. P. 18.

²⁹⁸ Weaver O., Buzan B., Kelstrup M. *Identity, Migration and the New Security Agenda in Europe*. New York : St. Martin's Press, 1993. 221 p.

²⁹⁹ Buzan B., Waever. O., de Wilde J. *Security a New Framework for Analysis*. London, 1997. P. 132.

У зв'язку з цим латвійська дослідниця Ж. Озоліня застосовує концепцію трьох типів дилеми соціальної безпеки для етнічних спільнот, сформульовану Полом Рое – гостра соціальна дилема, постійна і слабка³⁰⁰.

В основі гострої соціальної дилеми лежить ситуація, при якій дві сторони, так чи інакше сприймають дії один одного як ревізійні, а прагнення однієї до своєї безпеки, сприймається іншою як ворожі і загрозливі.

Постійна дилема громадської безпеки виявляється тоді, коли групи в пошуках безпеки мають несумісні вимоги до неї.

Слабка дилема безпеки суспільства припускає політичне маніпулювання загрозами³⁰¹.

Екстраполюючи цю формулу на взаємини Латвійської держави і етнічних латишів з російськомовною спільнотою, Ж. Озоліня бачить наявність всіх трьох дилем безпеки³⁰². Після проголошення незалежності на початку 1990-х років, коли латиші шукали свою оновлену ідентичність, засновану на європейських цінностях, представники російської громади сприймали ці спроби як загрозу своїй ідентичності. Таким чином, регулярна дилема соціальної безпеки була домінуючою.

Після вступу в ЄС і НАТО, який латиська спільнота сприйняла як вияв незворотності суверенітету держави і стійкості нації, з боку російськомовного співтовариства це викликало неоднозначну реакцію, в тому числі сприйняття загрози для своєї національної ідентичності, що пов'язана з Росією. Як наслідок, жорстка дилема безпеки суспільства була і залишається переважаючою³⁰³.

Дозволимо собі трохи доповнити цю екстраполяцію в контексті історичної пам'яті двох громад. По-перше, пошук нової ідентичності для латишів передбачав не тільки її адаптацію до європейських цінностей, а й

³⁰⁰ Roe P. *Ethnic Violence and the Societal Security Dilemma*. Abingdon, 2005. P. 72.

³⁰¹ Roe P. *Ethnic Violence and the Societal Security Dilemma*. Abingdon, 2005. PP. 72—73.

³⁰² Ozolina Z. *Societal Security: Conceptual Framework. Societal Security. Inclusion-Exclusion Dilemma. A portrait of the Russian-speaking community in Latvia*. Rīga, 2016, P. 26.

³⁰³ Ozolina Z. *Societal Security: Conceptual Framework. Societal Security. Inclusion-Exclusion Dilemma. A portrait of the Russian-speaking community in Latvia*. Rīga, 2016, PP. 26—27.

становлення національного історичного нарративу, який з одного боку проводив лінію спадкоємності від міжвоєнної державності до її відновлення в 1990-і роки, а з іншого боку однозначно оцінював радянський період як окупаційний, який перервав природний хід національної історії. Це абсолютно суперечило сприйняттю історії в душі радянського нарративу, властивого російськомовній громаді. Здається, саме це, а не тільки європеїзація Латвії викликало у російськомовних почуття загрози і неприйняття.

Маніпулювання погрозами з боку російської пропаганди та історичної політики РФ (особливо активної останнім часом), основні меседжі яких про «фашизації» Латвії та її нездатності до державного будівництва не просто деконструюють національний нарратив в очах російськомовної громади, а й створюють пряму загрозу національній безпеці. Тобто слабка дилема безпеки як маніпулювання погрозами веде до жорсткої проблеми і обумовлює охоронні заходи.

Оскільки жорстка дилема безпеки тісно пов'язана з усвідомленням, у тому числі і неправильним усвідомленням дій іншої сторони, ми бачимо в Латвії не просто майже перманентну актуалізацію питань національної ідентичності у внутрішньополітичних, і в зовнішньополітичному аспектах, а й до певної міри її суб'єктивний вимір. Для її інтерпретації також можна використовувати підхід Копенгагенської школи, пов'язаний з конструктивистським і суб'єктивістським характером безпеки³⁰⁴. Відповідно до нього безпеку слід розуміти як інтелектуальний конструкт, впроваджуваний в свідомість широких верств.

Це означає, що загрози безпеці, можуть визначатися крізь призму суб'єктивного сприйняття, розуміння та інтерпретації загроз політиками або іншими акторами безпеки, які безпосередньо впливають на процес прийняття рішень, спираючись в тому числі і на історичний досвід, який лежить в рамках колективної пам'яті. Тобто, ми сприймаємо конкретну

³⁰⁴ Ozolina Z. Re-considering the Concept of Security. *Rethinking Security*. Riga, 2010. P. 35.

проблему як загрозу не тому, що існує реальна загроза, а скоріше тому, що ця проблема була представлена нам як загроза. При цьому, суб'єктивні загрози можуть не тільки постулюватися політиками, а й народжуватися і циркулювати в громадській думці, формування якої залежить від безлічі факторів в числі яких не останню роль займає вплив іншої держави.

Так, наприклад, російська пропаганда перманентно актуалізуючи ризики для російської ідентичності в Латвії підтримує певний градус загрози соціальної безпеки для російської громади.

При цьому суб'єктивізм безпеки і загроз їй дуже відносний. Безпека є взаємно суб'єктивною, що означає, що вона не є ні об'єктивною, ні повністю суб'єктивною. Міжсуб'єктивність означає, що, оскільки люди живуть в групах, їх рішення про те, чи є щось питанням безпеки чи ні, не є їх індивідуальними рішеннями³⁰⁵. Тут ми можемо побачити пряму аналогію з «соціальними рамками» пам'яті М Хольбвакса, які тяжіють над людьми у виборі їх спогадів і забуття.

З іншого боку, суб'єктивний характер безпеки, що акцентується копенгагенською школою, не повинен заперечувати визнання об'єктивності і реальності загроз. Особливо це видно на прикладі зовнішнього фактора соціальної безпеки – коли інша країна може експлуатувала одну групу суспільства проти іншої. Анексія Криму і гібридна агресія на Донбасі, здійснення інформаційної війни, а також політика співвітчизників в Латвії дають достатні підстави для цього.

Таким чином, усвідомлення загрози референтному об'єкту безпеки (в нашому випадку – історичній пам'яті) обумовлюють його сек'юритизацію.

Сек'юритизація, з одного боку – це аналітична основа, яка була розроблена в рамках досліджень безпеки, з іншого боку – набір практичних заходів, які суб'єкти роблять для протидії екзистенційним

³⁰⁵ Buzan B., Waever. O., de Wilde J. Security a New Framework for Analysis. London. 1997. P. 31. ; Rostoks T. Securitization and Insecurity Society, in: Rethinking Security. Riga, 2010. P. 64.

загрозам, які піддають небезпеці цінні еталонні об'єкти, особливо ідентичність³⁰⁶.

В основі сек'юритизації, відповідно до копенгагенської школи, лежить «мовний акт», тобто декларація того, що будь-який референтний об'єкт безпеки (якщо брати соціальний сектор- пам'ять, ідентичність, мову) знаходиться під загрозою³⁰⁷. Одночасно називається конкретно і ця загроза. Це є першим етапом сек'юритизації. Коли референтний об'єкт і загроза йому зафіксовані в мовному акті, необхідно переконати в цьому аудиторію, а потім приймати відповідні політичні або правові рішення.

Е. Гауфман пропонує наступну структуру сек'юритизації, визначаючи її послідовність і етапи: 1) уряд (або інший суб'єкт сек'юритизації з позиційною владою) формулює екзистенціальну нарративну загрозу, 2) засоби масової інформації оцінюють її (чи ні), і аудиторія приймає її (чи ні)) через переосмислення і дію. 3) Потім уряд приймає надзвичайні заходи, «політичні дії», спрямовані на боротьбу з загрозою; 4) Вживання заходів узаконює нарративну загрозу як таку і запускає черговий раунд сек'юритизації, що, в свою чергу, веде до подальших політичних заходів³⁰⁸.

Вирішальними компонентами в структурі сек'юритизації є суб'єкт (и) сек'юритизації, референтний об'єкт, загроза і аудиторія, яка приймає загрозу як таку³⁰⁹.

Ключовим кроком у процесі сек'юритизації є переконання аудиторії. Вона повинна усвідомити загрозу самій сутності свого буття, тобто своєї онтологічної безпеки. Онтологічна безпека за Гидденсом - це «впевненість, яку більшість людей мають в безперервності своєї самоідентифікації і в сталості навколишнього соціального та матеріального середовища»³¹⁰.

³⁰⁶ Rostoks T. Securitization and Insecurity Society, in: Rethinking Security. Riga, 2010. P. 70.

³⁰⁷ Buzan B., Waever. O., de Wilde J. Security a New Framework for Analysis. London. 1997. P. 24.

³⁰⁸ Gaufman E. Security Threats and Public Perception: Digital Russia and the Ukraine Crisis (New Security Challenges). London, 2017. P. 16.

³⁰⁹ Gaufman E. Security Threats and Public Perception: Digital Russia and the Ukraine Crisis (New Security Challenges). London, 2017. P. 15.

³¹⁰ Giddens A. Consequences of Modernity. Stanford, 1990. P. 92.

Онтологічна безпека як сутність в такому розумінні корелює з розширеним підходом «копенгагенців». З одного боку, відчуття загрози виникає в суспільстві, коли якась його частина починає відчувати онтологічне занепокоєння в зв'язку з втратою або зміною цінностей, орієнтирів, усталених соціальних позицій, що особливо характерно в перехідні періоди, в разі Латвії- в період посткомуністичного транзиту.

З іншого боку, Дж. Мітцен переносить гідденовське міркування на рівень великих соціальних груп і держав, стверджуючи, що вони теж беруть участь в онтологічному пошуку безпеки основним стрижнем якої є самоідентифікація і в її числі усвідомлення свого місця в минулому³¹¹.

Цю ідею доповнює М. Малксоо за допомогою позначення двох рівнів безпеки держави - безпеки як виживання і безпеки як сутності. Безпека як виживання - це охорона «тіла» держави (наприклад, території, людей, суверенних інститутів). Безпека як сутність – це охорона ідентичності, в тому числі «автобіографії» держави, включаючи її історичну пам'ять³¹².

Аудиторія прийме сек'юритизацію якщо відчує загрозу своїй онтологічній безпеці і перш за все ідентичності. Так, захист антирадянського наративу був пов'язаний з почуттям онтологічної безпеки в Латвії, а теперішня геополітична реальність підкріплює це почуття.

Образ «чужого», що лежить в основі процесу визначення ідентичності є концептуальною основою сек'юритизації і передбачає протиставлення себе іншому і можливе вилучення «чужого» за межі правового поля.

Е. Гауфман акцентує, що в процесі ідентифікації «чужого» як загрози, його образ трансформується в образ ворога, який персоніфікований, дискурсивно оформлений і візуально представлений.

³¹¹ Mitzen J. Ontological security in world politics. *European Journal of International Relations*. 2006. Vol. 12(6), p.342.

³¹² Mälksoo M. Memory must be defended: Beyond the politics of mnemonical security. *Security Dialogue*. 2015. Vol. 46 (3). P. 224.

Колективна пам'ять грає в цьому головну роль, оскільки містить образи, стереотипи і цілісні наративи історичних ворогів³¹³.

Абстрактну загрозу легше сформулювати, якщо вона прикріплена до людини або групи людей (персоніфікація) і якщо вона загрожує самому вашому виживанню (екзистенціальна природа). Крім того, ця загроза повинна резонувати з попередніми конструкціями загроз (колективна пам'ять) і транслюватиметься на урядовому рівні, щоб бути успішним.

Для В. Априщенко конструктивістська побудова змістів безпеки і колективної пам'яті є головною передумовою для їх взаємозв'язку і взаємовпливу. Колективна пам'ять є основним елементом, що конструюють смисли безпеки. У його моделі трикутника сек'юритизації - безпека, пам'ять і ідентичність утворюють той суспільний простір, в якому смисли безпеки описуються колективними спогадами, зумовленими характером суспільства і політичними процесами, що протікають в ньому³¹⁴.

При цьому дискурси пам'яті, а не тільки відповідність сучасному політичному та соціальному житті є основою для сек'юритизації з боку національних урядів і міжнародних організацій в рамках бінарної логіки «я проти іншого»

Вже сам процес самоідентифікації передбачає протиставлення себе якісно «іншому». «Інший» грає ключову роль і в усвідомленні загрози. Ось чому, діхатомія «свій – чужий» впливає на сек'юритизацію. Дійсно, радянські депортації і репресії, складають основу латиської колективної пам'яті, що обумовлює початкове конструювання таких смислів безпеки, в яких головна загроза походить з Росії.

У той же час, дозволимо собі не погодитися в тому, що бінарна логіка сек'юритизації «я проти іншого» заснована на дискурсах пам'яті, а не на актуальній дійсності.

³¹³ Gaufman E. Security Threats and Public Perception: Digital Russia and the Ukraine Crisis (New Security Challenges). London, 2017. P. 22.

³¹⁴ Apyrshchenko V., Strukov V. Memory as Security: Images of the Past in 2014 National Referenda in Europe. In: Memory and Securitization in Contemporary Europe. London, 2018. P. 29.

Дискурси пам'яті навряд чи були б самі по собі успішною запорукою сек'юритизації, якби до певної міри не корелювали до актуальних загроз. Так, віднесення історичної пам'яті до числа предметного поля національної безпеки в Латвії стало реакцією на дії Росії по дезавуації історичного нарративу Латвії. З іншого боку, ряд моментів цього нарративу виступають різкою контраверсією російському офіційному нарративу і сприймаються як загроза колективній пам'яті російської громади.

Звичайно, в силу своїх політичних можливостей, головним актором який здатний взяти на себе сек'юритизацію, є держава. Однак, якщо розширити розуміння сек'юритизації і вивести її за рамки виключно правових рішень, то можна побачити, що актори сек'юритизації можуть перебувати в широкому спектрі суспільно-політичного поля, включаючи і глибоко опозиційні сили, що пропонують свій альтернативний варіант і референтного об'єкта безпеки і загрози йому.

У нашому випадку, це агенти контрпам'яті в Латвії, які актуалізують російський нарратив історичної пам'яті, оголошуючи витіснення його загрозою для своєї екзистенційної безпеки.

В. Струков і В. Априщенко, розуміючи саму сек'юритизації як соціальну, економічну і культурну практику розглядають тих агентів, які просувають і трансформують поняття безпеки. У їх числі – журналісти, художники, представники громадськості та інші авторитетні діячі, які можуть працювати як у співпраці з державою, так і на перехресті такого співробітництва³¹⁵.

Тому досліджуючи сек'юритизацію пам'яті важливо мати на увазі різноманітність агентів і не завжди формально інституціолізований їх статус.

Таким чином, фактор ідентичності держави і спільнот всередині держави є одним з ключових чинників в постмодерністських теоріях

³¹⁵ Apyrshchenko V., Strukov V. Memory as Security: Images of the Past in 2014 National Referenda in Europe. In: Memory and Securitization in Contemporary Europe. London, 2018. PP. 7—8.

безпеки і найважливішим референтним об'єктом для сек'юритизації. У свою чергу однієї з основ ідентичності є історична пам'ять, яка таким чином також постає самостійним об'єктом сек'юритизації.

Хоча згадка про Моріса Хальбвакса та його «соціальні рамки пам'яті» стала майже ритуальною в кожній роботі в області «мемори стадіз», ми також не можемо обійтися без цього, оскільки концептуальні засади, що були закладені французьким соціологом не тільки дозволяють зрозуміти механізм створення і функціонування колективної пам'яті, але й побачити зв'язок між пам'яттю і безпекою в її конструктивістському розумінні.

Отже, особливу важливість для нас представляють три основні тези М. Хальбвакса, а саме - індивідуальна пам'ять соціально сконструйована; колективна пам'ять опосередкована групами (сім'єю і соціальними класами); існування «великої» колективної пам'яті на рівні суспільств і цивілізацій.

Перша теза означає, що будь-який індивідуальний спогад опосередкований соціальними рамками, тобто цінностями, орієнтирами сьогоденного дня, позиціями, ідентичністю тієї соціальної групи до якої належить індивідум³¹⁶. З цього випливає, що пам'ять є соціальною сутністю, і, очевидно, слід дивитися на пам'ять на рівні групи і простежувати як соціально вибудовуються спогади.

Для позначення пам'яті групи М. Хальбвакс обрав термін колективна пам'ять, що є другим важливим його постулатом. Колективна пам'ять – це не сума окремих індивідуальних пам'ятей, колективна пам'ять - це символічна система, яка структурує спогади всіх членів групи і складається зі спогадів, які розділяють члени групи. Ці спільні спогади служать орієнтирами, навколо яких організовані індивідуальні спогади кожного члена групи.

³¹⁶ Halbwachs M. On Collective Memory. Chicago and London, 1992. 254 p.

Але ці спільні спогади мають вибірковий і сконструйований характер, в них група намагається відобразити розуміння свого місця в минулому і тих характеристик, які вона вважають важливим для пояснення своєї самості. Тобто, колективна пам'ять, не є простою копією минулого. Група вибирає такі образи свого минулого, які найкращим чином відповідають її вимогам щодо себе. Таким чином пам'ять стає проекцією майбутнього і є безпосередньо пов'язаною з потребами і викликами сучасності.

Кетрін Ходжкін і Сюзанна Радстоун стверджують: «Наше розуміння минулого має стратегічні, політичні та етичні наслідки. Змагання з приводу значення минулого також є змаганнями з приводу значення теперішнього і шляхів майбутнього»³¹⁷.

Нарешті, третя теза Хальбвакса про наявність пам'яті у великих соціальних спільнот, аж до держав, безпосередньо підводить мене до думки про інструменталізацію пам'яті з метою націєбудування і зміцнення національно-державної ідентичності.

Підтвердження цього ми знаходимо, з одного боку у класиків конструктивістського підходу в теоріях націй і націоналізму Б. Андерсона і його концепті нації як «уявної спільноти» і Е. Хобсбаума з його «винаходом традиції»³¹⁸. Більш того, навіть етносимволіст Е. Сміт надавав історії вирішальне значення, стверджуючи, що ототожнення з минулим є життєво важливим елементом у створенні нації, оскільки тільки «згадуючи минуле, може виникнути колективна ідентичність»³¹⁹.

З іншого боку, один з фундаторів «мемори стадіз» П'єр Нора показав на конкретному прикладі французької нації формування колективної пам'яті та ідентичності через так звані «місця пам'яті». Розділяючи

³¹⁷ Verovšek P. J. Collective memory, politics, and the influence of the past: the politics of memory as a research paradigm. *Politics, Groups, and Identities*. 2016. Vol. 4. P. 531.

³¹⁸ Hobsbawm E., Ranger T. *The Invention of Tradition*. Cambridge, 1983. 324 p. URL: https://psi424.cankaya.edu.tr/uploads/files/Hobsbawm_and_Ranger_eds_The_Invention_of_Tradition.pdf (дата звернення: 07.03.2020)

³¹⁹ Smith A. Memory and modernity: reflections on Ernest Gellner's theory of nationalism. *Nation and Nationalism*. 1996. Vol 3., P. 383.

пам'ять і історію П. Нора відзначав, що на відміну від історичного академічного аналізу, пам'ять емоційна, вона включає страхи, фантазії і схильність створювати і підтримувати міфи.

Це сприяє як усвідомленню екзистенційної загрози, так і заходам з її нейтралізації, а значить сек'юритизації. Таким чином, конструктивістське розуміння колективної пам'яті, її особлива роль у формуванні національної ідентичності в теоретичному плані зближує концепт пам'яті з концептом «безпеки» та відкриває можливості для їх конвергенції.

Для розуміння сек'юритизації пам'яті як двостороннього процесу, пов'язаного не тільки з державними заходами, а й з громадським схваленням, прийняттям та взаємним впливом звернемося до концепції Аляйди Ассман, яка виділяє 4 формати пам'яті: індивідуальну, соціальну, політичну та культурну³²⁰. Індивідуальна пам'ять «є динамічним засобом опрацювання індивідуального досвіду» проте вона має соціальну основу і функціонує за рахунок міжособистісного спілкування. Кордон між індивідуальним і соціальним, на думку автора, взаємно проникливий, тому соціальна пам'ять динамічна і рухлива; формується «знизу» в соціальному середовищі і в певному часовому горизонті, стаючи результатом численних узгоджень, дискусій і суперечок³²¹.

Соціальна пам'ять, це перш за все поколінна пам'ять, а саме пам'ять трьох-чотирьох поколінь, які перебувають в комунікативній взаємодії. «Динаміка пам'яті суспільства істотно визначається зміною поколінь. Кожна така зміна, яка відбувається приблизно з тридцятирічним періодом, помітно зрушує в суспільстві профіль його спогадів. Позиції, які раніше панували або вважалися репрезентативними, поступово переміщуються від центру до периферії. Для соціальної пам'яті характерна обмеженість часового горизонту.

³²⁰ Ассман А. Длинная тень прошлого. Мемориальная культура и историческая политика. Москва, 2014. С. 19.

³²¹ Ассман А. Длинная тень прошлого. Мемориальная культура и историческая политика. Москва, 2014. С. 22, 29.

Соціальна та індивідуальна пам'яті слабо структуровані. Ці види пам'яті, як правило, вписуються в термін життя трьох поколінь, і згасають разом з їх зміною і збільшенням «терміну давності» своїх початкових форм. Індивідуальна і соціальна пам'яті можуть бути позначені як висхідні пам'яті, які передаються між групами або індивідуумами³²²

Протилежні їм – культурна і політична пам'яті.

Політична пам'ять звернена до колективу, тяжіє до однозначних тлумачень і прагматичного використання минулого з боку держави і політичних еліт. «Політична або національна пам'ять виявляється довготривалою і набагато більш уніфікованою конструкцією, яка закріплюється політичними інституціями, впливаючи на суспільство зверху»³²³. Вона відтворюється за допомогою ритуалів, національних свят, меморіалів і пам'яток, а також знаходить себе в гранд-нарративах.

У свою чергу, культурна пам'ять підрозділяється на функціональну і накопичувальну – якщо перша забезпечує повторюваність, тобто реалізується через традиції, ритуали і т. ін., то накопичувальна пам'ять, носіями якої є вже не символічні практики, а матеріальні репрезентації (книги, картини, архіви і т.д.), здатна зберігати неактуальне і є ресурсом для «іншої пам'яті», «відновленої пам'яті» і для критичної перевірки того, що пам'ятують.

Культурна пам'ять також визначається індивіду зовні, в цьому сенсі вона протистоїть соціальній пам'яті, більш того, може конфліктувати з нею. Культурна пам'ять є частиною культурної ідентичності великих груп і виступає для індивідів як форма ідентичності.

Політична і культурна пам'яті визначаються як низхідні пам'яті, які створюються і передаються культурними і політичними елітами.

Очевидно, що кооптація висхідній і низхідній пам'яті і приносить успіх сек'юритизації, з іншого боку розрив між висхідною і низхідною

³²² Assmann A. *Memory, Individual and Collective*. In: *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*. Oxford, 2006. P. 212.

³²³ Ассман А. Длинная тень прошлого. Мемориальная культура и историческая политика. Москва, 2014. С. 35.

пам'яттями може привести як до труднощів сек'юритизації з боку держави, так і до її успіху щодо альтернативної пам'яті опозиційної групи.

Одним із завдань, яку ставить перед собою сек'юритизація пам'яті - це нейтралізувати комунікативну пам'ять в разі її контрнаправленості, забезпечити її згасання серед наступних поколінь її потенційних носіїв.

В цьому випадку сек'юритизація пам'яті виступає знаряддям за допомогою якого спільноти домінуючої пам'яті нейтралізують спільноти маргінальної пам'яті. Спільноти домінуючої пам'яті користуються підтримкою з боку державних органів влади у формі існування в національному наративі (державні свята, національні церемонії) або за допомогою державного фінансування і визнання; вони вбудовані в режим пам'яті. Спільноти маргінальної пам'яті, навпаки, не мають такої підтримки і визнання або навіть можуть бути заборонені державною політикою³²⁴.

На прикладі Латвії ми бачимо, як мінялися місцями домінуючі і маргінальні спільноти пам'яті. Якщо за радянських часів наратив про радянську окупацію був маргінальним і піддавався переслідуванням і офіційної обструкції, то з набуттям незалежності він позначив встановлене офіційне співтовариство пам'яті, витіснивши раніше домінуючий радянський наратив на маргінес.

Перетворення ідентичності вимагає переконфігурації пам'яті. Ці перетворення можуть відбуватися навмисно або менш усвідомлено, у відповідь на конкретну умову або навіть загрозу, і це ще одна область, де пам'ять і сек'юритизація лежать в основі³²⁵. Так, 9 травня - День Перемоги не був центральним місцем пам'яті в комеморативних практиках російської громади Латвії, проте під впливом внутрішніх (пошук нової ідентичності в зв'язку з втратою домінуючого положення своєї мови і культури в латвійському суспільстві) і зовнішнього фактора (активна

³²⁴ Onke E-C. Memory and Democratic Pluralism in the Baltic States – Rethinking the Relationship. *Journal of Baltic Studies*. 2010. Vol. 41. No 3. P. 279.

³²⁵ Strukov V., Apyrshchenko V. Memory and Securitization in Contemporary Europe. London, 2018. P. 12.

історична політика Росії) свято 9 травня і пов'язані з ним комеморації стали основними як в наративі російської громади так і в демонстрації нею своєї ідентичності³²⁶.

У наше завдання не входить заглиблення в дискусії щодо дефініції «політика пам'яті», відзначимо їх різноманітність серед якого спостерігаємо відмінність в трактуваннях термінів- «політика пам'яті», «історична політика», «політика спогадів», «символічна політика» і т.ін. Ми пропонуємо широке трактування політики пам'яті – як такої, що включає всі практики, пов'язані переважно з формуванням історичної пам'яті від формалізації історичного наративу і до меморіальних законів.

Розуміння функціонування політики пам'яті варіюється в різних дослідженнях від дій владних еліт і їхніх опонентів з конструювання змісту минулого і його більш широкому поширенню або нав'язування їх іншим членам суспільства до комунікативного діалогічного підходу, який фокусується як на оспорюваних інтерпретаціях минулого офіційними суб'єктами в державі, так і на те, як ці ідеї виробляються, впливають, залучають і конфліктують з іншими оповіданнями, які присутні в суспільстві в цілому³²⁷.

Ставлення до політики пам'яті настільки ж скептично в академічному середовищі, настільки ж прагматично затребуване в рамках політичних практик.

Так, А. Конфіно стверджує, що пам'ять у разі її політичного використання стає «в'язнем політичного редукціонізму і функціоналізму» і наближається до ідеології³²⁸.

М. Малксоо рішуче наполягає на необхідності повороту до агоністичної політиці пам'яті для формування взаємоповажного діалогу, який вже не обов'язково має вести до порозуміння і примирення з приводу

³²⁶ Zelče V. The Transformation of «Holiday» in Post-Soviet Space: Celebrating Soviet Victory Day in Latvia. *Europe-Asia Studies*. 2018. Vol. 70. Issue 3. P. 417.

³²⁷ Verovšek P. Collective memory, politics, and the influence of the past: the politics of memory as a research paradigm. *Politics, Groups, and Identities*. 2016. Vol. 4. P. 542.

³²⁸ Confino A. Collective Memory and Cultural History: Problems of Method. *The American Historical Review*. 1997. Vol. 102. No. 5. P. 1395.

минулого, але все ж до розуміння опонента, а не антагоністичної конфронтації³²⁹.

Однак, за твердженням А. Міллера агоністський підхід до політики пам'яті швидше постулюється як належне, але не аналізується як реально існуюче або, принаймні, широко поширене явище³³⁰.

Сама ж М. Малксоо посилено просуваючи агоністське бачення історії, визнає, по-перше, що успішне схвалення історії походження держави навряд чи станеться без застосування влади над тим, що запам'ятати і як. По-друге, швидке прийняття моделі агоністичної мнемополітики в Східній Європі залишається досить надуманим на тлі значних протиріч між Росією та її колишніми радянськими республіками³³¹.

А. Ассман в статті «Розділена Європа» аналізує дві культури пам'яті, що склалися в Європі - західноєвропейську, центральне місце в якій займає Голокост і східноєвропейську з її концепцією «жертв двох тоталітаризмів» - нацистського і радянського. І хоча дослідниця позитивно оцінює конвергенцію цих підходів, вона все ж ставить питання щодо того як в східноєвропейській культурі пам'яті буде долатися націоцентрична модель і яким буде ставлення до пам'яті меншин³³².

Ми стверджуємо, що в характеристиці політики пам'яті та її сек'юритизації ракурс повинен переміститися з оціночного компонента на з'ясування і розуміння всього комплексу чинників, що зумовили ту чи іншу варіацію конструювання колективної пам'яті. У разі Латвії, нам допоможе з одного боку концепція «режимів пам'яті» Я. Кубика і М.

³²⁹ Mälksoo M. Memory must be defended: Beyond the politics of mnemonical security. *Security Dialogue*. 2015. Vol. 46 (3). P. 230.

³³⁰ Политика памяти в России, странах ЕС и государствах постсоветского пространства: типология, конфликтный потенциал, динамика трансформации. *Стенограмма дискуссии, в: Методологические вопросы изучения политики памяти* : Сб. научн. тр. отв. ред. Миллер А., Ефременко Д., Москва-Санкт-Петербург, 2018. С. 174.

³³¹ Mälksoo M. Memory must be defended: Beyond the politics of mnemonical security. *Security Dialogue*. 2015. Vol. 46 (3). P. 232.

Бернхарда, а з іншого - концепція держави, що націоналізується Р. Брубейкера.

М. Бернхард і Я. Кубик визначають режим пам'яті або «мнемонічний режим» як домінуючий патерн меморіальної політики, який існує в даному суспільстві в даний момент щодо конкретних знакових подій або процесів минулого. Режими пам'яті в свою чергу складають будівельні блоки офіційного поля історичної пам'яті³³³.

Головним критерієм визначення режиму пам'яті є тип «мнемонічних акторів» і їх взаємодія. Мнемонічні актори - це політичні сили, які зацікавлені в конкретній інтерпретації минулого. Згідно М. Бернхарда та Я. Кубика їх різноманітність зводиться до трьох типів – мнемонічні воїни, мнемонічні плюралісти, мнемонічні абгенатори і перспективісти³³⁴.

Вчені стверджують, що воїни-мнемоніки схильні до єдиного, односпрямованого міфологізованого бачення минулого, в той час як мнемонічні плюралісти вважають, що існують різні бачення історії, мнемонічні абгенатори уникають політики пам'яті як такої, і, нарешті, мнемонічні перспективісти припускають, що вони вирішили проблеми історії і, отже, знайшли ключ до кращого майбутнього³³⁵. Тип режиму пам'яті в основному визначається акторським сузір'ям, яке передбачає, що присутність принаймні одного мнемонічного воїна в поле робить режим роздробленим. Режим, коли в міксі немає воїна і щонайменше один актор є плюралістом названий опорним. Режим, коли жоден з учасників не є воїном або плюралістом вважається уніфікованим.

Виходячи з цього, мнемонічний режим Латвії, і в цілому, країн Балтії, дослідники визначають як роздроблений, а існування і активна діяльність мнемонічних воїнів викликана низкою чинників (які дослідники визначають як структурні і культурні обмеження) і перш за все характером

³³³ Bernhard M., Kubik J. The politics of memory and commemoration. *Twenty years after Communism*. Oxford, 2014. P. 8.

³³⁴ Bernhard M., Kubik J. The politics of memory and commemoration. *Twenty years after Communism*. Oxford, 2014. P. 13.

³³⁵ Bernhard M., Kubik J. The politics of memory and commemoration. *Twenty years after Communism*. Oxford, 2014. P. 13—14.

посткомуністичного транзиту (і, навіть, точніше способу виходу зі старого режиму) і етнічної розділеністю суспільства³³⁶. Очевидно, що наявність мнемонічних воїнів створює всі умови для здійснення сек'юритизації пам'яті.

Звернення до Р. Брубейкера виводить нас за рамки широкого і різноманітного поля «мемори стадіз», але тим не менш дозволяє розібратися в мнемонічній сек'юритизації Латвії (і всіх країн Центрально-Східної Європи) як елемента політики «держави, що націоналізується».

Держави, що націоналізуються беруть на озброєння націоналізми, відповідно до яких. корінна нація розуміється як законний «власник» держави. Незважаючи на володіння «своєю» державою, корінна нація перебуває в ослабленому культурному, економічному або демографічному становищі всередині даної держави. Причиною подібного ослабленого положення вважається дискримінація цієї нації до досягнення нею незалежності. Саме це і використовується як виправдання «відшкодування» або свого роду «компенсуючого» проекту використання державної влади для відстоювання інтересів корінної нації, часто всупереч інтересам національних меншин³³⁷. На сек'юритизацію пам'яті, і ширше - ідентичності впливає націоналізм «зовнішньої історичної батьківщини» національних меншин. Такий націоналізм перетинає кордони націоналізму «історичної батьківщини» стверджує право і навіть обов'язок держави спостерігати за умовами, в яких перебувають «його» етнонаціональні «співвітчизники», відстоювати їх благополуччя, підтримувати їх діяльність і організації, захищати їх інтереси в інших державах. Таким чином, націоналізм «історичної батьківщини» виникає і в динамічній взаємодії з державою, що націоналізується³³⁸.

³³⁶ Bernhard M., Kubik J. The politics of memory and commemoration. *Twenty years after Communism*. Oxford, 2014. PP. 165—167.

³³⁷ Brubaker R. *Nationalism reframed: Nationhood and the national question in the New Europe*, Cambridge. 1996. 49 p.

³³⁸ Brubaker R. *Nationalism reframed: Nationhood and the national question in the New Europe*, Cambridge. 1996. 49 p.

У разі Латвії з націоналізмом історичної батьківщини тісно переплітається націоналізм етнічних меншин, а саме - росіян. Націоналістичні позиції меншин, як правило, характеризуються самосвідомістю саме в національних, а не в чисто етнічних термінах, вимогами визнання державою їх особливої «етнонаціональної спільності» і затвердженням певних колективних, заснованих на національності, культурних і політичних прав.

Можна простежити кілька взаємовпливів націоналізму і сек'юритизації. На перший погляд, начебто, очевидно, що позиція держави, що націоналізується приводить до сек'юритизації пам'яті титульної нації як мети, і до сек'юритизації пам'яті національних меншин як протестної реакції. З іншого боку, націоналізм «зовнішньої історичної батьківщини», стимулюючи націоналізм меншин часто стає вирішальним і в сек'юритизації титульної нації, яка відчуває загрозу своїй безпеці.

Завершуючи розгляд теоретичних основ, які ми будемо брати до уваги розглядаючи кейс Латвії, я хочу позначити конкретний зміст процесу сек'юритизації пам'яті, тобто які заходи можна вважати сек'юритизацією історичної пам'яті, а які - ні. З даного питання немає чітко вираженої позиції у дослідників питання. М. Малксоо вважає сек'юритизацією пам'яті – меморіальні закони і, особливо, ті з них, які криміналізують окремі історичні події та відношення суспільства до них³³⁹.

А. Міллер оголошує сек'юритизацією вже саме сприйняття дискусій про історію та колективної ідентичності через призму загрози національній безпеці³⁴⁰.

В. Априщенко та В. Струков розглядають сек'юритизацію як цілу систему мнемонічних дій, або мультимодальні оголошення, що включають символічні обміни і включають в себе різні типи ітерацій, такі як мистецтво, кіно і т.ін. Виходячи з цього, автори акцентують невербальні,

³³⁹ Mälksoo M. Memory must be defended: Beyond the politics of mnemonical security. *Security Dialogue*. 2015. Vol. 46 (3). PP. 221—237.

³⁴⁰ Миллер А. Враг у ворот истории. Как историческая память стала вопросом безопасности. URL: <https://carnegie.ru/commentary/81207> (дата звернення: 10.03.2020)

дискурсивні, мультиплатформенні і трансмедіальні прояви сек'юритизації, такі як художні, кінематографічні та перформативні висловлювання³⁴¹.

При цьому основна увага приділяється історичному наративу. Мнемонічні наративи лежать в основі стратегій сек'юритизації, і, навпаки, сек'юритизація виникає як система наративів, які використовуються урядовими чиновниками, представниками держави, культурними підприємцями тощо. Конфлікти, що виникають із суперечливих наративів, готують ґрунт для подальших кроків по сек'юритизації

Наратив – сюжетно оформлене оповідання, що пропонує зв'язну картину ланцюга історичних подій. Він є головним форматом репрезентації минулого як в історіографії, так і в політичному дискурсі³⁴².

Згідно з концепцією польського соціолога Є. Топольські зв'язування окремих епізодів, що утворюють горизонтальну проекцію наративу, відбувається на трьох рівнях: 1) інформації, опосередкованої уявою історика, 2) риторики, засобах переконання аудиторії в правдоподібності смисловий схеми і 3) «політики», або «теоретико-ідеологічних підстав», що включають ціннісно-світоглядні установки авторів наративу³⁴³. На відміну від професійної історіографії, «політика пам'яті» працює зі спрощеними наративами, які зводять складні і суперечливі історичні процеси до зручних для сприйняття емоційно забарвлених схемат. Наратив окреслює коло «своїх» і «чужих», наділяючи культурноісторичним змістом простір і час, наратив тим самим сек'юритизує внутрішній простір суспільства³⁴⁴.

Дослідниця Б. Бержиган-Таніш, розглядаючи сек'юритизацію на турецькому прикладі, крізь брубєркерівську призму держави, що націоналізується, також пов'язує сек'юритизацію з виробленням і

³⁴¹ Strukov V., Apryshchenko V. *Memory and Securitization in Contemporary Europe*. London, 2018. P. 5.

³⁴² Малинова О. Политика памяти как область символической политики. *Методологические вопросы изучения политики памяти*: сб. научн. тр. / Отв. ред. Миллер А., Ефременко Д. Москва-Санкт-Петербург, 2018. С. 37.

³⁴³ Topolski J. The Role of Logic and Aesthetic in Constructing Narrative Wholes in Historiography. *History and Theory*. 1999. Vol. 38. No. 2. P. 202.

³⁴⁴ Априщенко В. Память как безопасность. *Новое прошлое*. 2016. № 3. С. 99—100.

відтворенням офіційних історичних наративів. «Побудова державності або створення історичних інцидентів, підтримуваних державними інститутами, також є поширеним прикладом сек'юритизації пам'яті»

Як і у випадку політики пам'яті ми розуміємо сек'юритизацію пам'яті як різноманітний комплекс заходів спрямований на утвердження, фіксацію певного історичного наративу і переконання суспільства до активної лояльності йому. Цей комплекс може включати і законодавчо оформлені рішення в тому числі і заборонного характеру і створення певної гегемонії наративу в публічному дискурсі, коммеморації, історичній освіті.

Відмінність, від політики пам'яті взагалі, полягає в більш радикальному характері сек'юритизації (в порівнянні з політикою пам'яті в цілому) і факторі онтологічної загрози, який обумовлює цю радикальність і більш чітке протиставлення по лінії свій-чужий. Ця ж особливість дозволяє простежити сек'юритизацію у маргінальних мнемотичних груп, в яких роль мнемотичних воїнів грають зовнішні фактори.

Тому пропонуємо таку конфігурацію латвійського кейса сек'юритизації пам'яті. В якості головного референтного об'єкта ми визначаємо історичний наратив, а в числі інструментів по його сек'юритизації- меморіальні закони, інституції, коммеморацію і пропаганду.

Теоретичне осмислення сек'юритизації допомагає не тільки зрозуміти причини, умови та механізми цього процесу, але і визнати наявність обставин, які роблять його здійснення неминучим. Згідно Копенгагенської школи безпека розглядається не тільки і не стільки з державноцентричної точки зору, а перш за все як безпека суспільства і особистості. У секторі соціальної безпеки одним з ключових референтних об'єктів (тобто таких, які потенційно схильні до загроз) є ідентичність. Оскільки в основі групової ідентичності лежить колективна пам'ять, то її сек'юритизація, тобто осмислення як сфери національної безпеки є

захисною реакцією на загрозу ідентичності і всьому комплексу уявлень суспільства про самого себе.

З іншого боку, визнання конструктивістського характеру безпеки веде за собою визнання значної ролі суб'єктивного фактора в сек'юритизації пам'яті. Сам її процес починається з оголошення загрози і позначення її джерела, триває завдяки зусиллям у переконанні суспільства у визнанні цієї загрози і прийняття відповідних охоронних заходів. При цьому ми не вважаємо суб'єктивний характер сек'юритизації тотожним волюнтаристському або маніпулятивному. Актор сек'юритизації, який формулює смисли безпеки, будучи представником певної соціальної групи є носієм її цінностей, поглядів і страхів, а значить може сприймати загрозу як цілком реальну і об'єктивну. Згідно з останніми дослідженнями Е. Гофман і В. Априщенко, що розглядають зв'язок безпеки і пам'яті саме колективна пам'ять є не тільки об'єктом захисту, але і тим ресурсом, спираючись на який актори сек'юритизації ідентифікують загрозу, формують образ ворога і визначають засоби захисту. Іншими словами, минулий досвід, зафіксований в історичній пам'яті маркує смисли безпеки і спрямовує дії з сек'юритизації.

На кожному етапі сек'юритизації пам'яті, її помітним стимулом є зовнішній фактор, тобто дії іншої держави, спрямовані на дискредитацію національного історичного наратива, що природним чином веде за собою дії по його додатковій охорони.

Історична пам'ять сама по собі є соціальним конструктом. Застосовуючи поняття «соціальних рамок пам'яті» М. Хальбвакса, ми можемо простежити вибірковий характер колективної пам'яті, що залежить від домінуючих зараз тенденцій, оцінок, поглядів на ту чи іншу подію минулого. Акцентування минулих загроз у відібраних спогадах є благодатним ґрунтом для сек'юритизації. При цьому важливо, щоб висхідна пам'ять (політична і культурна) яка продукується елітами корелювала з низхідною (індивідуальною і соціальною). Тобто

солідарність суспільства з державним трактуванням історичної пам'яті та прийняття зафіксованої в ній минулої загрози забезпечує успіх сек'юритизації.

В іншому випадку, можна очікувати не тільки провал сек'юритизації, а й формування контрпам'яті в якості альтернативного наративу і його сек'юритизацію.

Це може привести до формування дилеми безпеки. Застосовуючи цю формулу не тільки до міждержавних, а й міжетнічних відносин і конкуренції історичних пам'ятей, можна побачити, що будь-яку захисну дію однієї сторони, інша сприймає як ворожу і агресивну. Нарешті, історична політика або політика пам'яті є тим механізмом за допомогою якого здійснюється секуляризація на практиці. В рамках політики пам'яті фіксується офіційний історичний наратив, оформляється його юридичний каркас у вигляді меморіальних законів, визначаються пам'ятні події і комеморативні дії. Конкретні історичні та соціально-політичні умови зумовлюють напрямки політики пам'яті і в кінцевому підсумку формують певний «режим пам'яті», який згідно з М. Бернхардом та Я. Кубіком є домінуючим патерном меморіальної політики. Характер режиму пам'яті в свою чергу визначає ступінь сек'юритизації

Застосовуючи вищеописані теоретичні конструкції до латвійського кейсу можна таким чином сформулювати концептуальні рамки його вивчення:

1) Вихідними умовами для розуміння сек'юритизації пам'яті Латвії як частини історичної політики є - посткомуністичний транзит, етнокультурна розділеність суспільства і зовнішній фактор у вигляді РФ, яка просуває свої історичні наративи.

2) Використовуючи підхід Копенгагенської школи до визначення безпеки можна простежити, як всі три умови підсилювали і підсилюють значення ідентичності в якості основного референтного об'єкта сек'юритизації. У першому випадку, мова йшла про кардинальну зламу

усталених в радянську епоху офіційних цінностей, поглядів і наративів, що породжувало в суспільстві почуття невизначеності і пошуку нової ідентичності, яка у державі, що націоналізується, розглядалася в етнічних категоріях. Етнічна розділеність підкріплює етнізацію ідентичності, що формує контраверсійні варіанти колективної пам'яті, а пропаганда російської офіційної історичної пам'яті дає підстави для зміцнення національного наративу і його подальшої сек'юритизації.

3) Застосовуючи підходи Е. Гауфман та В. Априщенко до розуміння пам'яті як до ресурсу для формулювання смислів безпеки, можна зрозуміти, чому латвійські політичні еліти проголошували ці смисли, спираючись на минулий травматичний досвід колективної пам'яті радянського періоду (депортації, репресії). Спираючись на них, держава формувала низхідну політичну і культурну пам'ять в дусі національного наративу, де центральними були концепти радянської окупації, двох тоталітаризмів і образи віктимності. Соціальні рамки пам'яті етнічних латишів з одного боку включали ці смисли в колективних спогадах на рівні індивідуальної та соціальної пам'яті, тобто пам'ятей, що мають висхідну спрямованість. З іншого боку, вони посилювалися вищеназваною державною політикою пам'яті. В даному випадку можна бачити кооптацію висхідній і низхідній пам'яті, що є запорукою успіху сек'юритизації.

4) Однак для російськомовної громади смисли безпеки латвійського державного наративу залишалися чужими. Під впливом активної історичної політики Росії і під дією недержавних опозиційних політичних акторів, вона стрімко сек'юритизувала свій наратив з протилежним розумінням ключових подій історії 20 століття.

5) Це породило так звану дилему соціальної безпеки, в якій будь-яка дія латвійської держави з фіксації національного наративу сприймається на внутрішньому рівні (рівні російськомовної громаді) і особливо на зовнішньому (рівні РФ) як загроза для своєї історичної пам'яті та ідентичності і обумовлює спіраль сек'юритизації.

б) У свою чергу спіраль сек'юритизації є тим механізмом, який забезпечує подальше функціонування розділеного режиму пам'яті в Латвії.

5.2. Рефлексії Латвії на російську гібридну агресію в Україні: кейс політики пам'яті

Однією з технологій гібридної агресії Росії проти України є широке використання історичної пам'яті, яке служить таким собі ідеолого - пропагандистським обрамленням і навіть обґрунтуванням для військово-політичного втручання. Пропагандистські міфи про «фашизм» в Україні, історичну приналежність Криму і всього Південного Сходу України до Росії, «штучність» української нації і т. ін. давно вийшли за межі маргінальної публіцистики і стали звичною риторикою в публічній політиці та дипломатії РФ. Наративи сьогоденної історичної політики РФ з їх химерним поєднанням імперської і комуністичної героїки є не тільки символічним супроводом агресії, а й основним контентом пропагандистських маніпуляцій і операцій впливу за допомогою яких вербувалися найманці для операцій в Криму і на Донбасі, вносилися дезорієнтація в свідомість населення південно-східних областей.

На міжнародному рівні РФ мусирує пропагандистську аргументацію «історичного права» на ті чи інші території, і необхідність «захисту» співвітчизників. Такі аргументи не мають ваги з точки зору міжнародного права, але знаходять позитивний відгук у певних колах західної громадськості і впливають на громадську думку.

Латвія, як і інші країни Балтії, була в числі тих, хто відчуває найбільшу уразливість в зв'язку з діями РФ в Україні, що зумовлено рядом історичних і геополітичних чинників. Серед них – 50-річна радянська окупація Латвії, яка викликала колективну травму у вигляді масових депортацій і репресій, протяжність спільного кордону, наявність

численного російськомовного населення, яке в більшості своїй перебуває під впливом пропаганди РФ, що носить часто антилатвійський характер.

Тому не дивно, що Латвія вдалася до нових заходів для зміцнення своєї військово-стратегічної, економічної та інформаційної безпеки. Предметом нашого вивчення є одна зі складових цієї безпеки, що лежить в соціальній площині, а саме - історична пам'ять. Це сфера завжди була особливо гострою в латвійсько-російських відносинах в наслідок не тільки протилежних поглядів на історію ХХ століття і перебування Латвії в складі СРСР, а й політико-правових рішень Латвії, що впливають з прийняття концепту окупації, а саме - інституту негромадянства, судових розглядів над військовими злочинцями, що носили форму радянської армії, а також символічних вимог компенсації за окупацію. У свою чергу, ревізійні історична політика РФ з виправданням пакту Молотова-Ріббентропа, запереченням факту окупації і звинуваченнями Латвії в «уславленні» фашизму вплинула на місцеву російськомовну спільноту, яка сформувала потужний наратив контрпам'яті з культом радянського «визволення» Латвії. Наша гіпотеза полягає в наступному. В силу історичної, геополітичної та етнічної специфіки історична пам'ять як частина ідентичності є одним з найважливіших складових безпеки Латвійської держави. Російська агресія проти України з використанням історичної пропаганди обумовлює захисну рефлексію Латвії результатом якої стає подальша сек'юритизація пам'яті в рамках державної історичної політики.

Двома ключовими точками в проекті пострадянського державного будівництва в Латвії стали концепт окупації і ідея юридичної і політичної спадкоємності нинішньої держави з Латвійською Республікою 1918 – 1941 рр.

Тема окупації червоною лінією проходить через все політико-правові документи меморіального характеру, видані латвійським Сеймом в подальшому. Це декларації Сейму ЛР "про окупацію Латвії" від 22 серпня 1996 року, "Про латиських легіонерів у Другій світовій війні" від 29

жовтня 1998 року і "Про засудження тоталітарного комуністичного окупаційного режиму СРСР" від 12 травня 2005 року.

У декларації 1996 року підкреслювався радянський геноцид проти латишів і наслідки залишені півстолітньою окупацією. «Весь час окупації СРСР цілеспрямовано здійснював геноцид проти народу Латвії, тим самим порушуючи Конвенцію про недопущення геноциду і засудження за нього від 9 грудня 1948 года ... Керівництво СРСР цілеспрямовано наповнило Латвію сотнями тисяч мігрантів і з їх допомогою намагалося знищити ідентичність народу Латвії»³⁴⁵.

Як бачимо, в цих парламентських деклараціях застосування терміна геноцид не обмежується сталінськими злочинами. Латвійське визначення геноциду явно ширше і стосується не тільки масових депортацій 1941 і 1949 роки, а й радянської етнодемографічної політики.

У Декларації 1998 р. «Про легіонерів» (латишів, що служили в дивізіях Ваффен-СС,) ідея тотожності двох окупаційних режимів, служить основою для заперечення пронацистського характеру цього формування. Також підкреслюється, то, що латиші примусово призивалися в цей легіон³⁴⁶.

Ці меседжі були дуже неоднозначні. Хоча Латвія ніколи і не намагалася якось позначити пам'ять про легіонерів на європейському рівні, вона все ж вважала їх героїзацію на національному рівні виправданою і такою, що не суперечить європейській колективній пам'яті. Деякі з легіонерів співпрацювали в перші роки війни з нацистами і брали участь у Голокості, однак переважна більшість цього не робили, і організація не була названа злочинною в ході судового процесу в Нюрнберзі. Проте, вони носили форму СС. Європейські мнемонічні стандарти при всьому їхньому розширенні до засудження сталінізму все ж не допускають для своїх членів героїзацію таких спірних військових

³⁴⁵ On the Occupation of Latvia. Declaration of Saeima. 22 August 1996. URL: <http://pra.vip.lv/deklaracija.html> (дата звернення: 07.03.2020).

³⁴⁶ On Latvian Legionnaires in World War Saeima of the Republic of Latvia Declaration. URL: <https://www.nacionalaapvieniba.lv/valodas/> (дата звернення: 07.03.2020)

формувань часів Другої світової війни. Тому, як вже зазначалося вище, ЄС тиснув на Латвію, і та відмовилася від офіційного святкування Дня Легіонера 16 березня, яке проводилося в 1998 – 2000 рр.

Інша, пов'язана з концептом окупації, ключова ідея національного нарративу – це ідея юридичної наступності нинішньої республіки з Латвійською Республікою до Другої світової війни. Вона втілена в поверненні (багато в чому символічному) Конституції 1922 р.

Сек'юритизація історичного нарративу з його концептом «республіки-продовження», окупацій і геноциду має не тільки символічне значення і не тільки була покликана інтенсивніше впливати на колективну пам'ять. Цей процес заклав певні моральні та політико-правові основи для конкретних політичних і юридичних рішень з далекосяжними наслідками. Мається на увазі, інституція негромадянства і кримінальні справи проти осіб, обвинувачених у вчиненні злочинів в роки 2 світової війни.

Створена інфраструктура історичної політики також фокусувалася на промоції ідеї окупації. Серед її інститутів особливо активні приватний "Музей окупації Латвії" (виставково-дослідний центр, внесений МЗС ЛР в протокол для обов'язкового відвідування зарубіжними офіційними делегаціями, і Військовий музей Латвії, а з 1998 р Латвійська комісія істориків при Президентові Латвії. Втім, слід зазначити, що на відміну від інших країн регіону, в тому числі і Естонії, в Латвії не було створено особливого Інституту національної пам'яті.

У роботах ряду авторів можна досить чітко побачити явний скептицизм щодо такої історичної політики і її оцінка як недемократичної і етноцентричної. Безумовно, держава, що «націоналізується» (за Р. Брубейкером) вживає всіх заходів для фіксації свого нарративу, нерідко, етноцентричного і майже завжди антикомуністичного характеру³⁴⁷. І з

³⁴⁷ Brubaker R. Nationalism reframed: Nationhood and the national question in the New Europe. Cambridge : Cambridge University Press, 1996. P. 104.

ліберально-нейтральної точки зору це виглядає однобоко і антиплюралістично.

Однак, як вказує Е. Онкен демократичні держави також мають багато можливостей для роботи з великою кількістю соціальних спогадів, які постійно генеруються і присвоюються, змінюються в політичних і соціально-економічних умовах³⁴⁸. Також слід зазначити, що критики латвійської історичної політики, часто самі нехтують плюралізмом, не знаходячи місця для демонстрації аргументів або хоча б передумов формування саме такого національного наративу. Зокрема, А. Ческин³⁴⁹ не вказує, що окупація як найважливіша вузлова точка вибрана не тільки тому що нові еліти нав'язували «націоналістичний» варіант колективної пам'яті, і знайшли відповідний ідеологічний важіль впливу на колективну пам'ять, а й тому що наслідки окупації у вигляді репресій і депортацій займали центральне місце в колективній пам'яті етнічних латишів, перебуваючи раніше (за радянських часів) поза офіційним мнемонічним полем.

Латвія може служити тут хорошим прикладом того, як радянська влада намагалася створити офіційну «історію» і довгострокову «колективну пам'ять» про «радянське братерство» і «визволення». Проте, в приватній сфері сімейної пам'яті, підтримуваної в деякій мірі літературою і дослідженнями емігрантів, переважала паралельна колективна пам'ять про втрачену державність, індивідуальні страждання і політичний терор при сталінському режимі. Без існування таких паралельних наративів навряд чи стало б можливим потужне прагнення до незалежності, коли в кінці 1980-х рр зі скасуванням цензури і зміною політичних умов ця пам'ять була легко викликана і вивела десятки тисяч на вулиці³⁵⁰. Згідно, В. Априщенко і Е. Гауфман смисли безпеки формуються минулим

³⁴⁸ Onken E.-C. Memory and Democratic Pluralism in the Baltic States – Rethinking the Relationship. *Journal of Baltic Studies*. 2010. Vol. 41. No 3. P. 281.

³⁴⁹ Cheskin A. *History, conflicting collective memories, and national identities: how Latvia's Russian-speakers are learning to remember. Nationalities Papers*. 2012. №. 40 (4). PP. 561—84.

³⁵⁰ Zelče V. History – Responsibility – Memory: Latvia's Case. *Latvia. Human Development Report, 2008/2009 : Accountability and Responsibility / (eds.) Juris Rozenvalds, Ivars Ijabs. Rīga : Advanced Social and Political Research Institute, 2009. P. 47.*

історичним досвідом³⁵¹. Для латишів, депортації були головною травмою і тією віссю навколо якої формувалася їх ідентичність. Антрополог В. Скультанс стверджує, що цей трагічний сюжет їх історії має таке ж значення як Голокост для євреїв³⁵². Тому, як тільки настав зручний суспільно-політичний момент, колективна травма отримала публічну актуалізацію і зіграла головну роль у формуванні національного наративу, який став до певної міри компенсацією за всі образи і приниження, фізичне насильство і (в ширшому сенсі) структурне руйнування повсякденного життя, перспектив і планів³⁵³. Більш того, історичний травмуючий досвід визначив сенс безпеки, який передбачав в якості головної причини страждань - окупацію, а в якості головної загрози - СРСР і Росію.

Виходячи з концепції А. Ассман про низхідну і висхідну пам'яті, ми бачимо в даному випадку їх конвергенцію і широкий відгук і позитивну відповідь, так званої низхідної (соціальної та індивідуальної) пам'яті етнічно латиської частини латвійського суспільства.

Однак в специфічних умовах Латвії таке активне утвердження національно-етнічного наративу одночасно оберталось серйозною загрозою у вигляді стигматизації російськомовної громади. Більшість латвійських росіян не прийняли національний наратив окупації. Більш того, під впливом агресивної історичної політики Росії, російська меншина Латвії перейняла наратив історичної батьківщини з протилежним латвійському розумінню подій історії 20 століття, де центральним сюжетом є радянське «звільнення» Латвії від нацистів і комеморація 9 травня як Дня Перемоги.

³⁵¹ Apyrshchenko V. Memory as Security: Images of the Past in 2014 National Referenda in Europe. *Memory and Securitization in Contemporary Europe* / (eds.) V. Strukov and V. Apyrshchenko. London : Palgrave Macmillan UK, 2018. PP. 23—50 ; Gaufman E. *Security Threats and Public Perception: Digital Russia and the Ukraine Crisis (New Security Challenges)*. Cham : Palgrave Macmillan, 2017, 222 pp.

³⁵² Skultans V. Theorizing Latvian lives: the quest for identity. *The Journal of the Royal Anthropological Institute*. 1997. Vol. 3, No. 4. PP. 761—780.

³⁵³ Zelče V. History – Responsibility – Memory: Latvia's Case. *Latvia. Human Development Report, 2008/2009 : Accountability and Responsibility* / (eds.) Juris Rozenvalds, Ivars Ijabs. Rīga : Advanced Social and Political Research Institute, 2009. P. 47.

У такій ситуації зазвичай виникає серйозна напруженість всередині держави, яка, з одного боку, дотримується ідей відкритого суспільства та плюралізму, але, з іншого боку, базує більшу частину своїх домагань на легітимність на національному наративі про минуле (або політичної пам'яті), які в основному складається з колективних (етнічних) категорій, які не розділяються етнічними меншинами³⁵⁴.

Пошук нової ідентичності для латишів передбачав становлення національного історичного наративу. Це абсолютно суперечило сприйняттю історії в душі радянського наративу, властивого російськомовній громаді. Агресивна історична політика РФ (особливо активна останнім часом), основним інструментом якої є пропаганда «фашизації» Латвії та її нездатності до державного будівництва не просто деконструюють національний наратив в очах російськомовної громади, а й створюють пряму загрозу національній безпеці.

Антирадянський акцент національного наративу посилювався з 2014 року коли змінилася геополітична ситуація в зв'язку з російською агресією проти України. Спогади про радянське вторгнення 1940 року і окупації Латвії відродилися в громадських і політичних дискурсах, а історична пам'ять знову актуалізувала своє значення як об'єкт безпеки.

Звернемо увагу на три зміни в законодавстві, які були прийняті Сеймом в 2014 році і які яскраво відображають процес сек'юритизації.

По-перше, це поправки до Кримінального кодексу, що передбачають кримінальну відповідальність за заперечення або виправдання агресії тоталітарних режимів³⁵⁵. Цією поправкою була скоригована норма, яка була в Кримінальному Кодексі з 2009 року і поява якої була пов'язана з імплементацією «Європейського Рамкового рішення про боротьбу з певними формами та проявами расизму і ксенофобії за допомогою

³⁵⁴ Onken E.-C. Memory and Democratic Pluralism in the Baltic States – Rethinking the Relationship. *Journal of Baltic Studies*. 2010. Vol. 41. No 3. P. 286.

³⁵⁵ Kaprāns M. Remembering communism in Latvia: a nationalizing state and the multi-directionality of the past. *The new heroes – the new victims* / (eds.) Gubenko, I. et al. Riga : Zinātne, 2016. P. 82.

кримінального права»³⁵⁶ в національне кримінальне право. Ця норма передбачала, що до особи, яка вчиняє публічне прославлення, виправдання або заперечення геноциду, злочинів проти людяності, злочинів проти миру, - застосовується позбавлення волі на строк не більше п'яти років або тимчасове позбавлення волі, або громадські роботи, або штраф³⁵⁷.

У травні 2014 року було прийнято поправку, яка прямо вказувала на два режими, які скоювали геноцид, злочини проти людяності і військові злочини, а саме - СРСР і нацистська Німеччина³⁵⁸.

На те, що прийняття поправки було мотивовано як з політичних міркувань, так і з міркувань безпеки, вказують такі моменти. По-перше, відсутні чіткі критерії, за якими прославлення або заперечення повинні розглядатися як кримінальний злочин і чи є вони розпалюванням ненависті (а саме боротьбу з цим ставить головною метою Рамкова конвенція ЄС) або дестабілізацією суспільного устрою.

По-друге, якщо Рамкова конвенція перш за все спрямована проти людиноненависницьких висловлювань, її латвійська інтерпретація головною причиною покарання визначає виправдання (заперечення) злочинів двох тоталітарних режимів.

По-третє, Рамкова конвенція закликає «карати тільки за поведінку, яка або порушує громадський порядок, або яка загрожує важливим конституційним правам», а поправка переносить акцент з захисту прав людини на захист пам'яті.

Другим важливим проявом зростання стурбованості щодо ідентичності та пам'яті стала поправка до відповідного закону із зазначенням кінцевого терміну повного відкриття архіву КДБ – 2018 рік³⁵⁹.

У зазначений термін документи КДБ були оприлюднені і суспільству стала

³⁵⁶ Council Framework Decision 2008 /913/JHA of 28 November 2008 on combating certain forms and expressions of racism and xenophobia by means of criminal law. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX%3A32008F0913> (дата звернення: 07.03.2020).

³⁵⁷ Criminal Procedure Law. URL: <https://likumi.lv/ta/en/en/id/107820-criminal-procedure-law> (дата звернення: 07.03.2020).

³⁵⁸ Krimināllikums. URL: <http://likumi.lv/doc.php?id=88966> (дата звернення: 07.03.2020).

³⁵⁹ On the maintenance and use of the former KGB documents and on the establishing the fact of collaboration with the KGB. Law. 19 May 1994. URL: <http://likumi.lv/doc.php?id=57277> (дата звернення: 07.03.2020).

доступна інформація про агентів і інформаторів радянських спецслужб. І хоча більшість документів містила лише картки із зазначенням імен без будь-якої згадки діяльності даних людей, все ж широкий громадський резонанс створив певний суспільний бар'єр для популяризації прорадянського-проросійського історичного нарративу.

І, нарешті, в 2014 році основна парадигма латвійського національного нарративу – парадигма двох зол – радянської та нацистської окупація була введена і в Конституцію Латвії. Преамбула, додана до конституції, підкреслює, що народ Латвії «засуджує комуністичні і нацистські тоталітарні режими і їхні злочини»³⁶⁰. Автором та ініціатором поправки виступив нинішній Президент Латвії Егілс Левітс.

Друга хвиля сек'юритизації пам'яті відбулася у 2019 – 2020 роки і була пов'язана вже не тільки з війною в Україні, а й з відвертими ревізіоністськими історичними заявами російського керівництва з приводу Пакту Молотова-Ріббентропа і початку 2 світової війни.

У Концепції національної безпеки Латвії, прийнятої в серпні 2019 року, історична пам'ять позначається як важливий елемент безпеки.

У жовтні 2019 р Президент Латвії Егілс Левітс запропонував Сейму прийняти поправки до закону «Про святкові і пам'ятні дні». Згідно з однією з них, 17 березня в Латвії повинен бути офіційним Днем пам'яті Руху національного опору. У цей день в 1944 році під керівництвом професора Костянтина Чаксте Латвійська Центральна рада завершила збір підписів під меморандумом, в якому від імені латвійського народу вимагалось фактичне відновлення незалежності Латвії та висловлено впевненість, що Латвійська держава і її Конституція юридично продовжують існувати³⁶¹.

³⁶⁰ The Constitution of the Republic of Latvia. URL: <https://likumi.lv/ta/en/id/57980-the-constitution-of-the-republic-of-latvia> (дата звернення: 07.03.2020).

³⁶¹ Президент призывает Сaeимy 17 марта установить День памяти движения национального сопротивления и 15 октября День государственного языка. URL: <https://www.president.lv/ru/novosti/aktualnye-novosti/prezident-prizyvaet-saeimu-17-marta-ustanovit-den-pamyati-dvizheniya-nacionalnogo-soprotivleniya-i-15-oktyabrya-den-gosudarstvennogo-yazyka-25952> (дата звернення: 07.03.2020).

В даному випадку, можна побачити дві причини, мотивувавши Е. Левітса виступити з такою ініціативою. По-перше, прагнення закріпити антирадянський консенсус в латвійській історичній політиці, що знову стало актуальним в умовах російського історичного ревізйонізму. По-друге, хронологічне поєднання з Днем легіонера 16 березня дозволяло б дещо задекорувати цю хоча і неофіційну, але вельми популярну серед латишів дату, яка збирала чималу кількість людей і тривожила ЄС. З іншого боку, нова дата дозволяла б перенести в легітимне русло коммеморацію 16 березня.

У той же час не можна говорити про 17-березня як про повністю нав'язану ініціативу зверху. Традиції відзначати цей день вже існували в певній частині латвійського громадянського суспільства, тому тут можемо бачити певний збіг політичної та соціальної пам'яті.

Ще більш міцним зміцненням антикомуністичного нарративу представляється ініціатива ряду депутатів Сейму встановити ще одну пам'ятну дату зі схожою назвою – День антирадянських борців. Ця ініціатива спрямована на коммеморацію учасників післявоєнного підпільного руху опору в Латвії, які на відміну, наприклад, від Литви, ще не позначені в символічному пантеоні пам'яті. Тим часом, більше 10750 національних партизан чинили збройний опір радянській владі. Національні партизани і збройні нелегали були підтримані значним числом прихильників. У період з 17 червня 1940 по 1986 рік за політичними звинуваченнями в антирадянській діяльності було заарештовано 47 188 осіб. Значне число з них було членами антирадянського руху опору.

Законопроект передбачає введення дня пам'яті антирадянських борців 15 грудня, дня, коли Гунарс Астра, член руху національного опору, оголосив своє останнє слово в політичному судовому процесі в 1983 році у Верховному суді Латвійської РСР. Його виступ був схожий на дипломатичне звинувачення СРСР в окупації і порушенні прав громадян Латвійської Республіки.

«День пам'яті антирадянських борців сприятиме усвідомленню історії народу Латвії, розуміння незалежності Латвійської Республіки як цінності і розуміння необхідності захисту своєї країни», - вважають автори закону і в цій цитаті можна побачити пряме посилання на фактор національної безпеки³⁶².

Заборона символіки тоталітарних режимів є традиційним напрямком політики пам'яті посткомуністичних країн. У Латвії поетапно і під впливом політичних умов розширювалися заборонні заходи для комуністичної і нацистської символіки. Спочатку використання символіки СРСР, Латвійської РСР і нацистської Німеччини було заборонено на політичних і громадських заходах, які згадані в Законі про збори, ходу і пікети. У свою чергу на розважальні, святкові, пам'ятні та спортивні заходи заборона не поширювалася.

На початку 2010-х відбувається стрімке зміцнення альтернативного нарративу контрпам'яті, який суперечив латвійському офіційному і стимулювався історичною політикою Росії. Центральним сюжетом цього нарративу стало «звільнення» Латвії та день перемоги 9 травня. Його святкування супроводжувалося масовим використанням радянської символіки та використанням антидержавної риторики³⁶³.

Тому в 2013 році були прийняті поправки в законі про безпеку публічних розважальних і святкових заходів, які вводили заборону на використання на таких заходах, в тому числі в стилізованому вигляді прапорів, гербів, гімнів і символіки колишніх СРСР, ЛССР і нацистської Німеччини, уніформ, нацистської свастики, знаків SS, радянського серпа і молота і п'ятикутної зірки. В законі передбачені винятки, коли мета використання цієї символіки не пов'язана з прославленням тоталітарних

³⁶² Upleja S. Gunāra Astras pēdējā vārda datumu aicina pasludināt par Pretpadomju cīnītāju atceres dienu. URL: <https://www.delfi.lv/news/national/politics/gunara-astras-pedeja-varda-datumu-aicina-pasludināt-par-pretpadomju-cinitaju-atceres-dienu.d?id=52086211&fbclid=IwAR0DI6U4iBH7sZ7QRLlctJclwXpx3GNsV0ppim60bUs1SQ-0g1srTSYAcw4> (дата звернення: 07.03.2020)

³⁶³ Pettai E.-C., Pettai V. *Transitional and Retrospective Justice in the Baltic States*. Cambridge : Cambridge University Press, 2015. P. 164.

режимів або виправданням їх злочинів. Використання уніформ армій СРСР та нацистської Німеччини не було заборонено.

І, нарешті, 23 квітня 2020 Сейм в третьому читанні підтримав поправки до закону про збори, ходу і пікети, які забороняють під час публічних заходів використання форми і елементів одягу збройних сил, а також представників органів правопорядку колишнього СРСР, його республік і нацистської Німеччини³⁶⁴. У той же час, георгіївська стрічка не підпадала під дію закону і формально не була включена в заборонені символи. Тільки у листопаді 2021 р. під тиском депутатів від Національного Альянсу латвійський сейм нарешті задвердив закон про заборону георгіївської стрічки.

З 2014 року російський фактор є основним тригером активності латвійських євродепутатів у тому числі і в мнемонічній сфері.

Євродепутати з країн Балтії, носії національного наративу виступають головними ініціаторами дискусії в центрі яких є політика Росії в Україні і її порушення міжнародного права. Що стосується загальноєвропейської пам'яті, то саме балтійська трійка стала промоутером радикалізації європейської мнемополітики з метою більш чіткого і конкретного осуду вже не просто сталінського або тоталітарного, а саме комуністичного режиму. Це дозволяє латвійцям ще міцніше зафіксувати свій національний наратив в європейському форматі. Адже на національному рівні підкреслюється радянська окупація і злочини комуністичного режиму в числі яких позначається і післясталінська етнодемографічна політика, тобто в той період, визначення якого як тоталітарного не є загальноприйнятим. З огляду на символізм історичної політики ЄС і її детермінацію круглими датами ці зусилля змогли завершитися успіхом в 80-ту річницю пакту Молотова-Ріббентропа. У вересні 2019 р. Європарламент прийняв резолюцію «Про важливість

³⁶⁴ Upleja S. Publiskos pasākumos aizliedz izmantot bijušās PSRS un nacistiskās Vācijas formastērpus. URL: <https://www.delfi.lv/news/national/politics/publiskos-pasakumos-aizliedz-izmantot-bijusas-psrs-un-nacistiskas-vacijas-formasterpus.d?id=52083645> (дата звернення: 07.03.2020).

збереження історичної пам'яті для майбутнього Європи». У ній вміщено цілий ряд меседжів, які до сих пір не знаходили відображення в документах Європарламенту і, які активно просувала Латвія.

По-перше, було визнано, що Пакт Молотова-Ріббентропа і поділ Європи, який він передбачав зумовили початок Другої Світової війни. При цьому Резолюція покладає відповідальність за це в тому числі на СРСР. Це той висновок, який багато років намагалися

По-друге, резолюція чітко повторює балтійський наратив про анексію країн Балтії та їх прямий окупацією протягом півстоліття після 2 світової війни.

По-третє, Резолюція стверджує, що не тільки нацистський, а й комуністичний режим здійснював в числі інших злочинів геноцид окремих народів. І хоча не названі народи, які зазнали комуністичного геноциду, але враховуючи, що мова йде про наслідки Пакту Молотова-Ріббентропа можна припустити, що мається на увазі не український Голодомор, а саме злочини проти балтійських народів, які і названі в латвійських меморіальних деклараціях – геноцидом.

По-четверте, виражається непряма підтримка судових розглядів і процесів проти осіб, які вчиняли злочини від імені нацистського чи комуністичного режимів або відповідальних за порушення прав людини³⁶⁵.

Нарешті, цілих три пункти резолюції (два прямо і один побічно) критикують російські спроби історичного ревізйонізму, що завжди було відмінною рисою офіційної позиції країн Балтії. Резолюція закликає Росію примиритися зі своїм трагічним минулим і припинити відбілювати комуністичні злочини та прославляти радянський тоталітарний режим. У цій заяві можна побачити знову-таки непряме втілення традиційних закликів країн Балтії до Росії - понести відповідальність за злочини комуністичного режиму. Виражається стурбованість щодо використання

³⁶⁵ European Parliament resolution of 19 September 2019 on the importance of European remembrance for the future of Europe. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2019-0021_EN.html (дата звернення: 07.03.2020).

Росією історії як елемента інформаційної війни, яка спрямована на розкол Європи.

В цілому, резолюція показала, що ініціативи латвійських акторів пам'яті з інкорпорації національного нарративу в загальноєвропейський формат пам'яті знайшли досить повну реалізацію. Цьому сприяла активізація геополітичної та ідеологічної експансії Росії, маніпуляція історичною пам'яттю і загроза європейським цінностям, що явно продемонструвала адекватність колишніх балтійських побоювань і викликало відповідну рефлексію ЄС.

Підбиваючи підсумки, ми маємо відзначити, що:

1) Дослідницька парадигма рефлексій Латвії в області меморіальної політики в зв'язку з агресією РФ в Україні передбачає взаємозв'язок пам'яті історичної політики і безпеки. Розуміння цих трьох ключових феноменів заснована на визнанні їх конструктивістського характеру і основоположного значення для збереження національної ідентичності.

2) Вузловими точками латвійського національного нарративу є - радянська окупація Латвії і пов'язані з нею депортації і репресії, а також ідея юридичної і політичної спадкоємності Латвійської республіки 1918-1940 рр із сучасною латвійською державністю. Історична політика визначає ці сюжети в якості центральних, що обумовлює відповідну інфраструктуру і комеморативний календар.

3) Етнічний дуалізм Латвії, обумовлений наявністю значного сегменту російськомовного населення зі своєю ідентичністю і колективною пам'яттю і активізація історичної політики РФ з її ревізійним поглядом на історію регіону і сусідніх Балтійських країн стали передумовою формування альтернативного нарративу, свого роду «контрпам'яті», де головним сюжетом є радянське «звільнення» Латвії, а комеморативною практикою - День Перемоги. Це створює реальну загрозу історичній пам'яті та ідентичності Латвії і перетворює їх в об'єкт безпеки.

4) Гібридна агресія РФ проти України з використанням історичної пам'яті в якості інформаційно-пропагандистської зброї зумовило реактуалізацію історичного досвіду і колективної травми латишів, пов'язаної з радянською окупацією і прискорило формування таких смислів безпеки, які передбачають посилення політичних і юридичних заходів з охорони національного нарративу як елемента ідентичності.

5) У зв'язку з цим, сек'юритизація історичної пам'яті здійснюється за кількома напрямками: фіксування історичної пам'яті як елемент національної безпеки у відповідній державній концепції і в Конституції Латвії; посилення кримінальної відповідальності за прославлення (виправдання, заперечення комуністичного режиму); розширення заборони на використання комуністичної символіки; включення національного нарративу із засудженням комунізму в рамки пам'яті ЄС.

5.3. Між історією та пропагандою: Латвія у російських історичних нарративах

Однією з технологій інформаційного впливу РФ є активне використання історичної пам'яті, що є ідеолого-пропагандистським обрамленням зовнішньої політики, а часом навіть обґрунтуванням для військово-політичного втручання (як у випадку з Україною). Реанімовані міфи радянської пропаганди давно вийшли за межі маргінальної публіцистики та стали звичною риторикою в публічній політиці та дипломатії РФ, а також змістом частини сучасної історіографії.

Країни Балтії відчують найбільшу вразливість у зв'язку з російськими операціями впливу. Особливо важливим фактором взаємовідносин Балтії та Росії є історична пам'ять, яка ось уже 30 років залишається перманентно -конфліктогенною сферою. Два взаємовиключні історичні нарративи забезпечують війни пам'яті або гру з нульовою сумою. Балтійські країни ще з 1990-х закріпили концепт двох тоталітаризмів та

двох окупацій – радянської та нацистської. У свою чергу геополітичні амбіції Росії та гіпертрофований культ «Великої Вітчизняної війни» призвели до відвертого ревізіонізму та виправдання пакту Молотова-Ріббентропа. Відповідно виправдовується окупація («приєднання») країн Балтії 1941 року, а повторна окупація трактується як «визволення». Цей наратив разом із звинуваченнями країн Балтії у прославленні фашизму впливає на місцеву російськомовну спільноту, яка сформувала потужний наратив контрпам'яті з культом «Дня Перемоги 9 травня» та «радянського «визволення» Латвії.

Наша гіпотеза полягає у наступному. З огляду на історичну, геополітичну та етнічну специфіку історична пам'ять як частина ідентичності є однією з найважливіших складових безпеки країн Балтії (особливо Естонії та Латвії). Виходячи з цього сучасні російські історико-пропагандистські наративи спрямовані на те, щоб дезавувати балтійські національні концепти історичної пам'яті та через історію дискредитувати сучасні політичні еліти цих країн. Такі дії виступають з одного боку як частина інформаційного впливу на країни Балтії, з іншого – як складові елементи стратегії історичного ревізіонізму.

Аналізуючи наративи політики пам'яті, Гілл особливу увагу приділяє метанаративу. Метанаратив – це засіб трансформації ідеологічних принципів у практиці повсякденної реальності громадян; це символічна конструкція суспільства та пояснення його минулого (чому воно стало та тим, чим є) та майбутнього (куди воно прагне). Оскільки метанаратив сфокусовано на темпоральних зв'язках між минулим, сьогоденням та майбутнім, він конституюваний міфами. Під цим терміном Гілл розуміє «соціально сконструйовані історії про суспільство та його походження, які забезпечують членів спільноти сенсами, що дозволяють пояснювати важливі аспекти життя цієї спільноти та її розвиток». Міф соціально сконструйований і є засобом визначення та пояснення соціальної реальності для тих, хто в нього вірить. Іншими словами, важливо не те,

якими є емпіричні підстави міфу, а те, що він прийнятий членами спільноти. Гілл виділяє шість міфів, які були основними елементами радянського метанаратива; вони пов'язані з Жовтневою революцією, будівництвом соціалізму, природою лідерства, внутрішньою та зовнішньою опозицією курсу партії та перемогою у Великій Вітчизняній війні³⁶⁶. У сучасній російській політиці пам'яті базовою конструкцією безумовно є міф про ВВВ, він по суті перетворився на самостійний метанаратив який пояснює минуле – (країна – переможець фашизму), сучасне - "оточена фортеця" і майбутнє. Цей метанаратив зумовлює і особливу увагу до країн Балтії як головних його антагоністів.

О. Малинова запропонувала підхід роботи з нарративами, який передбачає, перше – порівняння нарративів, що впроваджуються різними мнемонічними акторами, друге – умовну схему, що містять основні структурні елементи нарративу. Дослідниця аналізувала ювілейний нарратив революції 1917 року в Росії, згідно з такими критеріями: 1) основна ідея, що виступає стрижнем оповіді і, як правило, пов'язана з місією/політичною програмою/ідентичності відповідного мнемонічного актора; 2) сюжетна лінія: у більшості нарративів, що розглядаються, вона зосереджена на історії трагедії і травми, пережитої Росією в ХХ ст.; при цьому момент травми та її причини бачаться по-різному; 3) елементи-події, між якими вибудовуються перспективні зв'язки (те, про що «забувають», не менш важливо, ніж те, про що «згадують»); 4) основні дійові особи: протагоністи/герої/ антагоністи/вороги/шкідники; нерідко мається на увазі зв'язок між дійовими особами історичних нарративів та сучасними мнемонічними антагоністами – акторами; 5) уроки, які пропонується винести з історичного досвіду³⁶⁷.

Вважаємо припустимим використовувати цей підхід загалом під час аналізу російських нарративів історії країн Балтії. А саме, визначимо

³⁶⁶ Gill G. *Symbolism and Regime Change in Russia*. Cambridge, 2013. P. 4.

³⁶⁷ Малинова О. Коммеморація столетия революции(й) 1917 года в РФ: сравнительный анализ соперищающих нарративов. *Полис. Политические исследования*. 2018. № 2, С. 37—56.

основних мнемонічних акторів, що формують і розвивають наратив і подивимося їх позиціонування щодо його складових елементів.

Сучасна російська історіографія, здебільшого, залежить від позиції офіційного Кремля, особливо з питань Другої світової війни. Оскільки влада в РФ давно звела спірні питання історії в ранг стратегічно важливих, принципових, а іноді навіть таких, що визначають зовнішню політику держави, то є зрозумілим, що стартові постулати з «прибалтійського питання», від яких відштовхуються дослідники, задають саме президент та його оточення. Місія істориків полягає переважно у пошуку доказової бази для історичних міркувань російських лідерів.

Замість «трагедії» поразки у холодній війні, розпаду соціалістичного табору та розпаду СРСР В. Путіну потрібно було створити такий неконфліктний образ минулого, який, крім комунікативної функції, відіграє значну роль у забезпеченні безпеки держави, окреслюючи коло «нас» та «ворогів», наділяючи культурно - історичним почуттям простір та час, сек'юритизувавши внутрішній простір. Режим пам'яті, в якому президент є «головним істориком» - мнемонічним актором і основним суб'єктом сек'юритизації, сформував єдиний еталонний об'єкт з єдиною семантичною конструкцією, що розділяється більшістю населення, – історичний міф про «Велику Перемогу» у «Великій Вітчизняній війні». На думку О. Малинової, «Велика Перемога» стала головною основою політики пам'яті, спрямованої на формування російської ідентичності, оскільки фактично це єдина подія в російській історії, яка відповідає всім критеріям «політичної лояльності» в Росії: вона актуалізується в масовій свідомості численними мовними актами та шляхом створення розгалуженої інфраструктури пам'яті (місць пам'яті), має широкий спектр символічних значень для визначення «наших» (позитивний) та «противник» (негативний) та в умовах державної монополії на політику пам'яті не є предметом протилежних оцінок. Крім того, пам'ять про Другу світову війну відіграє роль оборонної/наступальної зброї, спрямованої на

минуле проти травмуючих подій радянського тоталітаризму та окупації в національних історіях країн Східної Європи, включаючи Латвію. Відмова східноєвропейських та балтійських країн від російського нарративу історії Другої світової війни переводить їх у розряд «ворогів», що вперше закріплено у новій редакції Стратегії національної безпеки Російської Федерації (2015 р.) і тепер у «оновленій» Конституції.

Найбільш яскравим та показовим прикладом таких висновків стала програмна стаття В. Путіна «75 років Великої Перемоги: спільна відповідальність перед історією та майбутнім».

Російський лідер у своїй статті подає пакт Молотова-Ріббентропа як вимушений акт, підписаний Радянським Союзом від безвиході та бездіяльності західних союзників та сусідів. Анексія балтійських держав, на думку В. Путіна, була результатом рішення Радянським Союзом своїх військово-стратегічних, оборонних завдань. Більше того, Путін наголосив, що цей акт агресії «відповідав нормам міжнародного та державного права того часу»³⁶⁸. До виходу своєї програмної статті Путін як мінімум двічі кардинально змінював позицію щодо оцінки пакту Молотова-Ріббентропа. У 2009 році він назвав його «аморальним»³⁶⁹, а вже через 5 років пояснив підписання пакту небажанням СРСР воювати і не бачив у цьому експансіоністських намірів³⁷⁰.

Російський президент і його найближче оточення — зокрема, міністр оборони РФ С. Шойгу виступили проти «спроб переписати історію» Другої світової війни, недвозначно натякаючи на країни Балтії та Україну. Крім того, Шойгу домігся того, щоб Слідчий комітет РФ притягував до кримінальної відповідальності офіційних осіб зарубіжних держав, які

³⁶⁸Путин В. 75 лет Великой Победы: общая ответственность перед историей и будущим. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/63527> (дата звернення: 07.03.2020).

³⁶⁹ Владимир Путин: «Страницы истории — повод для взаимных претензий или основа для примирения и партнерства?». URL: <https://inosmi.ru/russia/20090831/252071.html> (дата звернення: 07.03.2020).

³⁷⁰ Встреча с молодыми учеными и преподавателями истории. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/46951> (дата звернення: 07.03.2020).

ухвалювали рішення про знесення пам'яток «радянським воїнам-визволителям»³⁷¹.

Слідчий комітет не лише схвалив пропозицію міністра, а й створив цілий підрозділ, який займатиметься «розслідуванням злочинів щодо фальсифікації історії». Як яскравий приклад такої «фальсифікації історії» наводиться випадок, пов'язаний із зверненням колишніх воїнів латвійських легіонів, які обурені увагою російських журналістів до їх персон. Майже сотня імен колишніх легіонерів стали надбанням громадськості через публікацію пропагандиста В. Симіндея. Результатом цього стали цькування та переслідування зазначених у списку латишів російськими тележурналістами³⁷².

Таким чином, трактування історії балтійських країн виступає з боку офіційного Кремля не основним сюжетом історичного нарративу, а вплетено у ширші сюжети Другої світової війни та Пакту Молотова-Ріббентропа. Основна ідея – зафіксувати на суспільному рівні безперечність Великої Перемоги як основної заслуги СРСР і дезавуувати таке трактування Пакту Молотова-Ріббентропа, яке вважає його спусковим механізмом до розв'язання 2 світової війни. Основна трагедія в цьому нарративі – «переписування історії» та покладання провини за початок 2 світової війни на СРСР, з чого виходить і основний урок – не допустити «переписування історії» та шляхом сек'юритизації нарратива встановити єдиний вірний погляд на ці події.

Саме в роки «ювілеїв Перемоги» російські лідери спускали історикам «схеми, що рекомендуються» до вивчення питань, пов'язаних з

³⁷¹ Шойгу призвал СНГ противостоят попыткам переписать историю Великой Отечественной Войны. URL: <https://www.rubaltic.ru/news/30102019-shoygu-prizval-sng-protivostoyat-popytkam-perepisat-istoriyu-velikoy-otechestvennoy-voyny/> (дата звернення: 07.03.2020) ; Линдемани И. Шойгу заявил о росте попыток официальных лиц зарубежных стран фальсифицировать правду о Второй мировой войне. URL: https://tvzvezda.ru/news/vstrane_i_mire/content/2020481834-7C2Qa.html?utm_source=tvzvezda&utm_medium=longpage&utm_campaign=longpage&utm_term=v1. (дата звернення: 07.03.2020) ; Шойгу попросил предусмотреть уголовную ответственность за снос советских памятников за рубежом. URL: <https://www.rubaltic.ru/news/08042020-shoygu-poprosil-vvesti-ugolovnuyu-otvetstvennost-za-snos-sovetskikh-pamyatnikov-za-rubezhom/> (дата звернення: 07.03.2020).

³⁷² Искажения не пройдут: Следственный комитет поборется с переписыванием истории. URL: <https://www.rubaltic.ru/news/08042020-shoygu-poprosil-vvesti-ugolovnuyu-otvetstvennost-za-snos-sovetskikh-pamyatnikov-za-rubezhom/> (дата звернення: 07.03.2020).

Другою світовою війною. Певна свобода зберігалася лише до 2010 року, який, на нашу думку, можна вважати умовним рубежем, після якого почалося «закручування гайок», результатом чого стала поява прокремлівських публікацій Л. Воробйової та В. Симіндея. Вони відповідали установці экс-міністра культури В. Мединського, який писав, що «критерій правдивості та достовірності історичного джерела полягає у його відповідності національним інтересам Росії»³⁷³.

Воронезький дослідник М. Кірчанов називає свою роботу про країни Балтії «складною книгою тому, що вона розповідає про те, про що важко нині писати спокійно та об'єктивно»³⁷⁴. Сам автор позиціонував свою книгу як збірку статей, що стосуються «важких питань» історії Балтії (перш за все, Латвії), проте, вже зі змісту видно, що саме дискусійних питань автор з певних причин уникнув. Сюжети, що стосуються Латвійського легіону, опинилися поза увагою воронезького історика — після розгляду міжнародної ситуації напередодні і в перший рік війни автор прямо переходить до сучасності.

Докладно зупиняючись на проблемі радянської окупації Латвії, М.Кірчанов обрав найбільш безпечний, але показовий підхід у дослідженні цього питання — суто історіографічний. Резюмуючи викладені позиції дослідників (переважно західних), Кірчанов зазначав, що «втрата незалежності деформувала національні ідентичності, ставши однією з найважчих травм у всій історії балтійських народів. Водночас змінилися не лише ідентичності. Включення Латвії та Литви до складу СРСР виривало їх із загального контексту європейської історії, але не означало їх виключення із європейської політики»³⁷⁵.

³⁷³ Кремлевские историки и войны памяти. URL: <https://euvsdisinfo.eu/ru/%D0%BA%D1%80%D0%B5%D0%BC%D0%BB%D0%B5%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5-%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%BA%D0%B8-%D0%B8-%D0%B2%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D1%8B-%D0%BF%D0%B0%D0%BC%D1%8F%D1%82%D0%B8/> (дата звернення: 07.03.2020)

³⁷⁴ Кирчанов М. Латвия и страны Балтии: проблемы дипломатической и политической истории. Воронеж : Воронежский государственный университет, 2007. С. 4.

³⁷⁵ Кирчанов М. Латвия и страны Балтии: проблемы дипломатической и политической истории. Воронеж : Воронежский государственный университет, 2007. С. 102.

Практично одночасно з брошурою М. Кірчанова вийшла ґрунтовна монографія Є. Зубкової, яка отримала для своїх досліджень державну підтримку та гранти низки західних академічних організацій. Як і Кірчанов, Зубкова називає 1940 переломним для Прибалтики — таким же, яким для Росії став 1917-й. Проте вона рішуче відмежувалася від радянських історико-ідеологічних міфів про «добровільне входження», «народні революції» тощо³⁷⁶. Зубкова кардинально не погоджується з використанням терміна «окупація», стосовно введення радянських військ до Балтії. На її думку, цей термін «цілком не відповідає ні довгостроковим планам Радянського Союзу щодо Прибалтики, ні реальному розвитку подій у цьому регіоні». Є. Зубкова наводить свої аргументи на користь концепту «советизація» на противагу «окупації» – прихід Рад «всерйоз і надовго», втрата суверенітету балтійськими державами, встановлення комуністичного режиму радянського зразка. Усе це, на думку автора, суперечило смислово наповненню концепту «окупація», яка у будь-якому разі має тимчасовий характер.

2010 рік – рік «65-річчя Перемоги радянського народу», став важливим рубежем і в академічному погляді на «важкі питання» історії Латвії та Балтії загалом. Показовою в цьому плані стала монографія економіста та політолога Л. Воробйової, яка вийшла під грифом Інституту стратегічних досліджень, що вже багато говорить про ідеологічну заангажованість автора та цілі «академічної апробації» нав'язаних зверху історіографічних штампів. Вже в передмові Л. Воробйова робить однозначну заяву, яка претендує на звання істини в останній інстанції: «Якби не червневі події 1940 року, в результаті яких було повалено профашистські режими і відбулося входження прибалтійських радянських республік до складу СРСР, народи Прибалтики виявилися б серед країн,

³⁷⁶ Зубкова Е. Прибалтика и Кремль. 1940 – 1953. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЕН), 2008. С. 44.

які зазнали поразки у Другій світовій війні з усіма наслідками і втратами, що звідси випливають»³⁷⁷.

Пакт Молотова-Ріббентропа, на думку Воробйової, не змова агресорів, а «ідеологізована конструкція англофілів, які чимало попрацювали, щоб поповнити існуючий арсенал історичних та політичних міфів новими фальсифікаціями». Та й взагалі «прибалтійські країни висунулися в авангард сил, що фальсифікують історію Другої світової війни та навмисно зводять велике значення Перемоги радянського народу над гітлерівським нацизмом виключно до тіньових сторін». Таким стало офіційне трактування історії Прибалтики в цілому та Латвії зокрема, внаслідок нових «ювілейних» догматів, які російська політична еліта надиктувала історикам у 2010 році.

У подібному руслі Л. Воробйова висвітлювала діяльність Латвійського легіону, ґрунтуючи свої висновки на судженнях радянських пропагандистів і тенденційних збірниках документів, де джерела були підібрані за одностороннім принципом. Знову повернулися характерні штампи радянської епохи по відношенню до латишів, які служили в легіоні – «буржуазні націоналісти», «пособники нацистів та їхні шкурні інтереси» тощо. Підсумовуючи, Воробйова пише, що міф про радянську окупацію Латвії – це «претензія на право поплічників нацистів та купки англофілів визначати долю звільненої від фашистів ЛРСР відразу після 1945 р.».

Проте такий радикальний і спрощений підхід до питань історії Латвії періоду Другої світової війни, який запропонувала Воробйова, не відразу знайшов відгук у провідних російських фахівців у галузі балтійських студій. Так, петербурзький історик Ю. Кантор, яка слідувала принципу суворого документування викладених побудов, писала, що ставлення жителів Прибалтики до радянської влади на початку війни багато в чому визначили масштабні репресивні акції сталінського режиму 1940 – 1941

³⁷⁷ Воробьева Л. История Латвии от Российской империи к СССР. Москва : Издательство «ФИБ», 2011. С. 11.

років³⁷⁸, а ніяк не ностальгія часом «фашистської» диктатури Карліса Улманіса, як це представляла Л. Воробйова.

Не був настільки радикальний у своїх висновках і історик К. Худолей, який слідом за О. Зубковою підкреслив, що радянська Прибалтика ніяк не відповідала державним інтересам Радянського Союзу у сфері оборони, а мала на меті так званій «експорт комунізму». Саме радянську Прибалтику К. Худолей вважає глибоким травмуванням балтійських народів – ці рани свіжі досі і виявляються, наприклад, у трактуванні історичних подій.³⁷⁹

Нарешті, у багатотомній праці «Велика Вітчизняна війна 1941 – 1945 років», що вийшла за редакцією міністра оборони РФ С. Шойгу, про Латвійський легіон згадується лише побіжно, хоча діяльність інших національних формувань СС викладено дуже докладно. Латиські легіонери авторами дорівнювалися бійцям української дивізії «Галичина» «героїзація яких... є відкритим знуцанням над пам'яттю мільйонів загублених гітлерівцями життів»³⁸⁰.

Одним із флагманів боротьби з «фальсифікацією латиськими націоналістами історії Другої світової війни» став Фонд «Історична пам'ять», який розпочав роботу восени 2008 року й керується А. Дюковим (директор Фонду) та В. Симіндеєм – обидва є дипломованими істориками, хоча наукових ступенів не мають³⁸¹.

Фонд «не лише випустив низку «ґрунтовних» монографій», де викладалося прокремлівське трактування подій, а й опублікував збірку документів про Латвію у роки війни. Підбірка документів у збірнику А. Дюкова сама по собі тенденційна, а авторська передмова є яскравим зразком «кремлівської» версії подій. Дюков заперечує існування

³⁷⁸ Кантор Ю. Прибалтика: война без правил (1939 – 1945). Санкт-Петербург : ООО «Журнал «Звезда», 2011. С. 92.

³⁷⁹ Худолей К. Советизация балтийских государств летом 1940 года и ее последствия. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. 2013. Серия 6. № 1. С. 108.

³⁸⁰ Великая Отечественная война 1941 – 1945 годов : в. 12 т. Т. 1. Основные события войны. Москва : Кучково поле, 2015. С. 864.

³⁸¹ О Фонде. Фонд «Историческая память». URL: <http://historyfoundation.ru/about/> (дата звернення: 07.03.2020).

сталінських репресій у країнах Балтії, а в окупації Латвії Радянським Союзом звинувачує західні держави, які, нібито, не хотіли визнавати нейтралітет прибалтійських держав, чим штовхнули Сталіна до анексії регіону³⁸².

В укладанні збірки взяв участь історик В. Сіміндей, який через декілька років за підтримки Фонду «Історична пам'ять» видав свою збірку статей, де поставив за мету «викрити націоналістичну історіографію» країн Прибалтики. Як відомо, репресії були регулярно використовуваним інструментом «умиротворення» анексованих Радами територій та держав. Не стала винятком і Латвія, але В. Сіміндей знаходить «вагоме» виправдання діям радянської каральної машини – на його думку, Сталін хотів «придушити націоналістичне підпілля, пов'язане з абвером»³⁸³. У подібному руслі викладається і діяльність Латвійського легіону, який Симіндеєм розглядається як колабораціоністське формування, без натяків на участь у ньому прихильників національно-визвольного руху та постраждалих від сталінських репресій³⁸⁴.

До 80-річчя анексії балтійських держав Радянським Союзом Фонд запустив масштабний побічний проект – «Розсекречено. Прибалтика 1939 – 1941». На офіційній сторінці проекту автори розмірковують про два полярні погляди на події 80-річної давності. Одні схильні вважати їх «соціалістичною революцією», інші – «радянською окупацією». Проте, творці інтернет-проекту підкреслюють, що обидва підходи намітилися ще за часів, коли архіви здебільшого були закриті для дослідників і документальне підґрунтя зазначених визначень ще не було сформовано. «Розсекречено. Прибалтика 1939 – 1941» якраз і мав заповнити цю лакуну. Самі куратори проекту дотримуються лише одного визначення, нейтрального на їхню думку – інкорпорація. Варто зазначити, що офіційна

³⁸² Дюков А. Протекторат «Литва». Тайное сотрудничество с нацистами и нереализованный сценарий утраты литовской независимости 1939 – 1940 гг. Москва : Фонд «Историческая память», 2013. С. 7—20.

³⁸³ Симиндей В. Огнем, штыком и лезвием. Мировые войны и их националистическая интерпретация в Прибалтике. Москва : Фонд «Историческая память» ; Алгоритм, 2015. С. 85.

³⁸⁴ Симиндей В. Огнем, штыком и лезвием. Мировые войны и их националистическая интерпретация в Прибалтике. Москва : Фонд «Историческая память» ; Алгоритм, 2015. С. 153—181.

Латвія доступу до своїх архівів співробітникам Фонду не давала, а тому латвійська тематика на сайті проекту представлена виключно документами російських архівних колекцій³⁸⁵. В Латвії діяльність Фонду визнана деструктивною, а самі О. Дюков і В. Сіміндей стали персонами нон-грата у цій балтійській державі з 2012 року. У відповідь на такі дії офіційної Риги Сіміндей звинуватив латишів у свідомому приховуванні архівних документів, які не задовольняють «націоналістичному баченню» подій 1939 – 1940 років³⁸⁶.

Однак позиція латвійської сторони ніяк не вплинула на активність Фонду «Історична пам'ять» у сфері просування прокремлівських трактувань історії Другої світової війни на території країн Балтії. Навесні 2020 року за посередництва Фонду пройшов круглий стіл, де В. Сіміндей надав громадськості список із майже сотні колишніх латвійських легіонерів. Більше того, були озвучені варіанти притягнення їх до відповідальності за можливі скоєні військові злочини, при тому, що жодних доказів причетності тих чи інших осіб до злочинів не було представлено. Сіміндей стверджує, що більшість у легіоні були добровольцями, хоча навіть дослідження російських істориків демонструють, що це не так саме тому легіонери не були засуджені відповідно до рішень Нюрнберзького трибуналу³⁸⁷.

Також Фонд займається активною публікацією як монографій, присвячених історії Латвії періоду Другої світової війни, так і збірників

³⁸⁵ Инкорпорация Прибалтики в состав СССР. Архивные документы. (2019). «Рассекречено. Прибалтика 1939-1941». URL: <https://baltic1940.ru/2020/09/15/o-proekte/> (дата звернення: 07.03.2020).

³⁸⁶ Комментарий директора фонда «Историческая память» в связи с высказываниями посла Латвии в России. URL: <http://historyfoundation.ru/2020/07/06/riekstins/?fbclid=IwAR1DuhFILIEbBdZgV2z3bJRtKZX5nzMjCfW4g9XJOD5sa4aN5OpnjEoLSSI> (дата звернення: 07.03.2020).

³⁸⁷ Латышские легионеры СС: героизация в Латвии, связи по всему миру, безнаказанность. URL: <https://lv.sputniknews.ru/Latvia/20200316/13388309/Latyshskie-legionery-SS-geroizatsiya-v-Latvii-svyazi-po-vsemu-miru-beznakazannost.html>. (дата звернення: 07.03.2020) ; Латвии кирдык – непонятно, откуда брать средства: Линдерман о коронавирусе и хамстве. URL: <https://lv.sputniknews.ru/Latvia/20200320/13416997/Latvii-kirdyk---neponyatno-otkuda-brat-sredstva-Linderman-o-koronaviruse-i-khamstve.html> (дата звернення: 07.03.2020).

документів, авторами та упорядниками також є Дюков і Симіндей³⁸⁸. Їх книжки виходять не лише російською, а й латиською та литовською мовами.

З Фондом Дюкова та Симіндея безпосередньо пов'язана і Російська асоціація прибалтійських досліджень (РАП), яка розпочала свою роботу у 2015 році³⁸⁹. Незважаючи на те, що серед партнерів асоціації на офіційному сайті Фонд «Історична пам'ять» не фігурує, а самі Дюков та Симіндей не є членами асоціації, проте видання Фонду виходять під грифом РАП, а книги Симіндея активно рекламуються на інтернет-порталі асоціації.

Таким чином, основним сюжетом в історичному наративі даних акторів виступає період балтійської (і насамперед латвійської) історії 1939-1944 рр. Основними ідеями є ідея «добровільності» входження («інкорпорації») до складу СРСР та колабораціонізму та злочинів Латвійського Легіону.

Російські медіа подають росіянам свого роду гіпертрофований екстракт всього масиву пропаганди, який з'явився завдяки діяльності трьох попередніх акторів (академічної історіографії, перших осіб держави та різних політизованих історичних проектів). Інше питання, чи мала успіх пропагандистська інформаційна компанія на тому чи іншому відрізку новітньої історії Росії?

Для наочного прикладу візьмемо один із ключових сюжетів нашого дослідження – пакт Молотова-Ріббентропа. У цьому контексті дуже показовими є дані соціологічних опитувань. У 2010 р. "Левада-Центр" провів дослідження, згідно з результатами якого 46% росіян нічого не чули про пакт Молотова-Ріббентропа і лише 5% змогли продовжити подальшу розмову на зазначену тему. З цих 5% – 41% не знає про існування

³⁸⁸ Резиденты сообщают... Сборник документов о политической обстановке в Латвии, Литве и Эстонии, август 1939 г. – август 1940 г. Москва : Фонд «Историческая память», 2020. 304 с. ; Вынужденный альянс. Советско-балтийские отношения и международный кризис, 1939-1940 гг. : Сборник документов. Москва : Ассоциация книгоиздателей «Русская книга», 2019. 448 с.

³⁸⁹ Об ассоциации. *Российская ассоциация прибалтийских исследований*. URL: <http://baltstudies.ru/company/> (дата звернення: 07.03.2020)

секретних протоколів. Підсумки дослідження продемонстрували, що третина опитаних упевнена, що напружені відносини Росії із країнами Балтії ніяк не пов'язані з подіями 1939-40 років.³⁹⁰

Через 7 років "Левада-Центр" повторив своє опитування. Близько третини опитаних не чули про секретні протоколи. Майже половина росіян схвалили підписання пакту Молотова-Ріббентропа і лише 17% із цього числа засудили таке рішення. Понад 40% респондентів просто не знають подробиць цього історичного документа³⁹¹. Поділ суспільства і відсутність елементарних історичних знань - відмінне поле для маніпуляції суспільною свідомістю.

Особлива роль у місії ретрансляції кремлівської пропаганди належить інтернет-порталу «Супутник», який орієнтований насамперед на російськомовну громаду в країнах Балтії. Зокрема, на черговий ювілей «Великої Перемоги» кореспондентів «Супутника» стурбувала ситуація з пам'ятниками радянським воїнам на території країн Балтії. Незважаючи на те, що стан їх, здебільшого, виявився задовільним, місцеві проросійські політичні активісти висловили думку, що влада Латвії просто хоче дочекатися того моменту, коли пам'ятники занепадуть зруйнуються самі по собі³⁹².

До 80-річчя з моменту підписання пакту Молотова-Ріббентропа було опубліковано статтю В. Віталя, згідно з позицією якого пакт зізнавався вимушеним, оскільки Радянський Союз не мав іншого вибору³⁹³.

Чергова хвиля обурення в проросійському сегменті соцмереж була викликана позицією Латвії (як і всіх балтійських держав загалом), яка зажадала пояснень від російської сторони за салюти на честь звільнення

³⁹⁰ Половина росіян не знає о існуючому пакту «Молотова-Ріббентропа». URL: <https://www.interfax.ru/russia/152013> (дата звернення: 07.03.2020).

³⁹¹ 45% жителів Росії нічого не знають о пакту Молотова-Ріббентропа: опрос. URL: <https://regnum.ru/news/polit/2321277.html/> (дата звернення: 07.03.2020).

³⁹² Сквозь ревизионизм, фейки и мифы: как Латвия, Литва и Эстония готовятся к юбилею Победы. URL: <https://lv.sputniknews.ru/Latvia/20200508/13695601/Skvoz-revizionizm-feyki-i-mify-kak-Latviya-Litva-i-Estoniya-gotovyatsya-yubileyu-Pobedy.html> (дата звернення: 07.03.2020)

³⁹³ Виталь, В. (2019). Политическая дальнорочность: зачем был нужен пакт Молотова-Риббентропа. URL: <https://baltnews.ee/authors/20190813/1017948425/politicheskaya-dalnozorkost-sovetskogo.html/> (дата звернення: 07.03.2020).

країн Балтії³⁹⁴. Пропагандистські медіа звинуватили латишів у тому, що ті хочуть увічнити міф про радянську окупацію і не хочуть святкувати перемогу над фашизмом, оскільки самі причетні до злочинів нацистського режиму³⁹⁵.

Протистояння латвійським концептам окупації в російських ЗМІ взяв на себе В. Сіміндей. Як правило, саме його позиція фігурує в більшості публікацій, пов'язаних із радянською окупацією, легіонерами та «лісовими братами» фігурують експертні оцінки В. Сіміндея. Він вважає несправедливими закиди у сталінських репресіях, пояснюючи це тим, що цинічні латиші просто хочуть отримати від РФ матеріальну компенсацію. Сіміндей стверджує, що латиське суспільство вітало радянські війська в 1939 р., посилаючись при цьому на вимоги робітників Московського передмістя Риги, які вимагали «приходу росіян і зміни державного ладу»³⁹⁶. Втім, слід зазначити, що Московське передмістя (т.зв. «Маскачка») було населене переважно росіянами і залишається таким і досі.

Таким чином, основним актором, який формує російське бачення «важких питань» історії Латвії, безумовно, є офіційні особи держави — президент та його оточення. Тракткування таких основних сюжетів, як пакт Молотова-Ріббентропа, анексія Латвії в 1940 р. та діяльність Латвійського легіону подається в характерному для радянської пропаганди та історичної науки річищі. Радянсько-німецький пакт про ненапад і розмежування сфер впливу називається вимушеним, викликаним бездіяльністю західних союзників та небажанням СРСР вступати у війну. Більше того, на думку офіційного російського нарративу, латиші повинні вважати СРСР (і РФ, як

³⁹⁴ Latvia expresses protest to Russia over efforts to exonerate crimes by Stalin and Hitler. *Ministry of Foreign Affairs of Latvia*. URL: <https://www.mfa.gov.lv/en/news/latest-news/63878-latvia-expresses-protest-to-russia-over-efforts-to-exonerate-crimes-by-stalin-and-hitler>. (дата звернення: 07.03.2020).

³⁹⁵ Носович, А. (2019). Московские салюты напоминают Прибалтике о поражении во Второй мировой. URL: <https://www.rubaltic.ru/article/politika-i-obshchestvo/15072019-moskovskie-salyuty-napominayut-pribaltike-o-porazhenii-vo-vtoroy-mirovoy/>. (дата звернення: 07.03.2020).

³⁹⁶ Александрова В. Латвийское общество приветствовало вхождение страны в состав СССР. URL: <https://www.rubaltic.ru/article/kultura-i-istoriya/15122017-latviyskoe-obshchestvo-privetstvovalo-vkhozhdenie-strany-v-sostav-sssr/> (дата звернення: 07.03.2020).

його правонаступницю) тією силою, яка запобігла перебуванню країн Балтії в стані держав, переможених у війні. Така позиція російської політичної еліти має на меті дезавуацію концепту «окупації» та позиціонування латишів як невдячних колабораціоністів.

В академічній науці сьогодні сформовані стійкі штампи, які мімікрують під офіційний наратив, а політизовані історичні проекти, мають на меті фактами та документами проілюструвати його основні меседжі. Фонд «Історична пам'ять» взяв на себе саме місію документування «добровільного входження Латвії до складу СРСР» та злочинів легіонерів як «пособників нацистів». Подібна позиція викликала адекватну реакцію у відповідь офіційної Латвії, яка тепер зображується як прагнення реабілітувати і героїзувати колишніх нацистів. Підконтрольні Кремлю ЗМІ, у свою чергу, активно насичують медіапростір публікаціями, які у зрозумілому для обивателя та спрощеному вигляді ретранслюють кремлівські агітки і за допомогою історичної ретроспективи виправдовують агресивну зовнішню політику сучасної РФ.

РОЗДІЛ 6. ГУМАНІТАРНИЙ ФРОНТ

6.1. Окупація освітою: російська пропаганда в «системі середньої загальної освіти» на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областях

У системі взаємовідносин «суспільство – пропаганда» остання виступає як система впливу на свідомість з метою формування певних соціальних характеристик та моделі поведінки для стабільного функціонування цього суспільства. Якщо владні відносини носять тоталітарний характер, пропаганда детермінована певною доктриною та відповідною політикою формування та підтримки в суспільстві відносин в інтересах пануючої групи – в нашому випадку підконтрольним РФ колаборантським адміністраціям тимчасово окупованих територій. Система освіти відіграє в цій політиці провідні ролі: як система соціального контролю щодо впровадження ідей – функції галузевих «міністерств»; як комунікативна система, яка забезпечує механізми цілеспрямованого прищеплення та розповсюдження ідей в процесі навчання та виховання – безпосередньо серед дітей, підлітків та молоді, опосередковано - через їх батьків. Отже, система освіти, виконуючи пропагандистську функцію відтворює ідеологію, легітимізує нову політичну реальність через формування та культивування нових ідентичностей.

Визначне місце в можливостях впливу на свідомість молодого покоління займає школа, яка перетворилася на тимчасово окупованих територіях в транслятора пропаганди та здійснює ідеологічну обробку учнів в межах конструкта «руського миру». Перехід у 2015 – 2016 навчальному році освітніх закладів на нові «державні стандарти» був

закріплений у прийнятих за російським зразком так званих «Законов об образовании» з метою інтеграції з російською системою освіти, заміни систему української освіти та максимального наближення до стандартів радянської школи. Як результат, молоді прищеплюється не тільки ідеї «руського миру», а й радянський світогляд. З цією метою, насамперед, було переглянуто систему викладання української і російської мови.

Починаючи з 2017 р., всі освітні заклади на території тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей повністю перейшли на російську мову викладання, а з 2020 р. російська мова закріплена в так званій «Конституції ЛНР» як єдина державна, вивчення ж української мови та літератури виключено з переліку шкільних предметів. Замість української мови та літератури вивчаються «мова народів Донбасу», «література народів Донбасу», світова література³⁹⁷. Визнаючи провідну роль історії в можливостях формування нових ідентичностей та насадження пропаганди, окупаційна влада проголосила курс на позбавлення її від «елементів української націоналістичної пропаганди і маніпулювання історією»³⁹⁸. Українські підручники були замінені на нові: окрім підручників власного виробництва, в школах використовуються підручники, передані РФ в межах «гуманітарних програм», редаговані за стандартами російської школи, наповнені елементами російської пропаганди. У рамках зміни змісту освітнього процесу, новий закон також передбачав наповнення старих предметів новими «республікансько-російськими» сенсами через введення нових предметів. Згідно з «Примерной программой начального образования» в початковій школі викладається предмет «Основы религиозных культур и светской этики», спрямований на прищеплення «цінностей» «руського миру» та

³⁹⁷ Быть или не быть, или Мовный вопрос в ЛНР. URL: <https://don24.ru/rubric/v-strane-i-mire/byt-ili-nebyt-movnyu-vopros-v-lnr.html> (дата звернення: 01.12.2020); «Конституция «Донецкой Народной Республики». С. 4. URL: <http://donnuet.education/attachments/pdf/constitution-09-12-2015.pdf> (дата звернення: 01.12.2020).

³⁹⁸ Закон об образовании. С. 36. URL: <http://donnuet.education/attachments/pdf/documents/zakon-obobrazovanii-dnr.pdf> (дата звернення: 01.12.2020).

формування відповідних поведінкових паттернів³⁹⁹. Такі предмети, як «Литературные чтения», «Окружающий мир» формують у дітей окремішню, так звану «донбаську» ідентичність через створення образу «Донбас – Вітчизна», яка «виборює свою свободу» за допомогою «братнього російського народу», а однією з провідних духовних цінностей є «приналежність до руського миру». У межах цих предметів проходить перше знайомство учнів з державною символікою РФ та квазідержавних утворень «ДНР/ЛНР», знаходження їх на мапі світу. Уроки образотворчого мистецтва, музики згідно з «Програмою» також повинні «формувати здатність оцінювати та вибудовувати свою поведінку на основі традиційних норм та ідеалів «руського миру» та «республіки». Ця мета досягається завдяки вивченню, описанню та емоційної оцінки зразків «донбаського», російського мистецтва, музики. На хоровому співі вивчається гімн Росії та «гімн» квазіреспублік.

Предмет «Физическая культура» покликаний «встановлювати зв'язок між заняттями фізичною культурою та трудовою і оборонною діяльністю»⁴⁰⁰. «Примерная основная программа среднего общего образования», яку так зване «Міністерство освіти» тимчасово окупованих районів Донецької області опублікувало у 2020 р., представляє собою фактично візуальну інструкцію для «патріотичного виховання».

На заняттях з дисципліни «Право» учні вже повинні вміти характеризувати Конституцію РФ та «конституцію» квазіреспублік, визначати «державний устрій, державні органи, судову, правоохоронну систему» тощо⁴⁰¹. Конституція України, українське право знаходяться поза увагою учнів на тимчасово окупованих територіях. Україна, як держава, якщо і згадується, то виключно в негативному контексті.

³⁹⁹ Примерная основная образовательная программа начального общего образования 2020. С. 36. URL: <https://drive.google.com/file/d/1I4U0xjXDe1kIkbLftS2Pm1eJ18cbqx3p/view> (дата звернення: 01.12.2020).

⁴⁰⁰ Примерная основная образовательная программа начального общего образования 2020. С. 36. URL: <https://drive.google.com/file/d/1I4U0xjXDe1kIkbLftS2Pm1eJ18cbqx3p/view> (дата звернення: 01.12.2020).

⁴⁰¹ Примерная основная образовательная программа среднего общего образования 2020. URL: https://drive.google.com/file/d/1a_f9hN1A55P8acCrLdBoMBIRewF5Vmtl/view (дата звернення: 01.12.2020)

З переходом до 10 класу учні починають вивчати новий предмет «Россия в мире», орієнтований виключно на формування знань про Росію: основні етапи та ключові події російської історії, зміст основних загальноросійських символів, традицій, установ, а також значення російської історичної спадщини. Окрім розуміння історії, місця і ролі Росії в світі одним із завдань цього предмета є формування погляду на сучасний світ з позиції російських державних інтересів. Замість «Історії України» введено курси історії Донецького краю. На курсах стверджується особливість «Донбасу», його несхожість на інші регіони України, існування окремої «донбаської» ідентичності. Ідеологічно обґрунтовується необхідність «державотворення». Прищеплюється ідея, що українська влада намагалася насильно українізувати Донбас, «знищити його традиційну руську самосвідомість та культуру, проте зазнала невдачі». Фактично весь час перебування Донбасу в незалежній Україні описується негативно, на противагу радянському періоду, який подається як період розвитку та благополуччя. Відтворюючи основні месиджі російської пропаганди у відповідному контексті інтерпретуються події в світі та в Україні, зокрема Євромайдан, анексія Криму, російсько-українська війна тощо⁴⁰².

Центральне місце у навчальному процесі посідає розроблена та активно впроваджувана концепція «військово-патріотичного виховання», яке формує ворожу Україні мілітарну свідомість⁴⁰³. У якості обов'язкового предмету в школах введено освітньо-виховний курс «Уроки гражданственности Донбасса» для всіх класів та «Начальная военная и медико-санитарная подготовка» для старшокласників. На предметі «Начальная военная и медико-санитарная подготовка» окрім фізичних вправ, (на кшталт – розбір автомата Калашникова) та курсів першої медичної підготовки, учні дізнаються про «джерела загрози національній

⁴⁰² Вишневський В. Гуманітарні аспекти. URL: <https://www.dsnews.ua/static/longread/donbas-ukr/gumanitarni-aspekty.html> (дата звернення: 01.12.2020).

⁴⁰³ Приказ № 322 от 17.07.2015 «Об утверждении Концепции патриотического воспитания детей и учащейся молодежи». URL: <http://old.mondnr.ru/?p=28091> (дата звернення: 01.12.2020).

безпеці, які негативно впливають на державні інтереси», викладаються основи і організація армії РФ та так званої «армії ДНР», основи військової служби, воєнної політики Росії. У процесі навчання вчитель має показати учням офіційні сайти для ознайомлення з правилами прийому до «вищих військово-навчальних закладів МВС та МНС»⁴⁰⁴. «Уроки гражданственности Донбасса» закріплюють знання про «конституції», докладно знайомлять з розвитком так званих «республіканських інституцій» на тлі головних протиставлень російської та місцевої пропаганди: «молода республіка»/«руська весна» - «київська хунта», «герої-ополченці» – «кривава ЗСУ». При цьому «герої-ополченці» персоналізуються вже с початкової школи та дорівнюються ледь не героям «Великої Вітчизняної війни»⁴⁰⁵.

На заняттях з географії вивчаються природа, тваринний та рослинний світ, особливості побуту населення, визначні місця Росії та Донбасу. Окремими темами вивчення є «столиця Росії Москва та її визначні місця: Кремль, Большой театр, її святині, її герб, окремі сторінки історії Москви та окремо Санкт-Петербург: зимовий палац, пам'ятник Петру I».

Користуючись досвідом радянської пропаганди, окупаційна влада велику увагу приділяє позашкільним виховним заходам, які мають яскраво виражений мілітарний характер. Школярів молодших класів зараховують у підготовчу організацію «Орлята», а учнів 10–14 років примушують вступати в організацію «Захаровцы». Логотип «Захаровцев» ідентичний до радянської піонерської організації з красною зіркою та профілем О. Захарченка на ній⁴⁰⁶. На військово-патріотичне виховання зорієнтований рух «Юнармия», який був створений і функціонує на тимчасово

⁴⁰⁴ Примерная основная образовательная программа среднего общего образования 2020. URL: https://drive.google.com/file/d/1a_f9hN1A55P8acCrLdBoMBIRewF5Vmtl/view (дата звернення: 01.12.2020).

⁴⁰⁵ Урок гражданственности – система образования в ДНР 10 класс. URL: <https://infourok.ru/urokgrazhdanstvennosti-sistema-obrazovaniya-v-dnr-kl-3514725.html> (дата звернення: 01.12.2020).

⁴⁰⁶ В ДНР появились пионеры-захаровцы. URL: <https://lenta.ru/news/2015/12/18/immerbereit/> (дата звернення: 01.12.2020).

окупованих територіях за аналогом однойменного руху в Росії, Для входження в «Юнармию» підліткам необхідно присягти на вірність «республіці»⁴⁰⁷. Мілітаризація свідомості здійснюється в чисельних дитячих «добровольчих батальйонах», «кадетських корпусах», «військово-патріотичних таборах», до яких залучаються діти та підлітки віком від 10 до 17 років⁴⁰⁸. Проєкти з мілітаризації та політизації дітей та молоді діють в усіх містах та районах тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей. Головною небезпекою є відсутність для тамтешніх дітей та молоді будь-якої альтернативи: «Там монопропаганда і діти просто не знають, що може бути щось інше. Тому вони просто беруть участь в цьому, іншого у них немає. Але все українське там витравлюється і випалюється, а проросійська ідеологія залишається, як єдина правильна», – зазначає Омбудсмен Верховної Ради на Донбасі⁴⁰⁹. Отже, починаючи з 2015 року освітньо-виховна система тимчасово окупованих територій інтегрується з російською з метою перетворення освіти на інститут пропаганди з функціями соціального контролю, розповсюдження ідей «руського миру» та «донбаської ідентичності» з метою сформувати відмінну та ворожу до України ідентичність.

6.2. Деокупація освітою: про роботу освітнього центра «Донбас-Україна» при Маріупольському державному університеті

Колись Рональд Рейган на запитання генералів Пентагону, чому на той момент бюджет США на освіту перевищив бюджет на оборону, відповів: «Якщо ви думаєте, що питання оборони вирішуються у Пентагоні, ви помиляєтесь. Питання оборони вирішуються за шкільною

⁴⁰⁷ Children as a tool: how Russia militarizes kids in the Donbas and Crimea. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/children-as-a-tool-how-russia-militarizes-kids-in-the-donbas-and-crimea/> (дата звернення: 01.12.2020).

⁴⁰⁸ Военные лагеря для детей – группировка “ДНР” готовит молодых «солдат». <https://www.radiosvoboda.org/a/27879768.html> (дата звернення: 01.12.2020).

⁴⁰⁹ Окупований розум: Яку загрозу Україні несе «виховання» дітей в ОРДЛО. URL: <https://duhovnyfront.com.ua/2020/01/23/okupovanyi-rozum-iaku-zahrozu-ukraini-nese-vykhovanniaditei-v-ordlo/> (дата звернення: 01.12.2020).

партою». Як вже зазначалось вище, для України в боротьбі з гібридною агресією РФ одним з нагальних викликів національній безпеці є втрата освітянської інфраструктури на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей. Розкол єдиного освітнього простору України є значною проблемою в процесі повернення окупованих територій. Якщо, фінансова, політична, економічна та інші сфери більш-менш чітко можуть бути врегульовані за рахунок правової, то в системі освіти, окрім таких граничних морально-правових проблем, як свідомо чи вимушена колаборація вчителів та науково-педагогічних кадрів, існування захоплених та переміщених ЗВО, їх майнова та інтелектуальна власність, є цілеспрямовано створена окупаційною владою освітня прірва між тимчасово окупованими територіями та Україною. Тотальне переведення як вищої, так і середньої освіти на російські стандарти, суцільна русифікація навчання, ліквідація організаційних елементів та контенту української освіти з року в рік поглиблюють розкол єдиного освітнього простору, а відтак формують у молодого покоління, частина з якого вже не застала української освіти, іншу – ворожу українській – ідентичність. Усі чинні стратегії повернення тимчасово окупованих територій на практиці зіткнуться з гуманітарним гетто, наслідки якого без чітко визначеної політики можуть бути більше вибухово небезпечними, ніж заміновані території, адже є пролонгованими у часі та «просторовані» у головах. Отже, відповідь Р. Рейгана генералам є гостроактуальною для політики України в галузі освіти в контексті стратегії деокупації та переосвоєння тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей.

Із самого початку війни громадські активісти, викладачі переміщених ЗВО неодноразово підіймали та обговорювали питання про створення механізмів отримання учнями непідконтрольних територій українських атестатів, можливості заміни процедури вступу до освітніх закладів, щоб надати можливість випускникам шкіл з тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей вступати до ЗВО

України, що означає у буквальному сенсі вирвати з лещат окупаційних режимів патріотично (та й прагматично) налаштовану молодь. Такі механізми були створені та поетапно втілені Міністерством освіти і науки України та Міністерством з питань тимчасово окупованих територій: учні, які проживають на тимчасово окупованих територіях, можуть продовжити здобуття загальної середньої освіти в загальноосвітніх закладах освіти на підконтрольній українській владі території за всіма чинними формами навчання. Зважаючи на ситуацію, що несе загрозу життю і здоров'ю дітей, доцільною практикою стало їх зарахування на екстернатну або дистанційну форму навчання⁴¹⁰.

Одним з найуспішніших, на наш погляд, проектів втілення механізму отримання української освіти молоддю з тимчасово окупованих територій стали створені за ініціативою МОН України освітні центри «Донбас-Україна», які розпочали свою роботу під час вступної кампанії 2016 р. на базі переміщених ЗВО та розташованих на підконтрольній українській владі території Донецької та Луганської областей. Для 68% опитаних у 2021 р. студентів з тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей мотивацією здобувати освіту в Україні є більші перспективи на гідне життя, високі шанси на працевлаштування та можливість продовжити навчання за кордоном⁴¹¹.

За п'ять років роботи освітніх центрів «Донбас-Україна» та «Крим-Україна» вдвічі збільшилася кількість вступників із тимчасово окупованих територій Криму та Донбасу до українських закладів вищої освіти: у 2021 році на навчання було зараховано 2083 студенти.

⁴¹⁰ Як продовжити здобуття загальної середньої освіти на підконтрольній українській владі території. *Офіційний сайт МОН України*. URL: <https://mon.gov.ua/ua/zhitelyam-donbasu-ta-krimu/uchnyam-ta-vipusknikam/yak-prodovzhiti-zdobuttya-zagalnoyi-serednoyi-osviti-v-znz-na-pidkontrolnij-ukrayinskij-vladi-teritoriyi> (дата звернення: 30.11.2019).

⁴¹¹ Презентовано результати опитування здобувачів освіти з тимчасово окупованих територій Донбасу та Криму щодо вступної кампанії 2021 р. *Офіційний сайт МОН України*. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/prezentovano-rezultati-opituvannya-zdobuvachiv-osviti-z-timchasovo-okupovanih-teritorij-donbasu-ta-krimu-shodo-vstupnoyi-kampaniyi-2021-roku> (дата звернення: 3.11.2021).

**Кількість осіб, які вступили до українських ЗВО через освітні центри
(2016 – 2021)⁴¹²**

Центри/роки	2016	2018	2020	2021
Донбас-Україна	855	1522	1629	1746
Крим-Україна	153	254	397	337

Один з таких центрів працює на базі Маріупольського державного університету (МДУ). За підтримки МОН України та адміністрації університету на базі приймальної комісії МДУ спільно із Комунальним закладом «Маріупольський міський навчально-виховний комплекс «Гімназія-школа» № 27 Маріупольської міської ради Донецької області» було створено освітній центр «Донбас-Україна» (наказ ректора МДУ № 231 від 06.07.2016 р.)⁴¹³. Приймальною комісією університету організовано можливість комунікації вступників з Центром. На веб-сайті МДУ розміщено детальну інформацію щодо роботи центру, порядок прийняття вступників; покрокова інструкція вступу через освітній центр; графік його роботи в МДУ та уповноваженому закладі освіти ЗОШ I-III ступенів № 52 (з 2016 до 2018 рр. – «Гімназія-школа» № 27); контактні телефони та електронну пошту керівника центру. Зв'язок із вступниками підтримується також і через сторінку центру в соціальній мережі Facebook⁴¹⁴, а також сторінку центра на офіційному сайті МДУ⁴¹⁵.

⁴¹² Презентовано результати опитування здобувачів освіти з тимчасово окупованих територій Донбасу та Криму щодо вступної кампанії 2021 р. *Офіційний сайт МОН України*. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/prezentovano-rezultati-opituvannya-zdobuvachiv-osviti-z-timchasovo-okupovanih-teritorij-donbasu-ta-krimu-shodo-vstupnoyi-kampaniyi-2021-roku> (дата звернення: 3.11.2021).

⁴¹³ Доповідь на засідання ректорату МДУ «Про результати роботи центру «Донбас-Україна». Поточний архів освітнього центру «Донбас-Україна» МДУ.

⁴¹⁴ Наказ ректора МДУ № 231 від 06.07.2016 р. Поточний архів центру «Донбас-Україна» при Маріупольському державному університеті.

⁴¹⁵ Освітній центр «Донбас-Україна» Маріупольського державного університету. URL: <https://www.facebook.com/OCDonbasUkrainaMDU> (дата звернення: 30.11.2019).

З метою залучення більшої кількості абітурієнтів з тимчасово окупованих територій приймальна комісія університету співпрацює з адміністрацією ЗОШ № 29 та ЗОШ № 54, на базі яких здійснюється дистанційне та екстернатне навчання школярів з зони АТО/ООС.

Освітній центр забезпечує консультування та допомогу в оформленні освітньої декларації вступника; сприяє проведенню річного оцінювання та державної підсумкової атестації абітурієнтів з української мови та історії України, видачі йому документів державного зразка про повну загальну середню освіту в уповноваженій гімназії № 27; організовує оформлення документів Заявника як вступника, проведення вступного випробування до МДУ. До Центру можуть звертатись три категорії вступників: 1) що мають атестат про повну середню освіту та сертифікати ЗНО; 2) що мають атестат про повну середню освіту та не отримували сертифікати ЗНО (вступ за іспитами); 3) що не мають атестату про повну середню освіту (за зверненням до уповноваженого загальноосвітнього закладу освіти отримували довідку про атестацію та вступали до МДУ за вступними іспитами).

Окрім окреслених нормативними документами послуг освітній центр при МДУ проводить значну профорієнтаційну роботу через дистанційну комунікацію із загальноосвітніми закладами на лінії зіткнення; долучає студентів, які вступили через центр до інформаційної кампанії серед майбутніх абітурієнтів; розміщує інформаційний матеріал про роботу ОС «Донбас-Україна» МДУ на контрольно-пропускних пунктах, сайті МДУ, у соціальних мережах; підтримує співпрацю з громадською організацією «Фонд «Відкрита політика» та благодійною організацією «Благодійний фонд «Майбутнє у єдності» для забезпечення цільової благодійної допомоги вступникам освітнього центру «Донбас-Україна» та тим вступникам з тимчасово невідконтрольної території Донбасу, які вступали на загальних підставах без звернення до освітнього центру.

У перший, 2016, рік роботи Центру звернулися за консультаціями 50 осіб, з яких 35 стали студентами МДУ. У 2017 р. до Центру звернулося вже 102 особи, 67 з них стали студентами університету. У 2018 р. відповідно: 141/91, у 2019 р. – 185/125.

У 2020 році до центру звернулося 144 особи, з них 95 стали студентами МДУ. За ініціативою адміністрації університету та за підтримки МОН для цієї категорії вступників отримано додаткові бюджетні місця, а саме, 63 місця – на денній формі навчання (всього за кошти держбюджету навчається 79 вступників). У 2019 р. до освітнього центру звернулось 185 осіб, з яких 125 стали студентами МДУ. Якщо порівнювати динаміку з початку роботи освітнього центру «Донбас-Україна» МДУ, то майже втричі збільшилася кількість вступників із тимчасово окупованих територій Донбасу до МДУ: у 2016 році було зараховано 35 студентів, у 2017 році – 67, у 2018 р. – 91, у 2019 – 125, то у 2020 році – 95. У 2020 році МДУ став не тільки найпопулярнішим ЗВО міста серед молоді з ТОТ, але й 4-м у рейтингу ОЦ «Донбас-Україна» в Україні⁴¹⁶. У 2021 р. через ОС «Донбас-Україна» з тимчасово-окупованих територій до МДУ вступило 60 осіб

Зниження кількості вступників пов'язано, по-перше, з відкриттям освітніх центрів не тільки у переміщених ЗВО чи у регіонах, що постраждали від військової агресії, але й у всіх ЗВО України. Це позитивні зміни, які зрештою дозволили вступникам з ТОТ реалізувати амбітні мрії про навчання у столичних ЗВО України⁴¹⁷.

Водночас, скорочення кількості вступників з тимчасово окупованих територій пояснюється не тільки можливістю вступати до інших ЗВО України, але й через злочинну політику з боку окупаційної адміністрації РФ в Донецькій області. Після прийняття Верховною Радою України

⁴¹⁶ Звіт про роботу освітнього центру «Донбас-Україна» Маріупольського державного університету у 2020 році. URL: http://mdu.in.ua/index/osvitnij_centr_donbas_ukrajina/0-190 (дата звернення: 30.11.2019).

⁴¹⁷ Закон «Про внесення змін до Закону України «Про вищу освіту» щодо особливостей вступу до закладів вищої освіти осіб з тимчасово окупованих територій Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, Донецької та Луганської областей» № 744-IX 10.07.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/744-20#Text> (дата звернення: 30.11.2019).

поправок до закону про освіту, які передбачають можливість вступу дітей з тимчасово окупованих територій та населених пунктів на лінії зіткнення в українські виші без задачі зовнішнього незалежного оцінювання, окупаційна влада РФ, небезпідставно побоюючись масового виїзду молоді, розпочала кампанію «не пущать!». Так званий «заступник начальника управління народної міліції ДНР» Е. Басурін 3 липня 2020 р. заявив, що програма пільгового вступу до українських вишів «может обернутися для молодежи республики Донбасса обвинениями в сепаратизме». За його словами програма діє «для выманивания любыми способами жителей республики на подконтрольную Киеву территорию с последующим обвинением в преступлениях против Украины и сепаратизме»⁴¹⁸. У зв'язку із загальними обмеженнями перетину лінії зіткнення додатково обмежується переміщення неповнолітніх на підконтрольну українському уряду територію навіть через кордон України та РФ. Фактично єдиною можливістю в'їзду і виїзду на підконтрольну територію дітей, які досягли 14-річного віку, але не встигли отримати паспорт громадянина України, є оформлення документів зразка РФ або так званих паспортів псевдореспубліки. Таким чином, незаконні збройні формування країни-окупанта обмежують права дітей на освіту, оскільки для випускників 9 та 11 класів з тимчасово окупованих територій була розпочата масштабна вступна кампанія до вищих навчальних закладів України. Такі дії порушують ст. 50 IV Женевської конвенції 1949 року про захисту цивільного населення під час війни, у зв'язку з чим Прокурорами Департаменту щодо злочинів, вчинених в умовах збройного конфлікту, Офісу Генерального прокурора розпочато досудове розслідування за фактом порушення законів та звичаїв війни (ч. 1 ст. 438 КК України)⁴¹⁹.

⁴¹⁸ СБУ планирует задерживать абитуриентов из ДНР, приехавших по льготной программе на Украину – Басурин. *Донецкое агентство новостей*. URL: <https://dan-news.info/ukraine/sbu-planiruet-zaderzhivat-abiturientov-iz-dnr-priexavshix-po-lgotnoj-programme-na-ukrainu-basurin/> (дата звернення: 30.11.2019).

⁴¹⁹ Обмеження переміщення дітей з тимчасово окупованих територій – розпочато досудове розслідування. *Офіційний сайт Офісу Генерального прокурора*. 14.06.2021. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/news?_m=publications&_c=view&_t=rec&id=297288 (дата звернення: 30.11.2019).

Але не зважаючи на усі обмеження, серед більш ніж 40 освітніх центрів при ЗВО України, ОС «Донбас-Україна» при Маріупольському державному університеті є одним з найефективніших щодо залучення молоді з тимчасово окупованих та зони ООС абітурієнтів. І може на перший погляд ці цифри не видаються такими вже значними, але для «втаємничених» – кожний абітурієнт та вступник з окупованих територій – це невелика, але перемога, адже треба докласти багато матеріальних та моральних зусиль, щоб мати бажання та здійснити можливість отримати українську освіту навіть за умов, наданих МОН України. Перетини лінії зіткнення, навчання за українською програмою у ворожому оточенні, нерівні стартові умови та багато інших чинників, об'єктивних та штучних, що стоять на перешкоді отримання не фейкової освіти. У перспективі освітні центри «Донбас-Україна», зокрема при МДУ (адже він знаходиться на прифронтовій території та має значні успіхи в роботі) можуть стати механізмом процесу розповсюдження освітнього правого поля на визволені території Донецької та Луганської областей.

ПІСЛЯМОВА

Дискусії щодо розроблення єдиної системної деокупаційної стратегії в рамках гібридної агресії РФ пов'язана із ставленням до питання «хто повинен перестати стріляти». Водночас неоспорюваним фактом є те, що звільнення та тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей та відновлення на них повноцінного суверенітету можливо тільки у разі закінчення російської збройної агресії. А закінчити будь-яку війну в односторонньому порядку можна тільки капітуляцією однієї із воюючих сторін, що є апріорі є неможливим та неприйнятним для України.

Як свідчать події восьми років війни, політична воля Росії та її вчинки – не завершувати конфлікт на Донбасі, а поширювати агресію. Не починати реінтеграцію ОРДЛО в Україну, а навпаки – посилювати дезінтеграцію. Водночас Кремль стверджує, що Росія не є учасником «внутрішнього» конфлікту в Україні, а Київ не виконує «Мінські домовленості», ухиляючись від «діалогу з Донецьком та Луганськом».

Чи означає така прикра реальність, що побудова та розробка будь-яких стратегій та сценаріїв деокупації є марними та нездійсненними? Ні в якому разі.

Перманентне відстеження, аналіз, узагальнення щодо встановлення ступеня руйнації та девальвації ціннісних орієнтацій населення окупованих територій дозволить корегувати та вдосконалювати рекомендації щодо існуючих стратегій та тактик деокупації. Отже, у фокусі запропонованих досліджень були порушені проблеми повернення тимчасово окупованих територій з акцентом на можливість віднайти спільну основу для їх політичного, економічного, демографічного,

соціального, гуманітарного та ментального переосвоєння, мінімізації пов'язаних з цим процесом ризиків для державного суверенітету України.

Військовий конфлікт на Донбасі у світовій практиці є безпрецедентним, адже інспірована Росією гібридна війна та гібридна окупація створили унікальну ситуацію порівняно з міжнародним досвідом розв'язанні такого роду конфліктів. Разом з тим, кількісне накопичення у дослідницькому полі описових, компаративних напрацювань щодо проблем деокупації та відновлення державного суверенітету окремих територій Донецької та Луганської областей створюють якісний контент, в якому в одного боку виокремлюються прогалини, що потребують подальшого дослідження, а з іншого боку відбувається безперервний моніторинг експертної та громадської думки відповідно до мінливої соціально-економічної та політичної ситуації щодо конкретних аспектів процесів деокупації та реінтеграції.

Сукупно з теперішніми проблемами необхідне переосмислення та розробка нових принципів економічного, політичного, демографічного, гуманітарного, ментального переосвоєння окупованих територій та їх населення задля подолання синдрому ізоляції, включення їх в конституційний, господарський, соціальний та ментальний простір держави, а також задля максимальної мінімізації ризиків державному суверенітету України з боку наслідків існування штучних квазідержавних утворень, тих які створені та тривалий термін перебувають під впливом держави-агресора.

По-перше, процеси повернення та переосвоєння тимчасово окупованих територій представляє собою систему стратегій, заходів, механізмів, в основі яких містяться суспільно важливі цілі та цінності, що здатні інтегрувати суспільство на тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях в межах єдиної концепції національної української державності.

По-друге, на динаміку повернення та переосвоєння тимчасово окупованих територій впливає система факторів, які необхідно враховувати під час стратегічного планування її створення й підтримки. Процес повернення та переосвоєння тимчасово окупованих територій має дуалістичний характер: з одного боку, він включає в себе комплекс заходів державної політики, спрямованих на консолідацію суспільства, з іншого – діяльність громадянського суспільства, його реакцію на владний вплив, прийняття або заперечення політики еліт.

Мінські домовленості однозначно виключають військовий шлях повернення загарбаних територій, що є цілком зрозумілим з точки зору неприпустимості ведення активних бойових дій у щільній міській агломерації, якими вони є. Водночас, якщо брати до уваги розуміння «сірої зони» як окупованої території, то не слід на наш погляд, однозначно віддавати пріоритет виключно дипломатії над військовими методами. Вісім років війни довели, що Україна може гідно здійснювати відсіч агресору на полі бою. Тож, врахування міжнародного досвіду з елементами військового звільнення не можна скидати з рахунку.

Навіть за умов повернення окупованих територій під контроль України дипломатичним шляхом, необхідна фіксація процедури «звільнення», «перемоги» та «вигнання» російського окупаційного контингенту. В іншому випадку, це буде формальне «втюхівання» зруйнованого та виснаженого війною регіону, політичну та фінансову відповідальність за який буде нести Україна. Лише після відновлення військового контролю (на перехідний період – миротворчого контингенту) над цими територіями можливі політичні, соціально-економічні, освітні та інші перетворення.

Найважчим є лікування проблем «сірої зони» в широкому розумінні, тієї, що включає в себе й вільні від агресора території, які прилягають до лінії розмежування. Тут узагалі неможливо застосування воєнного рішення. На перше місце виходять цивільні методи, які передбачають

надання перспективи цим занедбаним територіям, формування позитивного бачення майбутнього, яке б нівелювало втрати від воєнних дій. На жаль, не приходиться при цьому сподіватися на широкомасштабну підтримку як серед місцевого населення, так місцевих владних еліт через тотальну недовіру до дій центру. Відродити цю довіру можливо лише через дієвий та тривалий у часі процес трансформації суспільства «сірої зони», який зачепив би не лише звільнені території, але й Україну в цілому. Фактично, це має бути програма «внутрішньої інтеграції», яка б вискристалізувала українську національну ідентичність. Тут перемога повинна бути зафіксована у головах.

Серед заходів, які мають бути здійснені, автори вважають за потрібне зосередити увагу на таких аспектах:

- вдосконалення політики із протидії інформаційній агресії, особливо в умовах обмежень, пов'язаних з Пандемією Covid-19 та політикою РФ на соціальне та правове відокремлення населення окупованих територій від України;

- подальше інституційне забезпечення державної політики України з питань тимчасово окупованих територій, що у перспективі може бути використано як готовий «каркас» інституціонального миробудівництва у перехідний період;

- остаточне правове визначення проблеми колаборації в умовах російсько-української війни, спрямоване як на чітке розуміння населенням тимчасово окупованих територій їх долі у разі звільнення, та на спростування фейків агресора щодо масових покарань;

- врахування впливу громадської думки під час законотворчого процесу з питань тимчасово окупованих територій;

- роль громадянської ідентичності в процесі реінтеграції населення тимчасово окупованих територій («подолання війни у головах») та конфлікту історичних наративів;

- інфраструктурне забезпечення прифронтових та постконфліктних територій;
- розробка фактично відсутньої стратегії гуманітарної деокупації.

У міжнародному вимірі конфлікт «сірої зони» («сірої війни» у нашому випадку) може тільки тоді бути розв'язаним ефективно, коли країна-агресор та країна, проти якої було здійснено агресію не будуть вноситися за скобки міжнародного права. Вихід із неправової «сірої зони» позбавляє цей конфлікт сенсу, унеможлиблює спекулювання на його заморожуванні. Точку в такому конфлікті винен ставити Нюрнберг 2.0.

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Наукове видання

**«АНІ МИРУ, АНІ ВІЙНИ»: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ
ПОВЕРНЕННЯ ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ
ДОНЕЦЬКОЇ ТА ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ**

За загальною редакцією К. В. Балабанова

(українською мовою)